

БІБЛІОТЕКА ПРИГОД ТА
НАУКОВОЇ ФАНТАСТИКИ

Луї Бюссенар
КАПІТАН ЗІРВИГОЛОВА

Луї Буссенар
КАПТАН ЗІРВИГОЛОВА

БІБЛІОТЕКА ПРИГОД ТА НАУКОВОЇ
ФАНТАСТИКИ

Луї Буссенар

**КАПІТАН
ЗІРВИГОЛОВА**

Переклад Є. Дроб'язка

Видавництво ЦК ЛКСМУ "Молодь"
Київ 1957

Художнє оформлення В. МАЛАКОВА

Ілюстрації Ш. КЛЕРІСА

Переклад здійснено за виданням: Луї Буссенар. Капитан Сорвиголова. Детгиз. 1955.

ЧАСТИНА ПЕРША
МОЛОКОСОСИ

РОЗДІЛ І

Смертний вирок. — Бур і його друг, молодий француз. — Відмовлення припинити виконання вироку під мільйонну заставу. — Засуджений сам копає собі могилу. — Страта. — Трагічна сцена. — Помста. — Капітан Зірвіголова і погоня за ним.

Старший сержант, що виконував обов'язки секретаря воєннопольового суду, нарешті підвівся. В руці у нього клаптик паперу з вирокком, який він щойно надряпав.

Різким і сухим голосом, карбуючи кожний склад, він прочитав вирок обвинуваченому:

«Рада полку, засідаючи на правах військового суду, одностайно засуджує до страти Давіда Поттера, винного в отруєнні двадцяти п'яти коней четвертої артилерійської батареї. Вирок остаточний, оскарженню не підлягає і буде виконаний негайно».

П'ятеро членів суду в білих касках, з кобурами на поясах, недбало притримуючи колінами шаблі, сиділи на складених стільцях з пихатим і зневажливим виглядом джентльменів, змушених виконувати неприємний і нудний обов'язок.

Один з них, молодий капітан, навіть промимрив крізь зуби:

— Хай йому чорт! Стільки церемоній, щоб відправити на той світ якогось селяка — шахрая, білого дикуна, бунтівника, грабіжника і вбивцю!

Але голова суду, вродливий чоловік у формі полковника шотландського полку імені Гордона, спинив його легким рухом руки і звернувся до засудженого:

— Що ви можете сказати на своє виправдання, Давіде Поттер?

Бур, який був на цілу голову вищий від своїх конвойних артилеристів, що стояли обабіч його з оголеними шаблями, лише презирливо знизав плечима. Потім відвернувся від членів суду і крізь

потрійний ланцюг солдатів, виструнчених з примкнутих штиками навколо судилища, звернув свій ясний погляд туди, де стояла його безутішна родина.

Там, біля ферми, ридала, ламаючи в розпачі руки, молода жінка, нестямно плакали діти, нещасні батьки засудженого погрожували завойовникам своїми німечними кулаками...

І немов бажаючи підкреслити цю скорботну картину, яскраве сонячне проміння, пробиваючись крізь примхливе листя акацій і гігантських мімоз, світлими зайчиками гралось на лузі, трав'яні хвилі якого тікали кудись, у недоступну для ока далину.

Тут він жив, любив, страждав і боровся аж до останнього дня.

На якусь мить його погляд затуманився сльозою розчулення, але її зараз же осушив гнів.

Він випростався і, стиснувши кулаки, хрипким голосом відповів полковникові:

— Ви засудили мене за те, що я захищав свободу і незалежність своєї батьківщини... Що ж! Ви сильніші — вбийте мене!

— Ми судді, а не вбивці! — з обуренням перервав його голова. — Ви, бури, ведете безчесну, не гідну цивілізованих людей війну. Війна також має свої закони, і ми судимо вас за цими законами.

— А, по-вашому, це чесна війна, коли десять, п'ятнадцять, двадцять чоловік нападають на одного? — вигукнув бюргер ^[1].

— Ми воюємо з відкритим забралом з допомогою нашої зброї. І ми не судимо тих, хто воює з нами такою ж зброєю. А вдаватися до отрути — підлість, — сказав полковник. — Сьогодні ви отруюєте коней, завтра візьметесь за людей... Це заслуговує на суворе покарання.

Бур, не розбираючись у таких тонкощах, гнівно заперечив:

— Я діяв як патріот, який знищує все, що допомагає війні: людей, худобу, воєнні матеріали. І ви не зможете втовкмачити мені, чому вбивати людей з рушниці почесно, а труїти коней підло.

— Від цієї тварюки не доб'єшся пуття, — знову процідив капітан, у глибині душі збентежений наївною логікою селянина.

— Слухання справи закінчено! — владно втрутився голова. — Давіде Поттер, приготуйтеся до смерті.

— А я й не прошу пощади! Якби ви залишили мені життя, я знову взявся б за те саме. Та за мене помстяться!.. Еге ж, жорстоко

помстяться! Пролийте мою кров... Нехай вона ллється рікою!.. Кров мучеників за незалежність — це роса, що живить свободу!

Ці слова, сказані громовим голосом, кинули в дрож людей, що зібралися перед фермою. А вражений ними, старший сержант, крякнувши, взявся дочитувати вирок:

«Засуджений сам викопас для себе могилу. Вирок виконає взвод з дванадцяти чоловік. Рушниці зарядить сержант, причому тільки шість з них мають бути заряджені бойовими патронами, решта — холостими».

Почувши цей дивний параграф вироку, засуджений бюргер вибухнув сміхом, що в таку хвилину бринів моторошно

— Ха-ха-ха!.. Розумію... Мені якось говорили про це, та я, признатись, не вірив! — вигукнув він. — Ви боїтесь, щоб солдати не стали жертвами помсти за розстріляних? І сподіваєтесь такими хитрощами відвести від них цю помсту? Ви думаєте, якщо солдат, розстрілюючи патріота, сам не знає, чи заряджено бойовим патроном його рушницю, чи ні, то інші й поготів не дізнаються?.. Йолопи! Солдатам нема чого боятися: моя помста не впаде на голову цих невірних спільників вашого злочину. Вона спіткає вас... так, тільки вас, так званих суддів, справжніх і єдиних винуватців! Вас п'ятеро, ви сильні й здорові, за вами англійська армія чисельністю у двісті тисяч чоловік — і все одно помста настигне вас усіх п'ятох, і ви загинете лютою смертю, бо я засуджую вас до неї — я, приречений на смерть!

Голова підвівся і холодно сказав:

— Ми судимо за правом і сумлінням, і ваші погрози не хвилюють нас. За законом вам не дозволяється мати з ким-небудь зносини, але з людяності я дозволяю вам попроситися з родиною.

На його знак потрійний ланцюг солдатів розімкнувся. Через прохід кинулись пригнічені горем родичі засудженого.

Їх чоловік з тридцять; попереду дружина Давіда. Божевільна від горя, вона падає на груди любимого і вірного супутника свого життя і нестямно стискає його в обіймах. Вона не в силі вимовити й слова, приголомшена неминучістю страшного лиха.

Біля неї красивий юнак. На ньому мисливський костюм витонченого крою, елегантність якого так впадає в око поруч із скромним одягом бурів, що збуджує цікавість англійців.

Сумна усмішка освітила обличчя засудженого, коли він побачив юнака.

— Давіде!.. Мій хороший, добрий Давіде!.. Ось як нам довелося зустрітися! — вигукнув молодий чоловік.

— Ви? Невже це ви, мій любий хлопче?.. Який я щасливий!.. Бачите, вони схопили мене — це кінець... Не побачу я торжества нашої свободи і незалежності.

— Почекайте, не впадайте у розпач!.. Я спробую поговорити з ними, — сказав юнак.

Він підійшов до членів військового суду, що вже підвелися і збиралися йти. Знявши капелюх, але не втрачаючи почуття власної гідності, він звернувся до голови:

— Благаю вас, мілорд, накажіть відкласти виконання вироку. Згляньтесь на цю нещасну жінку, на дітей, на цю людину, вчинками якої керувало саме лише благородне почуття патріотизму. Ви сини великої, сильної нації, будьте ж великодушні!

— Мені дуже шкода, — відповів полковник, віддаючи честь затулятою в рукавичку рукою, — але я безсилий допомогти.

— Кілька днів життя!.. Всього лише кілька днів! Один тільки тиждень — і я беруся виклопотати для нього помилування.

— Не можу, молодий чоловіче. Вирок оголошено ім'ям закону, а ми всі раби закону, починаючи від її величності королеви і кінчаючи останнім з наших хлопців.

— Я внесу заставу.

— Ні.

— Десять тисяч франків за кожний день...

— Ні.

— Сто тисяч франків за день... Це складе мільйон за десять днів!

— Мільйон? Та хто ж ви такий?

— Той, хто вміє відповідати за свій підпис, — відповів юнак з характерною для нього визивною, але сповненою гідності зухвалістю. — Давід Поттер врятував мені життя, і, якщо треба буде, я віддам за нього все до останньої копійки, до останньої краплини своєї крові!..

— Таке почуття робить вам честь, — перервав його полковник, — але на війні важко керуватися почуттями. А тепер вислухайте мене уважно, — додав він. — У мене є син, приблизно вашого віку, він

служить офіцером у моєму полку. На ньому зосередив я всю свою батьківську ніжність, усе честолюбство солдата... Так от, припустімо, що він потрапив у полон до бурів і має бути розстріляний, як буде зараз розстріляний цей чоловік. Припустімо також, що мені, його батькові, пропонують його життя в обмін на життя Давіда Поттера...

— І ви?.. — задихаючись від хвилювання спитав юнак.

— Відхилив би пропозицію, і мій єдиний син загинув би!

Наче приголомшений цими словами, юнак опустив голову. Він зрозумів: ніщо вже не може врятувати засудженого, і наполягати марно. Вперше збагнув він увесь жах цього страшного лиха, цього нещастя, яке перетворює вбивство на закон і навалює гори трупів, цієї потвори, яка ганьбить людство і ім'я якій — війна!

Повернувшись до бура, оточеного рідними в сльозах, він узяв його руку в свої і з невимовним виразом ніжності і жалю вигукнув:

— Мій добрий Давіде!.. Я гадав розчулити їх — нічого не вийшло... Сподіватися більше нема на що.

— І все ж я дуже вдячний вам, мій маленький хоробрий французе, за ваше співчуття, — відповів бюргер. — Бог свідок, що на серці теплішає, коли бачиш, що за нашу справу борються такі люди, як ви!

— Невже я нічого не можу зробити для вас? — прошепотів юнак.

— Можете! Побути біля мене разом з моєю дружиною і дітьми до останнього мого подиху... Помститися за мене! Завжди битися так само, як... Зрозуміли? І ні слова більше... Тут надто багато вух...

— Обіцяю, Давіде!

І він стиха додав, ніби розмовляючи сам з собою:

— Оцей шотландський полковник, герцог Річмондський, здається, все-таки має добре серце.

Офіцери тимчасом розходилися по своїх наметах, з цікавістю поглядаючи на цього хлопця, що жонглював мільйонами і говорив як дорослий.

Лишилися тільки старший сержант, двоє артилеристів і піхотинців, що оточували місце, де стояли засуджений і його близькі. Сержант різким голосом наказав одному з солдатів дати засудженому свою лопатку.

Солдат відстебнув підвішену на поясі, нижче рюкзака, невеличку лопатку, яка є у спорядженні всієї англійської піхоти, і подав її бурові, а старший сержант, вказавши пальцем на землю, пояснив:

— Копай!..

Знизавши плечима, бур спокійно відповів:

— Я не торкнуся цього англійського виробу, не хочу бруднити своїх рук, та й рідну землю, де мені судилося спочивати вічно. Принесіть-но мені кирку та лопату, добре моє знаряддя. З їх допомогою я зорав цю незайману землю, яку тепер спустошують завойовники.

Йому принесли. Він схопив держак, відполіровані довгим тертям об його загарблені від праці руки, і блискуче залізо задзвеніло. Потім довгими кроками він відміряв на червонуватому ґрунті свій гігантський зріст і зробив дві глибові борозни. Англійські солдати, що вміють цінити мужність, не могли приховати захоплення.

Бур поплював на долоні, стиснув держак кирки і весь захопився своєю зловісною працею.

— Ану-бо, Давіде, — бурмотів він, — повороши-но востаннє землю, що вигодувала тебе.

Зігнувши спину, напружуючи руки і шию, на яких, наче мотузяні вузли, виступили мускули, він дужими ударами почав вгризатися в землю вельдту^[2], і земля, пролітаючи поміж його ніг, слухняно лягала позаду. Потім засуджений старанно вирівняв лопатою яму, надавши їй форму могили.

Дружина и діти, стоячи навколішки під пекучим промінням сонця, що було вже в зеніті, тихо плакали.

Солдатам дозволили сісти. Вони почали закусувати, тихо перемовляючись. Час минав, і могила глибшала. Велетень-бур глибше й глибше заходив у землю, лише зрідка перериваючи свою жахливу роботу, щоб тильною поверхнею руки витерти піт, який струмками збігав по обличчю. Час від часу він крадькома поглядав на дружину й дітей. І тоді, незважаючи на втому, починав працювати швидше, щоб скоріше покінчити із страшним для них видовищем.

Хтось із солдатів, охоплений співчуттям, простяг бурові флягу віскі.

— Випийте, товаришу, це від щирого серця, — лагідно сказав він.

— Віскі?.. Ні, спасибі. Ще подумують, що я випив для хоробрості. Та я охоче прийму від вас трохи води, товаришу!

Друзі і родичі, оточені ланцюгом солдатів, не могли піти по воду.

Солдат збігав у будинок і приніс дерев'яний ківш свіжої води. Давід, припавши до нього губами, жадібно пив, а солдат повернувся на

своє місце, міркуючи стиха:

— Водо!.. Хіба ж її можна вважати за християнський напій, особливо в ту мить, коли людина мусить назавжди забути смак віскі? Та коли б мені було так близько до могили, як йому, я б уже не посоромився осушити фляги всього взводу. Це так само вірно, як те, що мене звати Томмі Аtkінс!

А час минав, безжально пливли хвилини. Сонце схилялось на захід. І все глухіше лунали удари кирки у відкритій ямі, що поглинула бура вже до плечей. Дружина його розпростерлась на землі і, з жахом усвідомлюючи наближення страшної хвилини, не відривала очей від двох великих горбків, що наростали з обох боків могили.

Почулось цокання затворів. То старший сержант, вийнявши з патронташа дванадцять патронів і витягнувши з шести патронів кулі, заряджав рушниці.

Ось він уже приніс гвинтівки і кинув їх на землю. Потім, підійшовши до бура, який усе ще копав, сказав:

— Давіде Поттер, приготуйтеся до смерті!

Бур припинив роботу, підвів голову і спокійно відповів:

— Я готовий!

Поклавши держак лопати впоперек ями і схопившись за неї, він підтягнувся на руках, одним стрибком перелетів через могильний скат — і ось він уже стоїть на землі, вкритий червонуватим порохом, освітлений косим сонячним промінням, величезний, трагічно величний.

Дружина й діти кинулись до нього, але варта на знак сержанта відтіснила їх. І зразу ж виступили вперед дванадцять неозброєних солдатів, призначених у цей страшний наряд. Навмання розібравши принесені сержантом рушниці, вони вишикувались. До засудженого підійшов старший сержант, щоб зав'язати йому очі і поставити на коліна. Бур енергійно запротестував:

— Єдине моє прохання до англійців — дозволити мені вмерти стоячи, дивлячись на боже сонце, і самому скомандувати: вогонь!

— Я не можу відмовити в цьому такій мужній людині, як ви, — відповів сержант, козирнувши йому по-військовому.

— Дякую.

Взвод стояв приблизно за п'ятнадцять кроків. Бур став обличчям до солдатів, спиною до могили.

Мертва тиша нависла над табором. Стихли ридання і стогін. Пекельна мука стиснула всі серця.

Коротка команда, миттєвий брязкіт металу, і дванадцять стволів витяглись рівною блискучою лінією: солдати взяли бура на приціл.

Засуджений стояв з непокритою головою і відкритими грудьми.

Глибоко зітхнувши, він вигукнув:

— Прощайте, дружино, діти, свободо! Прощай усе, що я любив! Хай живе незалежність!.. А ви, солдати: вогонь!

Гримнули дванадцять пострілів, супроводжувані глухою луною. Бур похитнувся і важко впав навznak на один з могильних скатів.

З вуст дружини вирвався крик відчаю, заголосили діти.

Взвод взяв гвинтівки на плече, зробив півоборот і вирушив у табір. Загін, що оточував місце страти, розімкнувся і відкрив нарешті доступ до могили.

Бур помер зараз же. З його грудей, прострелених всіма шістьма кулями, цебеніли потоки крові.

Нещасна жінка, важко опустившись на коліна, благоговійно закрила вбитому очі, що навіть мертві зберегли твердість. Потім, вмочивши свої пальці в крові, що яскраво червоніла на роздертому одязі чоловіка, перехрестилася і сказала дітям:

— Зробіть так, як я... І ніколи не забувайте, що ваш батько — вбитий англійцями мученик, кров якого кличе до помсти!

Діти наслідували її приклад. А старший син, рослий, трохи незграбний, але рішучий чотирнадцятирічний хлопець підійшов до француза, який також плакав, і, взявши його за руку, твердо сказав:

— Ти візьмеш мене з собою. Правда ж?

— Атож, — відповів француз. — У мене знайдеться для тебе і поні, і мушкетон.

— Іди, дитино моя! — вигукнула, почувши його, мати. — Іди, воюй за незалежність, як личить чоловікові, і помстися за батька!

З будинку принесли широке простирало і віршовку: простирало — для того, щоб загорнути тіло, віршовку — щоб опустити мого в могилу.

У цю хвилину прибіг, захекавшись, схвильований і моторний, наче білка, підліток.

Побачивши молодого француза, він кинувся до нього і тихо сказав:

— Нас зраджено!.. Тікай, рятуйся!.. Англійці знають, що ти на їхній передовій позиції. Швидше! Швидше!.. Коні вже тут.

— Дякую, Фанфан... Іду. — І, звернувшись до юного бура, француз сказав: — Обійми свою матір, Поль, і йди за мною.

Хлопець, названий Фанфаном, уже зник. Син страченого і молодий незнайомий пішли за ним.

Фанфан попрямував до заростей колючих мімоз, що мають влучну назву «зачекай трохи». Там, покусуючи гілля, переступали з ноги на ногу два дужих поні, споряджені по-бойовому, з мушкетонами біля сідла і туго набитими похідними сумками.

Спритно скочивши на одного з них, француз гукнув Полю:

— На круп позаду Фанфана — і галопом!.. Діло буде гаряче!

З аванпостів уже долетіло кілька пострілів, і над головами втікачів задзижчали кулі, коли їхні поні рвонули з місця і шаленим галопом помчали.

Біля будинку Давіда Поттера знялась невимовна метушня.

— Оточити будинок! Нікого не випускати! — крикнув полковий ад'ютант, примчавши на змиленому коні. — Де старший сержант?

— Тут, пане лейтенант! — відповів сержант.

— Ви не помітили тут юнака, вірніше, хлопця в мисливському костюмі?

— Так точно, пане лейтенант, помітив!

— Де він?

— Гадаю, що на фермі.

— Негайно схопити його і доставити в штаб полку живим або мертвим.

— Живим або мертвим?.. Та це ж безневинна дитина!

— Ви йолоп!.. Ця дитина — справжній диявол, він, вартий цілого полку! Це клятий капітан Зірвіголова, командир розвідників... Скоріше, скоріше! Усім кавалеристам, які у вас є, — в сідло!

За одну мить було загнuzдано і осідлано тридцять коней.

І почалася шалена погоня...

РОЗДІЛ II

Погоня. — Людина в ролі дичини. — Дичина захищається. — Перші подвиги капітана Зірвіголови — Безстрашні юнаки. — Інстинкт коней. — Обхідний рух. — Колючий чагарник. — Фанфана поранено. — Відчайдушна втеча. — Поні вбито. — Смертельна небезпека. — Поміж двох огнів.

В англійців, цих палких любителів спорту, все може стати приводом для шалених верхогонів.

Якщо немає лисиці для цькування собаками, задовольняються невеличкими паперовими кульками. Єгер, що зображує звіра, розкидає їх як попало.

Полювання для забави або навіть щось подібне до такого полювання цілком задовольняє спортсмена, аби тільки скакати через найнесподіваніші перешкоди і відчувати сп'яніння, яке так хвилює вправного наїзника.

А коли у джентльмена в перспективі полювання на людину! Коли людина стає дичиною, яку треба спіймати або вбити!.. О! Тоді національна пристрасть, помножена на природжену первісну лютість — homo homini lupus est ^[3], перетворюється на справжнє шаленство.

Перед такими полюваннями мерхнуть забави з папірцями і полювання на лисиць.

Гнатися за людиною, бачити її агонію, — яка насолода для цивілізованих варварів!

«Вперед! Вперед!..» У англійців цей вигук означає: «Хто прийде першим».

Офіцери, користуючись своєю владою, наказали солдатам спішитися і безцеремонно забрали в них коней. Загін сформувався за одну мить. Він складався з драгунів, уланів, гусарів і кількох

кавалеристів-волонтерів, цих безстрашних мисливців, ще більш одержимих, ніж їхні товариші з регулярної армії.

«Вперед! Вперед!..»

Обов'язок солдата і спортивний азарт підганяють один одного, надаючи особливої напруженості верхогонам, що одразу ж набрали шаленого характеру.

«Вперед!.. Вперед!.. Полювання на людину!»

Взвод то збивався в купу, то розтягувався, залежно від темпераменту вершників і їхніх коней.

Попереду молодий уланський лейтенант на чудовому, породистому скакуні. З кожним його стрибком офіцер все далі відривався від свого загону і наближався до втікачів, що випередили погоню не більше як на шістсот метрів.

Бідолашні хлопчаки мчали щодуху на поні, непоказних на вигляд, але сміливих і розумних тваринах, що чесно виконували свій обов'язок.

Ось обидва загони влетіли в смугу високих трав. Тут поні дістали деяку перевагу: вони перейшли на своєрідний алюр, в якому передні ноги ідуть риссю, а задні скачуть галопом, що дає тваринам змогу, майже не знижуючи швидкості і не плутаючись, продиратися серед високих трав. На голій рівнині їх нагнали б за якихось десять хвилин, а в такому степу втікачам щастило зберігати однакову відстань між ними і переслідувачами.

Проте уланський лейтенант та ще троє вершників поступово доганяли втікачів.

Поні молодого француза, якого англійці звали капітаном Зірвиголовою, не виявляв ще найменших ознак втоми. Але вудила поні, на якому скакали Фанфан з юним Полем, уже вкривала рясна піна: він явно починав стомлюватись.

— Фанфан! — гукнув Зірвиголова. — Ти не на дерев'яному конику каруселі, а в сідлі! Віддай повіддя, покладися на коня.

— Гаразд, хазяїне! — відповів Фанфан. — Доведеться тобі, Коко, думати за нас обох, — ласкаво поплескав він по шиї поні. А втім, для тебе це не так уже й важко.

Зірвиголова тимчасом озирнувся. Занепокоєний наближенням англійців, він відстебнув мушкетон.

— Увага!.. — стиха звернувся він до своїх супутників. Потім він свиснув, і обидва поті враз зупинилися й завмерли на місці.

Проворно скочивши з поні, Зірвиголова прилаштував на сідлі ствол свого мушкетона і, навівши його на уланського офіцера, обережно спустив курок. Пролунав сухий постріл. Кілька секунд Зірвиголова стояв не ворухнувшись, широко розплющивши очі, немов силкуючись простежити політ кулі.

Офіцер, уражений кулею на всьому скаку, випустив повіддя і, змахнувши руками, перекинувся на круп коня. Кінь шарахнув убік, офіцер, мертвий чи тяжко поранений, упав на землю, а оскаженілий з переляку кінь, якого підстьобували по боках стремена, понісся навмання.

— Дякую вам, Зірвиголово! Може, це один з тих, хто вбив мого батька! — вигукнув Поль Поттер.

Пролунав другий постріл.

То Фанфан, побачивши, що Зірвиголова стріляє, вирішив наслідувати його приклад, але, проте, невдало.

— Ех! Чистісінький промах, — пробурмотів роздосадуваний хлопець.

Троє кавалеристів, що скакали за лейтенантом, зупинилися подати йому допомогу. Утворилась маленька група.

Бабах!

Ф'ю-ю-ю-ю... — заспівала, розтинаючи повітря, куля.

То знову вистрілив Зірвиголова.

Кінь у групі англійців став дибки і, пройшовши кілька кроків на задніх ногах, як геральдичні тварини, гепнувся, підм'явши під себе вершника.

— І другий! — з шаленою радістю загорлав маленький бур.

Бабах!.. Це знову так само азартно стрельнув Фанфан, і знову так само успішно промахнувся

— Ти стріляєш, мов той швець, Фанфан! — вигукнув сердито Зірвиголова. — Передай свою рушницю Полю!

— Давай, давай! — зрадів син страченого. — Подивишся, як я стріляю.

З акуратністю старого солдата хлопець цокнув затвором, вклав патрон у казенну частину, спокійно навів рушницю на одного з двох

уланів, що лишилися в живих з маленького англійського авангарду, і вистрілив у ту саму хвилину, коли улани відновили переслідування.

— От здорово! — вигукнув Фанфан, радіючи успіхові маленького бура, що збив вершника з коня.

— Ну, Поль! Четвертий — на нас двох! — вигукнув Зірвиголова. — Тобі вершник, мені — кінь.

І два постріли злилися в один.

Вершник і кінь, в яких на повному скаку влучили двоє стрільців, що не знали промаху, впали у траву.

— Так, за тебе помститься, і добре помститься, бідолашний мій батьку! — вигукнув блідий від гніву хлопець.

Оця страшна розправа, така довга у розповіді, відбулась за якихось півхвилини.

Проте час було тікати. Усі кавалеристи примчали до того місця, де загинули їхні товариші. Загін перешикувався.

Вже сідаючи на поні, Зірвиголова помітив, що всі англійці, в яких була вогнестрільна зброя, ціляться в них.

Він тільки встиг пронизливо свиснути й гукнути:

— Лягай!

Прекрасно вимуштрувані тварини, зачувши знайомий сигнал, розплаталися на землі одночасно з своїми господарями.

Над втікачами просвистів град куль. Фанфан болісно скрикнув.

— Тільки без дурниць! — вигукнув Зірвиголова, але голос його звучав тривожно.

— Почастували... — озвався Фанфан. — Нічого сказати, почакували!

— Грім і блискавка!.. Бідолашний Фанфан! — вигукнув Зірвиголова. — Покажи!

— У ліву ходулю влучили, — намагався віджартуватися Фанфан. — Стривай... Поломки, здається, нема, — тільки голінку продірявили. Кровоточить, правда, але нічого, не дуже болить. Замотаю її хустинкою і стану таким же молодцем, як і був.

— Дай-но перев'яжу.

— Не треба. Потім якось... Зараз є справи куди важливіші. Стає жарко.

Справді, ставало жарко.

Розлютовані опором англійці, що не сподівалися зустріти таких небезпечних противників у мізерних хлопчиках, яких вони гадали взяти голими руками, змінили тактику і перейшли до нового маневру.

Їх двадцять чотири чоловіки. Семеро поскакало праворуч, семеро — ліворуч, описуючи півкола, щоб відрізати відступ втікачам. Решта десять, залишившись на місці, розсипалась і підтримувала огонь у тому напрямі, де припали до землі юні партизани.

— Тепер уже не до сміху, — сказав Зірвиголова. Піднявши голову, він оглядав місцевість. — Вони хочуть взяти нас в кліщі обхідним рухом. Але подивимося!.. Доведеться відступати. Ти зможеш, Фанфан?

— Кожен все зможе, як захоче, хазяїне. Будь спокійний! Я вже не повисну колодою у вас на ногах.

— Нам загрожує смертельна небезпека, — застеріг Зірвиголова.

— Усе наше життя — смертельна небезпека, — відповів молодий парижанин. — Не розбивши яєць, і яєчні не засмажиш. Коли б я тремтів за свою шкіру, я лишився б у паризькому передмісті, на своїй рідній вулиці Гренета.

Поки Фанфан філософствував, Зірвиголова не гаяв часу. Він встановив за компасом, що в півльє праворуч від них є великий ліс, відомий йому, потім зв'язав вузлом стремена поні, закинувши їх на сідла. Усе це він робив так, щоб англійці нічого не помітили. А ті весь час ліниво пострілювали, вирішивши, мабуть, не починати енергійних дій, поки їхні товариші не завершать оточення. Зірвиголова тим часом перекинув через плече свій мушкетон і, наказавши товаришам не відставати від нього, з дивовижною швидкістю поповз у високій траві.

Поль і Фанфан, мабуть також знайомі з цим прийомом індійців, зробили те саме, і незабаром всі троє зникли у гігантській рослинності вельдту. Їхні поні, розпростерті на землі і приховані густою травою, лишилися на місці.

Англійці, ставши обачнішими, наближались обережно, дрібною риссю, час від часу навіть переходячи на крок.

Не звертаючи на них ніякої уваги, Зірвиголова посувався праворуч, до узлісся. Ворог не переставав пострілювати навмання, і Зірвиголова, повзучи з спритністю ящірки, сказав стиха:

— Тільки б не покалічили вони наших конячок... Ех! Та була б зі мною хоча б дюжина моїх Молокососів, жоден із цих хакі не

повернувся б до себе в табір. — І, обернувшись до Фанфана, він спитав: — Як справи, старші?

— Пріємо, працюємо, — відповів Фанфан. — Не ручуся, що міг би стрибнути з трампліна, але щодо ходи рачки... одною лапою більше, одною менше — це не має значення.

На щастя, трава в тих місцях була заввишки з метр, а то й більше; тільки це й рятувало безстрашних шибайголів. В іншій обстановці їх давно б уже схопили або підстрілили англійці.

Справді, уявіть собі луг завбільшки з паризьку площу, хоч би й Марсове поле, на якому грають у схованки, але тільки всерйоз і під загрозою смерті, трое проти двадцяти чотирьох.

Скільки витривалості, спритності, удачливості потрібно цим трьом, щоб пощастило втекти!

Тимчасом правий і лівий загони англійців завершили півоточення. Тепер разом з третім взводом, що лишався на місці, вони готувалися зімкнути кільце навколо того місця, де, на їх думку, були втікачі.

А ті, продираючись у траві, пройшли вже чотириста метрів під прямим кутом до їх початкового напрямку. Раніш вони скакали на північ, а тепер повзли на схід. Просто чудо, що англійці і досі не помітили їх пересування. До рятувального лісу лишається тепер не менше як півтори тисячі метрів. Якби в них було досить часу, вони, звичайно, доповзли б до нього, але цей неймовірно важкий спосіб пересування скоро зовсім виснажив пораненого Фанфана. При всій своїй мужності він не міг більше повзти далі.

Знесилений від втрати крові, яка безупинно струменіла з рани, почувуючи, що кожну хвилину більше слабне, ледве тягнучи ноги, він благав товаришів кинути його.

— Нізащо! Або ти повернешся в табір разом з нами, або ми всі загинемо тут! — вигукнув Зірвиголова.

— Але поміркуй! Командуючий чекає результатів розвідки. Від них залежить доля всього командо^[4], — сперечався Фанфан.

Замість відповіді Зірвиголова тільки знизав плечима. Присівши навпочіпки і трохи висунувши голову з трави, він кинув побіжний погляд на рівнину.

Юнак помітив, що вони набагато випередили англійців. Від ворогів їх відокремлювало тепер не менше як п'ятсот метрів.

О, якби тільки вони могли й далі просуватися так само, під прикриттям трави! Але Фанфан! Бідолаха Фанфан!.. Треба врятувати його за всяку ціну.

Не бачачи іншого виходу, Зірвиголова вирішив поставити на карту все.

Заклавши в рот пальці, він тричі пронизливо свиснув...

І тоді сталося щось справді дивовижне. Бурські конячки, ще й досі не помічені в траві англійцями, рвучко підхопились і помчали шаленим галопом, роздуваючи ніздрі, стрибаючи над травою, мов антилопи. Безпомилковий інстинкт напівдиких тварин не обдурих їх. Тонкий слух правильно вловив напрям сигналу, а чуття, гостріше, ніж у собак, вело їх правильним шляхом.

Англійці, розгубившись від несподіванки, послали були навздогін сміливим тваринам кілька пострілів, але, побачивши, що поні без вершників, перестали звертати на них увагу.

Переслідувачі, звичайно, також чули свист. Але їхні загони були досить далеко один від одного, і тому вони не могли визначити місця, звідки він долинав. Навіть більше, кожен з них вважав свист за сигнал іншого загону до атаки. І всі вони поспішали зійтися там, де нікого вже не було.

Не можна не визнати, що для трьох хлопців, один з яких до того ж був поранений, це був блискучий маневр. На жаль, небезпека ще не минула. Поні примчали до них вихором. Трохи підвівшись, Зірвиголова зупинив їх, стиха прицмокуючи язиком, і за якісь дві секунди розв'язав стремена.

— У сідло, Поль! — скомандував він. — Не дбай про мене і жени прямо в ліс.

А поки маленький бур сідав на коня, пін підняв Фанфана, посадив його верхи на холку поні і, скочивши позаду пораненого в сідло, помчав за буром.

Англійці, збагнувши нарешті, що їх обдурено, послали вслід втікачам, які мчали, мов вітер, залп прокльонів і відкрили по них шалений вогонь.

Кулі свистіли, вили, дзижчали навколо Молокососів, зрізали стебла трав: музика була не з приємних.

Поки одні з англійців стріляли, інші відновили погоню. Якихось п'ять-шість хвилин — і втікачі будуть у лісі, де їх чекає порятунок.

Так, але п'ять хвилин...

Раптом Полів коник стрибнув убік, хитнувся і трохи не впав. По лівому боку тварини потік довгий струмінь крові.

— Тримайся, Поль, твого поні поранено! — гукнув Зірвиголова.

Бур і сам почував, що кінь осідає під ним. Даремно він підбадьорював його голосом і встромляв йому в боки шпори. Боячись, що поні впаде, і намагаючись просунутись якнайдалі, Поль навіть почав колоти його ножем.

Раз у раз спотикаючись, добра тварина пробігла ще метрів з триста, потім захиталась і важко звалилась на землю. З її рота і ніздрів побігла кров.

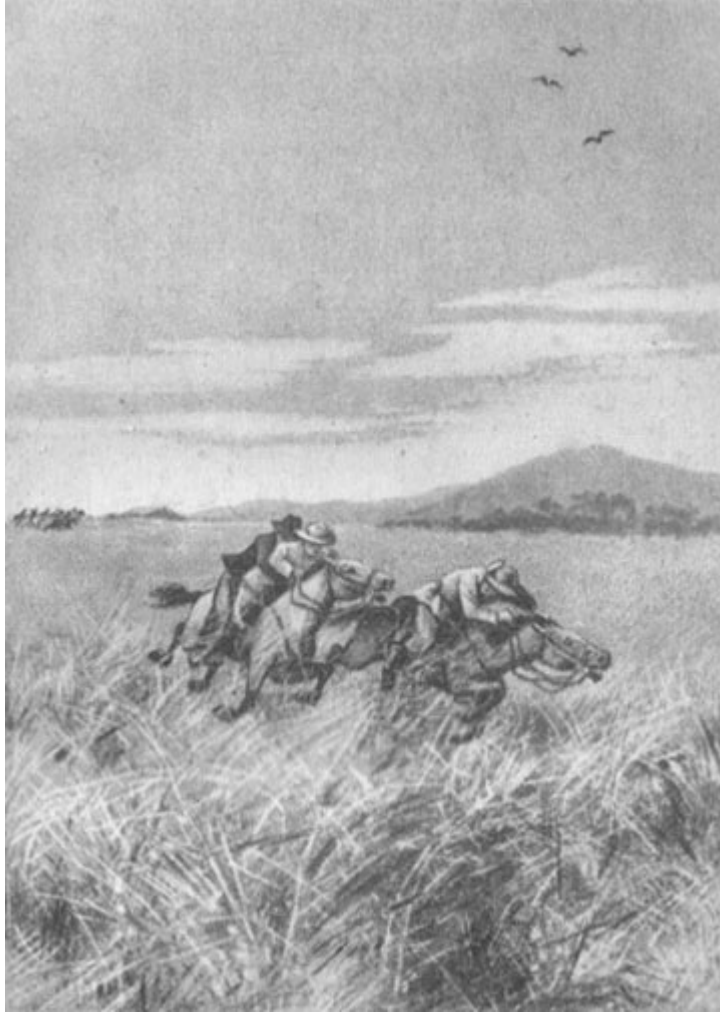
— Бідолашний Коко! — схлипнув Фанфан, що дуже любив свого коня.

А маленький бур, цей спритний наїзник, встиг уже зіскочити і стояв цілий і здоровий.

Зірвиголова крикнув йому, зупинивши свого поні:

— Здирайся позаду мене, Поль, і міцно тримайся. Чим ми гірші від синів Емона?^[5]

Стомлений і перевантажений поні вже не міг бігти так швидко, як досі. І хоч до лісу залишилось не більше як триста метрів, відстань між втікачами і англійцями меншала щосекунди.

Гримнув новий залп, і Поль, застогнавши, скотився в траву.

Правда, він зразу ж підхопився і крикнув, доганяючи товаришів:

— Нічого страшного, я тільки залишився без зброї!

Куля влучила йому поміж лопаток, але, завдяки надзвичайно щасливому випадку, сплющилась, ударившись об дуло рушниці, причому скривила його і розтрощила ложе приклада.

Ще півтора метра метрів!

Англійці наближалися з несамовитими вигуками «ура». Ще б пак! Таке чудове полювання!

Маленький бур біг по траві слідом за поні, але трава зараз уже була не така густа і висока.

А тут ще поні, потрапивши ногою в розкопаний мурашник, упав на коліна, і Зірвіголова з Фанфаном, перелетівши через його голову, гепнулись об землю кроків за шість від нього.

Напівоглушений, Зірвиголова миттю схопився, але його товариш лежав без пам'яті.

— Здавайтесь!.. Здавайтесь!.. — загорлали англійці.

— Нізащо! — крикнув їм у тон Зірвиголова, наводячи на них свою рушницю.

З дивовижним спокоєм він тричі підряд вистрілив і збив з коней трьох передніх англійців.

Потім, передавши свою рушницю Полю, він сказав:

— У магазині лишилося ще чотири патрони. Затримай ворога, а я понесу Фанфана.

Фанфан і досі лежав непритомний. Зірвиголова підняв його і побіг до лісу.

Він уже майже досяг узлісся, коли раптом всього за кілька кроків від себе почув, як з лісу пролунав громовий голос: «Вогонь!» І в ту ж мить він опинився серед диму і полум'я: звідусіль гриміли постріли.

Капітанові Зірвиголови здалося, що він у справжньому пеклі.

РОЗДІЛ ІІІ

Спогад про «Крижане пекло». — Задум молодого мільйонера. — За бурів! — Зустріч з Фанфаном. — В дорогу! — Набір добровольців. — У затоці Делагоа. — Португальська митниця. — Преторія. — Президент Крюгер. — Молокососи.

Не так давно «Журнал мандрівок» опублікував під назвою «Крижане пекло» розповідь про пригоди французів у Клондайку, країні багатючих золотих розсипищ. Нагадаємо стисло про цю захоплюючу драму.

Кілька молодих французів, жертви прославленого своїми злочинами бандитського товариства «Коричньова зірка», вирушили шукати щастя у це таємниче Ельдорадо Полярного кола. Ціною неймовірних страждань і смертельних небезпек їм справді пощастило добути величезне багатство. Але бандити, що не спускали з них ока, потай вирушили за ними в Клондайк. Там вони дізнались, що французам пощастило відкрити «Золоте море» — багатющу жилу, як у вперто прагнули знайти всі шукачі золота. Звичайна річ, бандити вирішили заволодіти цим скарбом, що, навіть за попередніми підрахунками, перевищував, і набагато, сліпучу цифру в сто мільйонів.

Героями цієї драми золота і крові було семеро: молодий учений Леон Фортен і його чарівна наречена Марта Грандьє; газетний репортер Поль Редон; старий канадець Лестанг, що приєднався до них уже на місці; Дюшато і його смілива дочка Жанна і, нарешті, брат Марти — Жан Грандьє.

Жану Грандьє, вихованцеві колежу Сен-Барб^[6], було тоді всього п'ятнадцять років. Природа обдарувала його неабияким розумом, фізичною силою і надзвичайною для юнака його віку витривалістю. Цей школяр, який умів сміливо протистояти всім випробуванням долі, зробив там чудесні, майже легендарні подвиги.

Не будемо говорити про його дивовижну здатність переносити мороз у п'ятдесят градусів, про надзвичайну спритність, яку він виявив у боротьбі з дикими звірами — величезними полярними вовками, — скажемо тільки, що, тяжко поранений, поморожений, виснажений втратою крові, він власноручно вбив п'яťох бандитів із зграї «Коричньової зірки» і визволив свою сестру і Жанну Дюшато з полону у цих лиходіїв. У Францію він повернувся казково багатий і захоплений тією жадобою пригод, що не дає спокою всім тим, хто хоч раз пізнав чарівність цього хвилюючого життя.

Відпочивши кілька місяців, Жан занудьгував, його діяльна натура шукала застосування своїх сил. Він вирішив був очолити яку-небудь географічну експедицію, заглибитися в недосліджені ще країни чи взятися за якусь іншу сміливу і корисну справу, але тут спалахнула англо-бурська війна^[7].

Палке і благородне серце Жана Грандьє миттю запалало співчуттям до двох маленьких південноафриканських республік, що боролися за свою незалежність.

Його захоплювали спокій, гідність і велич старого, патріархального президента — благородного Крюгера^[8], в якому він вбачав живе втілення древніх чеснот мужнього бурського народу.

Він закохався в бурів, оцих солдатів-добровольців, що ненавиділи війну і взяли за зброю лише в ім'я захисту святого діла національної незалежності. В той же час він усім серцем обурювався вчинками англійців-завойовників, які розв'язали війну, кинувши численну й могутню націю проти двох крихітних держав. Уже один тільки цей факт різючої нерівності сил здавався йому величезним злочином проти людства.

З одного боку — найдужча, найбагатша в світі імперія з населенням у чотириста мільйонів підданих, з першорядною армією, флотом, колоніями, високорозвиненою промисловістю, величезними фінансовими ресурсами. Колос, володар морів і суші — цілої третини земної кулі! З другого боку — два невеличкі народи, що ледве налічували чотириста тисяч жителів, мирних землеробів, які мріяли тільки про мирне життя без усіх тривог, що потрясають людське суспільство.

Жан тремтів за них, дивувався байдужості цивілізованих народів, обурювався тим, що жоден із цих народів не насмілювався чи не зміг

перешкодити цьому несправедливому нападові, зробленому на другий же день після «Міжнародної мирної конференції».

Він говорив собі:

«Якщо великі держави такі егоїстичні і підлі, а та огидна річ, що зветься політикою, потурає їх егоїзмові і підлоті, то всі чесні люди, люди великого серця, повинні відгукнутись і діяти, не шкодуючи свого життя. Я молодий, сміливий і вільний у своїх вчинках, я люблю пригоди, мене приваблює все величне і добре. Я прагну віддатися душою і тілом благородній справі захисту слабших. І тому я стану добровольцем трансваальської армії».

Він поділився своїм проектом з сестрою Мартою і її чоловіком, Леоном Фортенем. Ті щиро його схвалили.

Та й хто б міг перешкодити йому вільно розпорядитися своїм життям і своїм майном?

Після зворушливого прощання із своїм другом Полем Редоном, який на той час одружився з Жанною Дюшато, він вирушив у намічену подорож.

Марта і Леон проводжали Жана Грандьє. Він їхав о восьмій годині сорок хвилин швидким поїздом на Марсель, звідки мав відпливти у бухту Делагоа^[9].

Коли вони підкотили до величезного вокзалу, якийсь підліток років п'ятнадцяти кинувся відкривати дверцята розкішного екіпажа. Лакей Жана, скочивши в ту ж хвилину з козел і ображений непроханим втручанням у його службові обов'язки, так брутально відштовхнув хлопця, що той простягся на весь зріст, боляче вдарившись обличчям об брук.

Багатство не зробило сердець героїв Клондайку жорстокими. Усі троє мимоволі ойкнули, а Жан, квапливо вийшовши з карети, підхопив хлопця під пахви і поставив його на ноги:

— Не дуже боляче?.. Усе ціле?.. Пробач, друже, і, прошу тебе, прийми невеличку винагороду.

А підліток, хоч у нього струменіла з носа кров і йому було дуже боляче, примусив себе посміхнутися і пробурмотів:

— Ви надто добрі, але, далєбі, нічого...

Ані докору, ані найменшого наміру влаштувати скандал, щоб мати з цього вигоду.

Від погляду Жана не сховалися приємне обличчя і охайний одяг підлітка, в якому не було нічого від класичного типу неповнолітніх жебраків. Зовнішність Гавроша^[10] і аж ніяк не вуличного хулігана. Усе це за мить промайнуло в голові у Жана. Пошукавши в жилетній кишені, він витяг звідти жменьку монет і простягнув їх хлопцеві.

— Бери, не соромся, — сказав Жан Грандьє, — і не згадуй лихом нашу зустріч.

Хлопець червоніє, блідне, дивиться, роззявивши від подиву рота, на золото і, нарешті, вигукує:

— І все це мені? Тільки за те, що мене гепнули на брук? От здорово!.. Дякую вам, князю! Нарешті я виберуся з міста і помилуюся білим світом!

— Ти любиш мандрувати? — спитав Жан.

— Скажено! Ще з пелюшок мріяв... А тепер ось, дякуючи вам, зможу купити квиток до Марселя.

— Стривай, стривай, а чому ж саме до Марселя? — вигукнув Жан.

— Тому що вже там я якось викречусь і неодмінно потраплю в країну бурів.

— Що?! Ти хочеш у добровольці?! — мимоволі вирвалося у Жана.

— Атож. Дуже вже хочеться поколошматити цих англійчиків, що мучать бурів!

Леон Фортен і його дружина з цікавістю прислухалися до розмови, а співбесідники перестрибували з п'ятого на десяте.

— Як тебе звати? — без зайвих передмов спитав Жан.

— Фанфан.

— Де живеш?

— Колись жив на вулиці Гренета, двадцять, а тепер так, взагалі... ну, просто на вулиці.

— Батьки є?

— Батько. Пиячить усі триста шістдесят п'ять днів на рік і вже ніяк не менше, як двічі на добу нагороджує мене стусанами. А позавчора зовсім з дому вигнав.

— А мати?

— П'ять років як померла, — відповів хлопчик, і на очах у нього заблищали сльози.

— То, значить, ти твердо вирішив записатися в трансваальську армію?

— Атож!

— В такому разі, Фанфан, я беру тебе з собою.

— Не може бути!.. Дякую від усього серця! З цієї хвилини я ваш і на все життя! Побачите, яким відданим вам буде Фанфан!

Отак капітан Зірвіголова завербував першого добровольця до своєї роти розвідників.

У Марселі Жан завербував ще одного добровольця, який досі працював кухарчуком на морському пароплаві, а тепер був безробітним. Його, як і всякого провансальця, звали Маріусом, і він охоче відгукувався на прізвисько «Моко».

В Александрії Жан завербував одразу двох. То були юнги: один — італієць, другий — німець; обидва щойно вийшли з лікарні і чекали відправки на батьківщину. Німця звали Фріцем, італійця — П'єтро.

Засміявшись, Жан сказав Фанфану:

— Четверо — це вже цілий піввзвод, і я його капрал! Вербування цього різномовного інтернаціонального загону тривало всю дорогу.

В Адені Жан натрапив на двох алжирських арабів, їх вивіз з Алжіру губернатор Обока^[11], але вони втекли від нього і тепер намагались якось влаштуватися. Вони говорили ламаною французькою мовою і охоче погодились піти за молодим чоловіком, який в усіх викликав довіру, а до того ж запропонував їм солідну плату.

Нарешті, уже в Індійському океані, він на пароплаві зустрівся з родиною французьких емігрантів, що їхали шукати щастя на Мадагаскарі. Їх було п'ятнадцятеро, з племінниками та іншими далекими родичами. І, на жаль, всі вони були такі вбогі, що навіть легендарна вбогість Іова^[12], мабуть, здалася б їм багатством.

Молодість і ентузіазм Жана справили велике враження на цей маленький клан, і йому пощастило умовити трьох юнаків їхати з ним у Трансвааль. Під приводом відшкодування втрат за три пари здорових молодих рук, які він тимчасово відбирав від родини, Жан вручив главі сім'ї десять тисяч франків і обіцяв виплатити стільки ж після закінчення кампанії.

«І все-таки мені хотілося б поповнити свій загін до дюжини», думав Жан, перетворившись із капрала на взводного.

Результати, яких він домігся в Лоренцо-Маркесі, перевершили всі його сподівання.

Жан, який звик покладатися тільки на самого себе, привіз із Франції на сто тисяч франків зброї, боєприпасів, одягу, взуття, спорядження і зброї. Він знав, що на війні все може бути потрібне. Щоправда, його трохи турбувало питання про вивантаження цього більш ніж підозрілого багажу на португальській території. Проте, незважаючи на свою молодість, наш друг був досить далекозорим і досвідченим хлопцем, бо небезпечні пригоди є найкращою школою життя. Тому, коли корабель пришвартувався, Жан спокійнісінько залишив на його борту свій величезний вантаж, а сам пішов одразу ж додому до начальника митниці.

Португальський уряд погано платив своїм службовцям. Грошей їм видавали мало, а часто-густо і зовсім не платили. Зате вони мали цілковиту можливість викручуватися самим як завгодно із цього неприємного становища. Вони й викручувались, та ще так спритно, що жили зовсім непогано і навіть досить швидко наживали собі багатство, а це, безперечно, свідчило про їх дивовижні адміністративні здібності.

Жан Грандье, знаючи цю особливість їх існування, поговорив кілька хвилин (адже час тепер — гроші!) з його превосходительством і тут же дістав дозвіл на негайне вивантаження свого багажу.

Його превосходительство зажадав лише запевнення, що в численних і важких ящиках лежить знаряддя виробництва.

Жан, не моргнувши, охоче запевнив його у цьому і сплатив митні податки.

Багатьом ці податки здалися б, мабуть, трохи роздутими, бо вони склали чималеньку суму в тридцять п'ять тисяч золотих франків, з яких лише п'ять тисяч припадали урядові, а тридцять ішли в кишеню його превосходительства. Але ж його превосходительство, в свою чергу, мусив винагородити за тимчасову сліпоту англійських контролерів, а це коштувало йому кількох крон.

Жан був у захопленні від своєї угоди і наказав, не гаючи ані хвилини, вивантажувати «знаряддя виробництва», яке тут же було відправлене залізницею у Преторію ^[13].

Невичерпна великодушність і нескінченна веселість Жана справляли сильне враження на всіх, хто зустрічався з ним. Його уміння, не командуючи, одним лише словом або навіть просто жестом примусити скорятися йому, його стриманість, його сповнена власної

гідності невимушеність у поводженні з людьми, його впевненість у собі — усе виказувало в ньому вожака.

Перші його товариші, фанатично повіривши в нього, вербували йому нових і нових прихильників. Вони привели до нього двох молодих креолів з Реюньйону^[14], які, пошукавши щастя у шахтах Трансваалю, повертались додому без єдиного шеляга. Потім завербували двох молодих португальських солдатів, що дезертирували із своїх частин, і, нарешті, юнгу торговельного флоту, палкого любителя пригод, який негайно покинув свій корабель, щоб приєднатися до них.

Тепер їх зібралось п'ятнадцять хлопців, що мріяли про подвиги. І хоч серед них були представники найрізноманітніших національностей, всі вони прекрасно вживались один з одним, злившись у тісну, дружну сім'ю.

Через двадцять чотири години після цього поїзд мчав їх у Преторію, куди вони й прибули без особливих пригод. Жан Грандье пішов до президента Крюгера, який зараз же прийняв його разом з товаришами.

У Трансваалі не існувало ніяких перепон між президентом і його відвідувачами: ні приймальних, ні ад'ютантів, ні секретарів, — вільний доступ для всіх, у кого була справа до цього високошановного в народі державного діяча, нелюдську енергію якого, здавалося, увібрав у себе весь хоробрий народ Трансваалю, що воював за свою незалежність.

Волонтерів на чолі з їх командиром увели у великий зал. Тут біля заваленого паперами письмового столу сидів президент, риси обличчя якого були відомі всьому світові з фотографій.

Секретар, стоячи поруч нього, перегортав депеші і за вказівкою президента швидко робив на них помітки. У кутку міцно стиснутих губ старого звисала його незмінна люлька, подимлюючи після методичних і коротких затяжок.

Виразисте, з великими рисами і масивним підборіддям обличчя цього кремезного велетня було облямоване густою бородою, а трохи примружені очі пронизували співрозмовника гострим поглядом, що бентежив своєю твердістю і внутрішньою силою.

О ні, нічого спільного з Крюгером на англійських карикатурах!

Досить було глянути на нього, побачити його повільні, майже мляві рухи, його висхле обличчя, його наче вирізьблений скульптором торс,

атлетичну будову тіла, щоб відчути, яка величезна сила дримає в ньому, залізна, нічим незламна і непохитна воля.

Так, він здавався поважною, навіть величною людиною, незважаючи на простоту незграбно скроєного одягу, незважаючи на немодний, смішний, єдиний у своєму роді І незмінний, як і його люлька, шовковий циліндр, без якого президент ніде й ніколи не з'являвся.

А проте цей капелюх мав надзвичайний вплив. Адже він, так би мовити, був частиною самого президента Крюгера, вірніше, такою ж характерною рисою його зовнішнього вигляду, як чепчик королеви Вікторії, як монокль містера Джозефа Чемберлена^[15] або трикутка Наполеона.

І враження, яке він справляв, було таке сильне, що у Фанфана, приголомшеного цим шедевром капелюшного мистецтва, мимоволі вирвався щонайменше нешанобливий вигук:

— Боже! Ну й ковпак!

На щастя, президент не дуже розбирався у тонкощах паризького жаргону. Він не знав, точніше, запевняв, що не знає і не розуміє жодної мови, крім голландської.

Розумніше, звичайно, було б не дуже довіряти цьому.

Президент повільно обернувся до Жана Грандье, легким кивком відповів на його привітання і спитав через свого перекладача:

— Хто ви і що вам завгодно?

— Француз, який бажає битися з ворогами вашої Країни, — лаконічно сказав той.

— А ці хлопці?

— Завербовані мною волонтери. Я на свої гроші озброюю, опоряджую і одягаю їх, купую їм коней.

— Ви такі багаті?

— Так. І я маю намір завербувати сотню молодих людей, сформувані з них роту розвідників і віддати її у ваше розпорядження.

— А хто командуватиме ними?

— Я. Під начальством одного з ваших генералів.

— Але ж вони ще зовсім молокососи.

— Молокососи? Непогано! Відтепер так і будемо зватися: загін Молокососів. Можу вас запевнити — ви не раз почувете про нас!

— Скільки ж вам років?

— Шістнадцять.

— Гм... Молоденький.

— У шістнадцять років ви, здається, вже вбили свого першого лева?

— Правильно! — всміхнувся Крюгер.

— І до того ж юність... Хіба не в цьому саме віці людина сповнена сміливих мрій, беззавітної відданості, прагнень до самопожертви, зневаги до небезпек і навіть до самої смерті!

— Добре сказано, мій хлопче! Будьте ж командиром ваших Молокососів, вербуйте скільки хочете волонтерів і зробіть з них солдатів. Бог свідок — ви мені подобаетесь, і я повірив у вас.

— Дякую вам, пане президент! От побачите, як добре ми у вас попрацюємо!

Але старик уже підвівся на весь свій зріст, натякаючи на кінець аудієнції. Він потиснув капітанові Молокососів руку, і так потиснув, що в іншого вона б хруснула, і при цьому пересвідчився, що в Жана Грандье рука теж не з кволих.

— Вірю, що цей маленький француз зробить великі діла, — сказав він усміхаючись.

Старий президент, або, як його любовно звали бури, «дядько Пауль», виявився добрим пророком.

Другого дня п'ятнадцять Молокососів крокували по вулицях Преторії у повному бойовому спорядженні, з маузерами за плечима, з патронташами на поясах, у крилатих фетрових капелюхах.

А ще через п'ятнадцять годин у них уже були свої поні, на яких вони молодцюватого гарцювали мальовничою кавалькадою.

О, цей юний капітан не в ляльки бавився! Яке глибоке знання людей виявив він! Як правильно розраховував, що нема кращої реклами для набору добровольців, ніж поява на вулицях цього маленького кавалерійського загалу!

Волонтери так і стікались до нього звідусіль. Не минуло й тижня, як Жан Грандье набрав свою сотню Молокососів, найменшому з яких було чотирнадцять, а найстаршому — сімнадцять років. Весь цей люд говорив різними мовами, а тому Жан став шукати перекладача, який знав би англійську, французьку, голландську мови і хоч кілька португальських слів.

І він знайшов. Це був тридцятирічний бур з довгою хвилястою бородою. Хлопці прозвали його «татусем». На сьомий день ескадрон Молокососів парадним маршем пройшов перед будинком президента. Крюгер, з люлькою в роті і в своєму незмінному «ковпаку», зробив огляд війська.

Дядько Пауль ледве помітно всміхнувся. Ця усмішка, від якої давно вже відвикли його губи, була схожа скоріше на невдалу гримасу зворушення, на німу ласку, звернену до юних сміливців, готових віддати своє життя благородній справі боротьби його народу за незалежність.

РОЗДІЛ IV

*Війна — не завжди бій. — Розчарування. —
Обозники і землекопи. — Бойове хрещення. —
Атака. — Перемога. — Пісенька Фанфана-
Тюльпана стає похідним маршем Молокососів.
— Зірвіголова і його генерал. — Кінець рейду.
— Поява Молокососів там, де їх найменше
чекали. — Послання англійським суддям.*

Обложений бурами Ледісміт був тоді майже повністю оточений. Сюди в розпорядження генерала Вільжуена і приїхав залізницею інтернаціональний ескадрон.

Початок кампанії був досить тяжким для маленької кавалерійської частини і зруйнував немало ілюзій молодих людей.

Як відомо, усякий доброволець мріє про подвиги, а в армію іде битися. І от перше і досить жорстоке розчарування: бій на війні — річ не часта.

Війна — це, насамперед, нескінченні походи й переходи, марші, контрмарші і маневри; додайте сюди караульну службу, нічні обходи в усяку погоду, безсонні ночі, втому, недоїдання і всілякі злигодні; накази, контрнакази; неминучу при цьому метушню, — коротше кажучи, цілу купу речей, що нічого спільного не мають з бойовими ділами і гнітюче впливають на нерви солдата-добровольця.

Війна, як бачите, щось протилежне парадові, виворіт всього того, що захоплює вас своїм блиском.

А в цій війні була й інша неприємна сторона. Відомо, що в мирний час бури — найгостинніший народ; вони приймають подорожнього так сердечно і щедро, що часто це межує з марнотратством.

Але от що гідне подиву: під час війни з англійцями ці ж самі бури холодно, майже з недовір'ям зустрічали іноземних добровольців, що стікалися до них з усіх кінців світу.

Вони ж нікого не кликали собі на допомогу, тому їх ніби дивували всі ці ентузіасти, що несли їм у дар своє життя і кров. Замішання, з яким вони приймали безкорисливе самопожертвування добровольців, межувало з невдячністю.

Що ж сталося з Молокососами? Бурський генерал, прийнявши Молокососів, більше ніж холодно, не міг придумати для них нічого кращого, як конвоювання та охорону обозів.

Подумати тільки! Вони, ці одержимі пристрастю до подвигів юнаки, перепливли океан, проїхали тисячі кілометрів, а їх приречено на конвоювання обозів. Це, безперечно, корисне, але дуже прозаїчне заняття.

Жан Грандьє ще стримувався, але інші Молокососи ремствували не гірше за буркунів старої гвардії^[16]. Навіть перекладач Татусь, який відзначався властивою бурам спокійністю і міцними нервами, лаявся і кляв свою долю всіма чотирма мовами.

Так минали дні за днями, не приносячи ніяких змін, якщо не рахувати земляних робіт, на які їх іноді посиляли. Гірше від цього нічого не можна було вигадати.

Тимчасом люди ескадрону все щільніше зближались один з одним. Молокососи знайомились, у них виникало відчуття ліктя, вони почали — о, поки що дуже невиразно! — розуміти один одного.

Крім того, молоді бури, — а їх в ескадроні була більшість, — взялися дресирувати поні і перетворили їх просто таки на учених тварин.

Та ось, нарешті, в той самий момент, коли в наших шибайголів зовсім опустилися руки і занепав дух, раптом було помічено кавалерійську розвідку англійців.

— Ворог! Ворог! Хакі... Там!..

— Де?..

— Праворуч!..

— Вони відріжуть нас!..

Усі кричали разом і різними мовами. Поні, насторожившись, рили копитами землю. Молокососи чекали наказу, а його не було. І тоді роззявкуватий Фанфан, не в силі подолати своєї цікавості, скочив на поні і помчав уперед.

За ним рвонув другий Молокосос — він також аж тремтів з цікавості, — потім ще четверо, потім десять, п'ятнадцять і, нарешті,

весь ескадрон. Це ж війна, справжня війна, з боєм, отут, у них під руками... О ні, цієї нагоди вони не прогавають.

Одурілі юнаки мчали щодуху з вигуками, з гиканням, думаючи тільки про одне — зіткнутися з англійцями, вдарити по них.

Зірвиголова, захоплений зненацька, навіть не намагався зупинити Молокососів або принаймні якось упорядкувати цю ураганну атаку. Він шалено пришпорив свого коня, очолив загін і голосом, що покрив увесь цей гамір, скомандував:

— Вперед!

Це була чудова атака, нехай несподівана, безладна, але сповнена відчайдушної рішучості і полум'яної мужності!

Звичайно кавалеристи під час атаки користуються шаблею або пікою, але в Молокососів не було ні того, ні другого, і вони мчали на ворога, потрясаючи своїми маузерами. Це безглуздя, це безумство. Нехай буде так. Але саме це і принесло їм успіх.

Англійські кавалеристи — не боягузи, і їх нелегко захопити зненацька. Вихопивши шаблі, вони кинулись на ескадрон, що скакав на них урозсип. Зараз має статися страшна різанина, а хлопці навіть не перешикувалися згідно з законами кавалерійського бою.

І ось тут Жан, зберігши ще якісь крихітки спокою, за кілька секунд до трагічної сутички вдався до останнього засобу. Він кинув повіддя, миттю прицілився, стрельнув і вигукнув на все горло:

— Вогонь!.. Цілься нижче!..

Татусь прокричав цей наказ голландською мовою. І почалася запекла стрілянина. Магазили їхніх маузерів були повні. Кожен Молокосос встиг вистрілити тричі.

Коні англійців падали один на одного разом із своїми вершниками. Неймовірно безладдя миттю зламало весь добірний загін, контратака захлинулася.

Навіть більше. Поні Молокососів, не почувачи натягнутих поводів, понесли. На повному скаку вони врзались в англійський ескадрон, промчали крізь його ряди і погналі далі. Деякі поні, зав'язнувши в купах перекинутих коней, ставали дибки і в свою чергу падали. Частина вершників врукоташну билася з ворогом.

Створилася жахлива мішанина з убитих і поранених людей і коней. Повітря сповнилося прокльонами, стогоном і передсмертним хрипінням.

Та нікому не було до цього діла.

Англійці — їх було шістдесят чоловік, — втративши третину свого складу і гадаючи, що за Молокососами іде ще один, сильніший загін, повернули коней і кинулися навтіки до своїх аванпостів. Але напівдорозі вони знову наткнулися на тих Молокососів, поні яких пролетіли крізь стрій англійського війська. Хлопчаки, встигши перешикуватися, знову напали на них з фронту.

Не було порятунку від цих шалених юнаків! Вони оточили ворогів і, під загрозою розстрілу в упор, зажадали, щоб англійці здалися. І ті змушені були здатися.

Втрати англійців: тридцять убитих і поранених і майже стільки ж полонених, яких Молокососи з тріумфом повели до свого генерала.

Втрати Молокососів: троє вбитих, шестеро поранених і десять покалічених коней.

Оце так війна!.. Чудово!

Фанфан, що бився з несамовитою відвагою і, крім воїнських талантів, мав красивий голос, по дорозі в табір дзвінко затяг пісеньку Фанфана-Тюльпана^[17]. Його товариші — французи — хором підхопили її, решта підспівували півголосом.

Пісня була надзвичайно жвава і весела.

— Прекрасно! — вигукнув захоплений нею Жан Грандьє. — Це твоя пісенька, Фанфан?.. Тепер вона стане піснею Молокососів.

— Дуже добре, хазяїне, нашим бойовим маршем. Тож, хай йому чорт, уперед! З цією піснею ти завжди вестимеш нас до перемоги... Ох, пробачте! Я й забув, що ви мій хазяїн і благодійник...

— Слухай, Фанфан, ти просто набрид мені своїми нескінченними «хазяїн» та «благодійник». Годі! Тут тепер самі тільки товариші-солдати, які щойно дістали бойове хрещення. Віднині я ввводжу обов'язкове «ти» між усіма нами... А тепер співай далі.

Генерал палко поздоровив відважних хлопчаків, коли вони привели до нього полонених.

Досі він майже не помічав їх і тепер ще не міг опам'ятатися від подиву. І справді, поруч з гігантами — англійськими кавалеристами — юнаки на своїх поні мали вигляд мавпочок верхи на собаках.

— Та це ж діти, справжні молокососи, — сказав Вільжуен.

Татусь переклав його слова, а хлопчики вигукнули в один голос:

— Ну, то що ж! Молокососи, а працювали за дорослих!

— Щождо вас, — сказав генерал, звертаючись до Жана, — мушу признатися: ви зманеврували, як справжній приборкувач диких коней. Але будьте обережні: вдруге це може закінчитися не так щасливо.

Татусь-перекладач, дійшовши до важкої фрази генерала: *Temmer van wilde paarden*, що дослівно означає «приборкувач диких коней», вдало відтворив її у точному і влучному виразі: «Зірвиголова».

— Зірвиголова? Добре! Якраз по мені. До того ж мене і в Клондайку так звали.

— Хай живе капітан Зірвиголова! — вигукнув Фанфан.

Так закінчилось це гаряче діло.

Молокососи довели, що вони придатні для важливіших справ, ніж конвоювання обозів. Віднині їх зарахували розвідниками в команду генерала Вільжуена. Вони проявили справді дивовижну спритність, енергію і витривалість на цій важкій службі.

Одного разу Зірвиголова, яким, здавалось, поставив собі за мету виправдати багатообіцяюче прізвисько, був у розвідці на лівому березі Тугели^[18]. Не бажаючи піддавати ризику своїх волонтерів у місцевості, де на кожному кроці їх підстерігала смертельна небезпека, він діяв тут сам. Раптом приховані за якимсь горбиком англійські кавалеристи помітили Жана і, кинувшись навздогін, притиснули його до самого берега.

Покладаючись на силу свого поні, Зірвиголова примусив тварину одним стрибком кинутися в річку. Англійці не наважилися переслідувати його, але відкрили шалену стрілянину з берега.

До слуху Жана звідусіль долітали зловісні звуки... То барабанив по воді град посланих навздогін йому куль, і просто чудом жодна не влучила в нього.

Але з поні щось трапилося: він почав бити ногами по воді і пішов на дно, тягнучи за собою вершника.

Відірвавшись від сідла, Зірвиголова деякий час тримався під водою. Проте, як тільки він висував голову, щоб ковтнути повітря, вона робилась мішенню для англійців. Він знову ховався під водою, знову впливав і нарешті остаточно вибився із сил. Стало важко дихати, затерпили руки й ноги. Ще кілька секунд — і відважний юнак піде на дно.

Цю відчайдушну боротьбу побачив чоловік, що стояв на другому березі. Не звертаючи уваги на кулі англійців, які скерували тепер свій

погонь на нього, він кинувся в воду, швидко підплив до Зірвіголови і підхопив його в ту саму мить, коли Жан уже втрачав свідомість.

Одна з куль влучила в плече хороброго рятувача. Не дбаючи про рану, за якою на воді лишився кривавий слід, він плив з подвоєною впертістю і, сам майже непритомніючи, виніс на берег юного командира розвідників.

Невідомий, що врятував Жана, ризкуючи власним життям, був не хто інший, як фермер Давід Поттер. Сміливець відніс юнака до себе на ферму, за два кілометри від берега, і з батьківською дбайливістю доглядав його.

Чи треба говорити, яку вдячність відчував молодий француз до свого рятувача! Одужавши, він щоразу, коли випадала вільна від служби хвилинка, приїжджав на ферму потиснути шершаву руку бурського фермера і кілька годин відпочити у щільному колі його родини.

Вище ми вже розповіли, при яких страшних обставинах і як трагічно обірвалася ця дружба.

Читач тепер може повністю уявити собі, яка лють охопила капітана Зірвіголову від розправи з його другом і рятувачем, вчиненої у нього на очах англійцями з витонченою жорстокістю, не гідною солдатів великої нації.

Він поклявся жорстоко помститися, а клятва такої людини, як Жан Грандє, не могла лишитися невиконаною.

Решта нам уже відома.

На жаль, у той момент, про який ми розповідаємо, капітан розвідників був зовсім позбавлений можливості помститися членам військового суду за вбивство свого друга...

Після запаморочливої втечі по трав'янистому степу її хитрих, суто індійських прийомів, з допомогою яких вони вирвалися з майже цілковитого оточення англійців, юний Поль і Зірвіголова з Фанфаном на плечах опинилися перед непрохідними хащами колючої мімози. Вони сподівалися знайти тут порятунок, але раптом назустріч їм і майже впритул пролунала часта пальба. Та що за чудо! Жодна з куль навіть не зачепила Молокососів. І це було тим дивовижніше, що таємничі стрільці, добре сховані за гіллям і стовбурами дерев, мали цілковиту можливість спокійно цілитися.

Зате з півдюжини англійців, підстрелених на відстані тридцяти метрів, наче кролики, перевернулись у повітрі.

— Будь спокійний, хазяїне! — вигукнув ослаблий, але все ще бадьорий Фанфан. — Будь певен, це друзі!

— Вірно! — сказав Зірвіголова. — Вірно, це свої... Вперед, товариші!

Поль сміливо поліз у колючі хащі, за ним рушив Фанфан, а Жан ішов останнім, підштовхуючи Фанфана і допомагаючи йому. Вони незабаром опинилися перед шеренгою маузерів, із стволів яких весь час здіймались легкі клуби диму. Близько двадцяти юнаків, захованих під листям, зустріли їх радісними вигуками:

— Врятовані!.. Врятовані!..

Зірвіголова впізнав у них найвідважніших з Молокососів, їх поява тут межувала з чудом.

Тут і Маріус, на прізвисько Моко, і Фріц, і П'єтро, і юні араби Макаш і Сибір, і Фіньюле-юнга, і троє емігрантів — Жан-Луї, Жан-П'єр і просто Жан, і обидва португальці — Фернандо і Гаetano, і шестеро молодих бурів — Карел, Еліас, Іоріс, Манус, Гуго, Іохім та інші, обличчя яких важко було розгледіти за стволами невмовкаючих маузерів.

Так, їх було не менше як двадцять, і натворити вони встигли немало.

Коні англійських кавалеристів були привабливою мішенню для таких метких стрільців, як Молокососи. Добре замасковані чагарником, вони стріляли без перерви і вкладали англійців одного за одним.

Що ж! І цього разу хлопчаки лишилися переможцями у сутичці з добірним військом її королівської величності.

Майже всі коні англійців уже валялися на землі, коли шістьом кавалеристам, які ще лишилися живі, спала рятівна думка повернути їх назад, до своїх позицій.

Їх втечу супроводило оглушливе «ура» хлопців, які вийшли тепер із засідки і мало не задушили в обіймах врятованого ними капітана.

Проте звірення почуттів тривало недовго, розповіді довелося відкласти: на землі лежали поранені і контужені, треба було подбати про них.

Зірвіголова пішов до тих, що так недавно переслідували його з тріумфуючими вигуками мисливців, які помітили, що дичина знесилюється, і уявили, ніби вони вже тримають її в своїх руках.

Крім почуття людяності, ще одне міркування примусило капітана Зірвіголову поспішити на допомогу своїм ворогам.

Його погляд випадково впав на красивого юнака, ногу якому придавив мертвий кінь.

У цьому безпорадному «спортсмені» Зірвіголова впізнав сержанта, що виконував обов'язки секретаря суду, його витягли з-під коня, і Зірвіголова з задоволенням відзначив, що той не поранений, а тільки трохи контужений.

— Хочете дістати волю? — без довгих розмов спитав його капітан Молокососів.

— Звичайно, — силкуючись зберегти почуття власної гідності, відповів солдат, — якщо тільки це не пов'язане з умовою, що суперечить моїй воїнській честі.

— Я надто поважаю себе і справу, за яку воюю, щоб не поважати честі обеззброєного ворога. І ось чого я вимагаю від вас взамін повернутої вам волі: ви повинні особисто віддати мої листи кожному з членів військового суду, що виніс вирок Давіду Поттеру.

— Охоче, — погодився англієць, який не чекав, що відбудеться так дешево.

— В такому разі прошу вас назвати мені їхні прізвища.

— Будь ласка. Голова — лорд Ленокс, герцог Річмондський, полковник шотландського полку імені Гордона. Судді: Колвілл — майор третього уланського полку, Адамс — капітан четвертої артилерійської батареї, Руссел — капітан другої роти сьомого драгунського полку і Харден — капітан першої роти шотландських стрільців.

— Дякую, — відповів Зірвіголова.

Жан Гранд'є належав до людей, що не люблять марнувати час. Тут же діставши з кишені бумажник, він вийняв п'ять візитних карток і швидко бісерним почерком написав на кожній з них такі рядки:

«Ні в чому не винний Давід Поттер, якого ви вбили, присудив вас до смертної кари. Я — виконавець його помсти. Де б ви не були, моя рука скрізь настигне вас.

Ви були безжальні, я буду таким же. І ви всі загинете.

Зірвиголова».

Надписавши на звороті карюк адреси членів військового суду, він віддав їх сержантові з словами:

- Дайте слово честі доставити їх за призначенням.
- Клянуся честю! Ваші послання будуть передані їх адресатам.
- Добре. Ви вільні!

РОЗДІЛ V

Битва. — Шотландці Гордона і Молокососи. — Огонь! — Винищення офіцерів. — Герцог Річмондський і його син. — Жорстока боротьба. — Останній патрон. — Ворогів розбито! — Великодушність. — Волищик. — Лист. — Нещасна мати. — Перемога.

Служба в Молокососів — нелегка. Із цих хлопчаків створився добірний загін, у чудових достоїнствах якого щодня все більше пересвідчувалось командування.

На них зважали як на дорослих, їм доручали небезпечні діла.

Їхній капітан, що не даром дістав прізвисько Зірвіголови, водив їх інколи мало не в пащу до самого диявола і вмів знайти вихід з усякого становища.

Іноді вони зазнавали тяжких втрат, але це аж ніяк не зменшувало їх ентузіазму.

Ми вже бачили, в якій трагічній обстановці відбувалась розвідка Молокососів у розташуванні військ англійського генерала Джорджа Уайта ^[19], який одверто готувався перейти в наступ.

Цей, якщо і не марний, то, в усякому разі, передчасний наступ почався на північний схід від Ледісмита, приблизно за двадцять три кілометри в напрямі до Еландслаагте.

Генерал Вільжуен, покладаючись на відомості Жана Грандьє про сили англійців, спільно із своїм сусідом з правого флангу, генералом Коком, вжив усіх заходів, потрібних для відсічі ворогові.

Бури зайняли вигідні позиції, вдалий вибір яких свідчив про те, що вони майстерно оволоділи воєнним мистецтвом. Позиції були розташовані на положистих пагорбах, захищених траншеями, прикритих скелями. У густій траві була схована сітка загороджень із колючого дроту, на яких мусив розбитися бойовий порив наступаючих.

Тут і там у розкиданих на деякій відстані один від одного передових окопчиках засіли стрільці. Під скелями, позаду траншей, заховалась бурська артилерія з готовою до бою гарматною обслугою.

Вражала мертва тиша, що нависла над трансваальськими лініями з їх невидимими захисниками. Наче на помах руки, люди й коні в дивовижному порядку, без галасу і метушні займали приготовлені позиції і одразу зникали, ніби танули. Лише зрідка то там, то тут здалека блисне і зараз же зникне бронзовий ствол маузера або покажеться на секунду круп коня, що притиснувся до скелі.

Справжня фантасмагорія!

Англійці ж, навпаки, рухались відкритим степом і згідно з усіма правилами сучасної тактики: артилерія, кавалерія, піхота.

У них чудові війська, здатні витримати будь-яке випробування, укомплектовані достатнім штатом досвідчених унтер-офіцерів.

Всяка велика держава могла б пишатися такими солдатами. Ці молодці були зовсім не винні в тому, що їх послано битися за несправедливе діло; не з доброї волі вони сміливо йшли проливати свою кров, щоб відняти у ні в чому не повинних людей їх найбільше благо — свободу.

Англійський головнокомандуючий спішив розпочати бій. Не так заради того, щоб, розімкнувши кільце облоги, здобути можливість вільно рухатися, як тому, що йому, особисто йому, до зарізу потрібна перемога. Вона потрібна була йому саме сьогодні, і він ладен був купити її за всяку ціну.

Справа в тому, що в Капштадті^[20] вже висадився новий генералісимус, сер Редверс Буллер, а сер Джордж Уайт мусив довести Англії, що далеко простіше було б передати командування всіма англійськими військами саме йому, Уайту.

У цьому полягала справжня причина наступу, такого безглузлого, що бурські генерали довго не могли повірити в нього.

З глибини долини донісся глухий гуркіт: англійські гармати відкрили вогонь.

Снаряди, начинені ліддитом^[21], з пронизливим свистом розтинали повітря і, впавши серед пагорбів, вибухали градом стальних осколків і клубами зеленуватого диму.

Чотири батареї гриміли безперервно, і колони англійців, формуючись на ходу, поступово наближались до пагорбів.

Бурські гармати зрідка відповідали на цей скоріше гучний, ніж небезпечний концерт. Їх артилеристи наперед розмітили прицільні квадрати і зараз терпляче очікували, коли можна буде відкрити вогонь з усіх гармат, щоб уражати ворога з близької відстані.

Два піхотні полки, яких підтримували два батальйони шотландців Гордона, вишикувавшись по ротах у колони, підійшли до позиції бурів і рішуче кинулись в атаку.

Генерал Вільжуен, що був недалеко від Молокососів, уважно стежив за рухом англійців.

— Божевільні! — вигукнув хтось із його почту.

— Сміливці! — квапливо заперечив генерал, справедливий суддя у питаннях доблесті.

Стрільці, що позаягали в передових окопчиках, відкрили вогонь у відповідь. Кілька англійців упало.

Гармати шаленіли; безперервно падали і вибухали снаряди, зеленою смугою розходився дим; горністи сурмили атаку, а шотландські волинки награвали найбойовіші свої мотиви...

Англійці без особливих зусиль захопили погано захищену першу лінію траншей.

Гордонці, що йшли в авангарді, сп'янілі від надто легкого успіху, який вони вітали бурхливим «ура», гімнастичним кроком кинулися вперед, але, заплутавшись у сітці дротяних загороджень, падали, переверталися і застрягали у таких кумедних позах, що в інших обставинах викликали б сміх.

Тоді Вільжуен скомандував своїм спокійним голосом:

— Вогонь!

І почалася шалена стрілянина.

Трохи підвівшись, Зірвіголова кинув погляд на своїх хлопчаків і гукнув:

— Увага!.. Берегти патрони! Кожен вибирає свою жертву і старанно цілиться.

В ту ж мить по всій лінії загуркотіли гармати бурів, відкривши вогонь по ворогу з дистанції всього лише в дев'ятсот метрів. На англійську піхоту, що заплуталась у дротяних загородженнях, посипався ураган снарядів.

Кулі влучали в солдатів, ядра косили їх цілими шеренгами.

— Зімкнути ряди! — командували англійські офіцери, спокійність яких не зрадила і в цій жахливій бойні.

Унтер-офіцери спеціальними ножицями перерізали дріт, голосніше заспівали горни, з повою силою загугнявили волинки, і хвиля скривавлених людей ще з більшою люттю кинулася на приступ.

Весь шлях англійців був засіяний тілами вбитих і поранених; звуки сурм зливалися з передсмертними людськими зойками, з жалібним іржанням покалічених коней.

Бури зустріли цей несамопитий наступ з непохитною мужністю, яку ніщо не могло зломити.

Та ось вони залишили один за одним три пагорби, зв'язані між собою системою захисних укріплень. Бури виконали цей маневр у дивовижному порядку, без найменшої ознаки метушні, не лишивши ворогові жодного вбитого або пораненого. Вони відійшли на задалегідь приготовлені позиції. Усе поле, що являло собою підхід до цих позицій, було старанно розграфлене на квадрати, кожен з яких був на лінії прицілу бурських гармат.

Таким чином, бури перетворили ці позиції на неприступну фортецю.

Англійці не збагнули, що відступ задумано навмисне, для того щоб заманути їх у пастку, в якій неминуче мусили розбитися їх стійкість і впертість. Вони були переконані, що така жадана перемога вже у них в руках, і продовжували наступ.

Молокососи також відійшли на нову позицію. Вона височіла над широким проходом, куди повинні були ринути наступаючі шотландці Гордона.

Поряд з капітаном Зірвиголовою заліг його юний товариш, Поль Поттер.

Однакова думка промайнула в них, коли вони стежили за несамопитим натиском гордонців: «Полковник — герцог Річмондський».

Погляди юнаків були прикуті до самої гущавини бою, де вони сподівалися знайти герцога. Він ввижався їм у кожному офіцері, по якому вони зараз же відкривали вогонь.

Та хіба можна розпізнати людину в цьому сум'ятті! Зрештою вони скінчили на тому, що стали стріляти в усіх офіцерів без розбору.

— Переб'ємо всіх офіцерів-гордонців! — вигукнув капітан Молокососів. — Тоді вже герцог неодмінно буде серед убитих...

— І помстимося за мого батька! — у несамовитому захваті підхопив син розстріляного бура.

Незабаром усе військо втяглося в бійку, що мало чим нагадувала битву. Ніякого керівництва. Навіть роти втратили свою бойову єдність. В якійсь мірі її зберігали тільки взводи. Більшість бійців, сп'янілих від убивства, орудували кожен на свій страх і ризик. Стріляли впритул, билися врукопашну. Навіть поранені, качаючись в обіймах по землі, давили, душили і кусали один одного.

За якихось чверть години бури втратили двох генералів.

Прославлений начальник бурської артилерії Ян Кок, вражений двома кулями, у груди і в бік, вигукнув з передсмертним видихом: «Хай живе свобода!»

Вільжуен, також поранений у груди, впав із словами: «Бийтесь до останньої краплини крові, хлопці!»

Втрата цих людей, така жорстока для справи незалежності південноафриканських республік, викликала грім прокльонів на адресу англійців.

Але ті вже й так дорого поплавилися: майже весь офіцерський їх склад був винищений. На землі розпростерлися тіла трьох полковників, п'яти майорів, одинадцяти капітанів і двадцяти шести лейтенантів. Частину з них вбито, інших — поранено.

З чотирнадцяти офіцерів другого батальйону гордонців уціліло тільки двоє. Один з них, здавалось, був невразливий, хоч відрізнявся серед інших своїм зростом і блискучим мундиром. Перебуваючи весь час у перших лавах, він керував атакою, згуртовував людей, вів їх на приступ, підбадьорюючи прикладом власної мужності.

Цей офіцер — герцог Річмондський.

Під ним уже було вбито троє коней, він правив за мішень для п'ятисот стрільців, і все-таки під зливою снарядів лишався живий і неушкоджений, без єдиної подряпини.

Тепер він бився піший, бо поблизу не було жодного вільного коня. Поряд з ним бився гордовитий юнак, вірніше хлопець, судячи з вигляду, аристократ, у мундирі молодшого лейтенанта гордонівського полку. У нього така ж, як і в полковника, трохи бундючна мужність, та ж зневага до смерті і, нарешті, різюча зовнішня подібність.

Мабуть, це були батько і син.

Час від часу, не припиняючи пі на секунду виконання свого солдатського обов'язку, герцог кидав погляд на сина, один з тих промовистих, хоч і побіжних поглядів, у яких можна було прочитати і страх за його життя, і захоплення його мужністю.

Син уже не вперше кидався вперед, щоб прикрити своїм тілом батька і начальника. Але полковник щоразу відсував його жестом і гримів:

— На місце, Патрік! Повернись до своїх людей! Воїнський обов'язок насамперед!

Молодший лейтенант також цілий і здоровий. І це також справжнє чудо, бо кулі наче ножем розкроїли в кількох місцях його мундир.

У лівій руці в нього револьвер, у правій — важка шотландська шабля із сталлюю рукояткою.

У гарячій бойовій сутичці він зіткнувся віч-на-віч з капітаном Зірвиголовою. Англієць і француз, змірявши один одного поглядом, кинулись один на одного. Маузер без штика — єдина зброя у француза. Він прицілився і на відстані чотирьох кроків спустив курок. Але в запалі бою він не помітив, що розстріляв усі патрони своєї рушниці, не лишивши жодного, на крайній випадок. Курок цокнув із сухим тріском.

Англієць також вистрілив; це був його останній заряд. Він стріляв майже в упор і все-таки не влучив.

Капітан Молокососів схопив свій маузер за ствол і, замахнувшись ним над головою, як дубцем, звалив би смертельним ударом шотландця, коли б той не парирував його шаблею. Стальне лезо розлетілося. Все-таки шотландцеві пощастило пом'якшити удар. Ковзнувши по його плечу, приклад маузера вдарився об землю і розбився біля самої казенної частини.

Скрикнувши від люті, молоді люди відкинули уламки зброї і зчепилися врукопашну. Їх сили однакові, однакова й лють. Вони падали, схоплювались, знову падали на землю, качалися по ній, міцно обхопивши і силкуючись задушити один одного.

Раптом Зірвиголова помітив на землі уламок щойно розтрощеної ним шаблі. Рискуючи покалічити руку, Жан схопив його і, замахнувшись ним, мов кинджалом, крикнув:

— Здавайтесь!

— Ні! — закричав офіцер, шалено відбиваючись.

Жан ударив його вістря м клинка в руку і знову загорлав:

— Здавайтесь!.. Та здавайтесь ж, грім і блискавка!

— Нізащо! — стікаючи кров'ю, відповів шотландець.

Бачачи, що син упав, полковник поспішив до нього на допомогу з піднятою шаблею. Здавалося, от-от він розсіче голову капітанові Молокососів, який, не тямлячи себе, нічого не помічаючи, завдавав ворогові жорстоких ударів.

Та юний Поль Поттер врятував свого друга.

Цей навдивовижу спокійний підліток протягом усього бою передбачливо і не хвилюючись поповняв патронами магазин свого маузера. Він упізнав полковника і, заревівши з радості, прицілився й вистрілив.

Але в ту саму мить, коли Поль спускав курок, волинщик, не перестаючи награвати полковий марш гондонців, кинувся вперед, щоб заслонити собою свого начальника.

Це був красивий сімнадцятирічний юнак з рум'яним обличчям, майже хлопчик, як і більшість учасників цієї страшної драми. Куля, пробивши його навиліт трохи вище від серця, влучила полковникові прямо в груди.

Нещасний волинщик упустив свій інструмент і, затиснувши рукою рану, хрипко простогнав:

— О мамо... бідолашна моя мамо... я вмираю... Я знав, що так буде...

У ту ж мить герцог Річмондський похитнувся і, змахнувши руками, перекинувся на спину.

— Прощавай, Патрік!.. Прощавай, мій любий!.. — ледве вимовив він.

Патрік, сам ледве дихаючи, крізь червоний туман у залитих кров'ю очах побачив, як упав його батько. Відчайдушним зусиллям він вирвався з рук Жана Грандье, підвівся на одне коліно і тут помітив юного Поля, рушниця якого ще диміла.

Голосом, що переривався від ридань, він вигукнув:

— Будь ти проклятий, убивця мого батька!

— Він убив мого! — люто заперечив юний бур.

Але Патрік уже не чув; кривавий серпанок усе густіше застилав йому очі, дихання переривалось, і він упав непритомний до ніг

капітана Молокососів.

Лють Жана Грандьє миттю згасла. Переможений ворог був для нього тільки страждаючою людиною, душевні і фізичні рани якого священні. Зірвиголова зараз же покликав санітарів.

Вони прибігли і, подавши першу допомогу пораненому, поклали його на носі.

Знову почулись жалісні зойки вмираючого волинщика. Кволим голосом він кликав свою матір; похололими вже руками дістав з кишені ще не заклеєний лист і, простягнувши його Полю, пробурмотів:

— Моїй безталанній мамі... пошліть... благаю вас...

— Клянусь! — відповів юний бур; в очах якого блиснули сльози.

— Дякую... — прошепотів умираючий.

Кров двома червоними цівками бризнула з його пробитих грудей, на губах виступила пурпурна піна, очі оскліли, і все тіло здригнулось у передсмертній конвульсії.

— Лист... мамо... — востаннє пробурмотів він твердіючим язиком.

І, стиснувши кулаки, випростався і вмер.

На цій ділянці боротьба скінчилася поразкою шотландців. Залишки гордонців поспішно відступали.

Бури, гуманність яких, проявлена під час цієї війни, завоювала їм всесвітню симпатію, квапилися подати допомогу пораненим. Зірвиголова влив Патріку в рот кілька краплин спирту. Шотландець здригнувся, розплющив очі, впізнав свого противника і, прочитавши у нього в очах безмежне співчуття, схопив його за руку і тихим, мов подих, голосом спитав:

— Що з батьком?

— Піду дізнаюсь... Зараз повернуся.

Зірвиголова побіг на місце бою і, знайшовши у купі тіл полковника, помітив, що той ще дихає. Він доручив його санітарам, а сам уже збирався повернутися до Патріка, повідомити, що батько його живий і надія на його одужання ще не втрачена, коли його примусило озирнутися чиєсь ридання поблизу. Він побачив Поля, який, стоячи на колінах біля тіла волинщика, читав передсмертного листа шотландця до матері.

— На, прочитай, — сказав Поль, побачивши Жана Грандьє. — Як це жахливо!..

І Зірвиголова, взявши з його рук листа, уривчастим від хвилювання голосом прочитав:

«Під Ледісмітом, 23 листопада 1899 р.

Люба матусю, сьогодні не ваша черга, сьогодні я повинен писати батькові. Але я не можу не писати вам, бо якийсь передчуття підказує мені, що це останній мій лист. Не розумію, що зі мною діється; я здоровий і почуваю себе прекрасно. Але цієї ночі я бачив страшний сон... Мені здається, що завтра мене вб'ють. Так тяжко на душі, і серце ниє... Тільки що я виходив з намету — стоїть чудова ніч. Я дивився на синє ясне небо, на яскраву зірку над моєю головою і подумав, люба мамо, що вона дивиться зараз і на вас, і мені схотілося також глянути на вас...

Якби ви тільки знали, що тут твориться!.. Цими днями біля мене в окопі впав якийсь солдат моєї роти. Він не вмер одразу: осколок снаряда влучив йому в живіт. О, як страшно було дивитися на нього!.. Усі нутрощі вивалилися... Він ридав, благаючи лікаря прикінчити його, щоб вкоротити муки, і навіть сам лікар не міг стриматися, щоб не сказати:

«Справді проклята штука війна!»

І знаєте, люба мамо, мені дуже не хотілося б вмерти такою смертю. Думаю, вам було б дуже боляче, коли б ви дізнались про це. Я хотів би вмерти швидше, щоб не довго страждати.

Але будьте спокійні, що б не трапалося, я чесно виконаю свій обов'язок до кінця. І хоч мені дуже шкода покинути вас, я все-таки щасливий, що віддав своє життя за нашу королеву і Великобританію.

Прощайте ж, люба мамо, міцно вас цілую.

Джем.»

— І це я вбив його! — тремтячим від сліз голосом сказав юний бур. — Як жахливо! Серце крається... І все-таки десь у глибині душі я відчуваю, що тільки виконав свій обов'язок.

— Правильно, Поль, і ти виконав його з честю, — відповів Зірвиголова, вказавши рукою на англійські війська, що відступали по всьому фронту.

Королівська армія була розбита. Її втрати — дві тисячі чоловік і дванадцять гармат. Безсоромні політикани, рицарі розбою і наживи, що розв'язали цю війну, можуть бути вдоволені!

Гуркіт бою змінився мертвою тишею. Англійці, зазнавши ще однієї поразки, безладно відступали в Ледісміт. Бури сховались у своїх неприступних укріпленнях, з дивовижною майстерністю побудованих навколо міста. Це своєрідний укріплений табір, який охоронявся висунутими вперед патрулями.

У таборі закипіло мирне життя. Нашвидку лагодили різні пошкодження, чистили гармати, перев'язували поранених коней, зашивали подертий одяг, лікували рани. Люди спокійно готувалися до нового бою.

Під захистом пагорба, який ховав їх від снарядів, витяглися чотири великі намети, над якими майорів білий прапор з зображенням червоного хреста.

Це бурський похідний госпіталь.

У кожному наметі до сотні поранених — бурів і англійців — причому других вдвоє більше. Всі вони лежать хто на маленьких похідних ліжках, хто на носилках, а хто й просто на землі. Примирені однаковими стражданнями, бури і англійці ставляться тепер один до одного без усякої ворожнечі.

Усі поранені перемішані тут по-братньому: поряд з бородатими, зарослими аж до очей бурами — королівські стрільці атлетичної будови, червонощокі юнаки і високі шотландські горяни, що відмовилися змінити свої національні картаті спіднички на форму хакі. Бліді, схудлі, втративши багато крові, вони мужньо тамують стогін, боячись, мабуть, принизити наріканнями свою національну гідність.

РОЗДІЛ VI

Бурський похідний госпіталь. — «Сучасні поранення». — Лікар Тромп. — «Гуманна куля». — Про одного оригінала. — На війні йдуть умирати весь час ті самі люди. — Чудесні зцілення. — Наслідки поранень осколками. — Душа англійця. — Невизнані герої. — Постріл уночі.

І серед усіх цих страждальників безшумно снували скромні моторні жінки, сповнені співчуття до знедолених і бажання допомогти їм. Вони розносили чашки з бульйоном, посудини з розведеною карболовою кислотою, компреси.

Це дружини, матері і сестри бійців; вони покинули ферми, щоб піти разом з близькими для них людьми на війну. З однаковою самовідданістю доглядали вони не тільки своїх, а й тих, хто загрожував їх життю і свободі.

Чекали лікаря. В один з наметів вихором влетів Жан Грандье у супроводі свого нерозлучного друга Фанфана. Хоч юний парижанин ще кульгав і тяг ногу, він був щасливий, що більше не вважався хворим. А чекаючи того дня, коли він остаточно одужає і зможе повернутися до своєї суворої служби розвідника, Фанфан взявся за роботу санітара польового госпіталю.

Капітан Молокососів зразу ж втупив погляд у два ліжка, що стояли поряд у центрі намету. На одному з них лежав герцог Річмондський, на другому — його син.

Герцог, здавалося, вмирав. З його грудей виривалося тяжке дихання; блідий, як полотно, він стискав руку сина, що у розпачі дивився на нього.

Зірвиголова, швидко підійшовши до них, зняв капелюха і сказав молодому чоловікові:

— Пробачте, я запізнився. Я прямо з чергування. Як себе почуваете?

— Непогано... Вірніше, краще... Дякую. Але мій бідолашний батько... Гляньте!

— Лікар зараз прийде. Він обіцяв мені зайнятись вашим батьком у першу чергу. Я певен, що він витягне кулю.

— Дякую вам за співчуття! Ви благородний і чесний противник. Від усього серця дякую вам! — сказав молодий шотландець.

— Ну, є про що говорити! На моєму місці, ви, напевне, зробили б так само.

— Судячи з вашої вимови, ви — француз?

— Угадали.

— В такому разі, мені особливо дороге ваше дружнє ставлення. Ви навіть не уявляєте, як ми з батьком любимо французів. Одного разу вся наша родина: батько, сестра і я опинилися в страшному, просто-таки жахливому становищі. І французи вирвали нас буквально з обіймів смерті...

— А ось і лікар! — вигукнув Зірвіголова, зворушений довір'ям вчорашнього ворога.

Вони подивились на прибулого. Це був чоловік років сорока, високий, сильний, спритний у рухах, з ледве помітною лисиною, із спокійним і рішучим поглядом; щільно стиснуті губи його відтінялися білявими вусами. За спиною у нього висів карабін, а на поясі — туго набитий патронташ. Усім своїм виглядом він скоріше нагадував партизанського ватажка, аніж медика. Ні галунів, ні нашивок, ні будь-яких інших відзнак.

Голландець з Дордрехта, учений-енциклопедист і видатний хірург, лікар Тромп після перших же пострілів у Південній Африці приїхав в Оранжеву республіку і вступив добровольцем у бурську армію. Він мужньо бився в її лавах разом із співбратами-бурами, а в разі потреби ставав лікарем. Добрий, людяний, самовідданий, він мав тільки одну ваду — був невірним балакуном. А втім, чи це вада? Він справді з усякого приводу міг вибухнути цілим потоком слів, але думки його були такі цікаві, що всі його охоче слухали.

Лікар дістав із підвішеного під патронташем полотняного мішка свої медичні інструменти, швидко розклав їх на похідному столику і одразу втратив войовничий вигляд.

Звідусіль до нього линули теплі слова привіту; навколо нього клопоталися санітарки. Одна принесла йому води, куди він занурив губку, друга запалила велику спиртівку. Добродушний лікар посміхався праворуч і ліворуч, дякував, відповідав на вітання, мив руки і примовляв:

— Розчин сулеми! Чудесний антисептичний засіб!.. Я до ваших послуг, Зірвиголово! Так. Прекрасно. Тепер витремо губкою обличчя.

Прожаривши потім на спиртівці свої інструменти, він попрямував до полковника.

Ті з поранених, що лежали ближче, забуркотіли.

— Терпець, друзі! Дозвольте мені раніше зробити операцію цьому джентльмену. Здається, він при смерті...

У цього милого лікаря була своєрідна манера підносити хворим гіркі істини.

З допомогою Жана Грандье і Фанфана він посадив пораненого на ліжку, підняв його сорочку і, оголивши торс, вигукнув:

— Розкішна рана, мілорде! Можна подумати, що я сам завдав її вам, щоб мені легше було її залікувати. Ні, ви тільки погляньте! Третє праве ребро наче свердлом проточене. Ні перелому, ні осколка! Один тільки маленький отвір діаметром з кулю. Потім куля пройшла по прямій крізь легеню і мала вийти з другого боку. Не вийшла?.. Куди ж вона, в такому разі, поділася? Дивна історія... Ага! Вона застряла в середині лопатки. Зараз я її витягну... Потерпіть, мілорде. Це не болячіше, ніж коли виривають зуба. Раз... два... готово!

Глухий хрип вирвався з вуст пораненого; конвульсивним рухом він до болю стиснув синову руку.

З рани бризнув сильний струмінь крові, і одночасно почувся тихий свистячий подих.

— Чудово, — сказав хірург, — легеня визволилась... Дихайте, полковнику, не соромтесь!

Офіцер глибоко зітхнув, у його очах з'явилося життя, щоки трохи порожевіли.

— Ну як, легше тепер?

— Авжеж! Далеко легше.

— Я так і знав!.. Ну, що ви тепер скажете, Зірвиголово? Га? Терпіння! Трохи терпіння, хлопці...

Він безперестанно говорив то по-англійськи, то по-голландськи, то по-французьки, але при цьому все-таки робив далеко більше, ніж говорив. Звертаючись до шотландця, він сказав:

— Через три тижні ви будете на ногах, мілорде. Бачите, оця маузерівська куля — чудовий снарядець, і до того ж чистенький, немов голландська куховарка. З своєю величезною швидкістю — шістсот сорок метрів на секунду! — він, як голка, проходить крізь живу тканину, не розриваючи її. Нічого спільного з оцим дурним осколковим снарядом, що все рве і ламає на своєму шляху. Ні, справді, маузерівська куля — дуже делікатна штука... Словом, куля джентльменська.

І невгамовний балакун, ані на секунду не перериваючи потоку слів, вставив в отвори, просвердлені кулею при її вході і виході, великі тампони гігроскопічної вати, просоченої розчином сулеми, потім наклав на них знезаражувальні компреси і закінчив чергову перев'язку словами:

— От і все! Дієта! Супи, молоко, сирі яйця, трохи соди-віскі... А через вісім днів — ростбіф, скільки душа забажає. З вашою міцною конституцією у вас навіть не підніметься температура.

І, не чекаючи подяки, цей дивак гукнув: «Хто на черзі?» — і перейшов до іншого хворого.

— А ви, Зірвиголово і Фанфан, за мною!

Молодий лейтенант, здивований цим потоком слів і ще більше захоплений щасливим закінченням операції, ніжно обняв батька. А лікар і його випадкові помічники продовжували обхід.

На кожному кроці вони стикалися з надзвичайно важкими на вигляд пораненнями. Сучасна балістика ніби глузувала з сучасної хірургії.

Чотири дні тому якогось ірландського солдата під час сутички на аванпостах поранило кулею, що влучила йому в самісіньке тім'я. Куля пройшла мозок, піднебіння, язик і вийшла через щоку. Становище пораненого вважалося безнадійним.

У тій же сутичці іншого ірландця поранило в ліву частину голови. Куля пройшла мозок і також вийшла з протилежного боку.

— Ну, що ви на це скажете, молоді люди? — з гордістю вигукнув лікар. — Колись, за старовинної зброї, голови цих молодців розлетілися б, мов гарбузи. А делікатна, гуманна маузерівська кулька

зуміла ніжно проскочити крізь кістки і мозкову тканину, завдавши моїм пораненим тільки однієї неприємності: на якийсь час позбавивши їх можливості нести бойову службу.

— Нечувано! — вигукнув Фанфан, не вірячи своїм вухам.

— Дивовижно, — погодився Зірвіголова.

— Через два тижні вони будуть здорові, як ми з вами! — тріумфував лікар.

— І навіть без ускладнень? — спитав Зірвіголова.

— Навіть без мігрені! — відповів лікар. — Але я побоююсь, щоб один з них не захворів на страбізм.

— Тобто, просто кажучи, не окосів?

— Так, так — не окосів. Саме так.

— Але навіщо ж тоді воювати, якщо мертві воскресають, а вбиті, підхопившись, дістають змогу битися з новою силою? — дивувався Жан.

— Навпаки. Раз уже наша ідіотська і звіряча цивілізація неспроможна позбавитися такого бича, як війна, треба принаймні зробити це лихо по змозі якнайменш убивчим. У чому, зрештою, мета війни? На мій погляд, у тому, щоб вивести з лав якнайбільшу кількість воюючих, а не в тому, щоб знищити їх. Отже, зовсім не треба винищувати все і всіх, щоб здобути перемогу. Досить перешкодити ворогові протягом деякого часу битися, зупинити його наступ, зменшивши чисельність його армії. Таким чином набрав би реальності фантастичний вислів якогось буркуна-генерала: «На війні йдуть умирати весь час одні і ті ж люди».

— А от ще дивніший випадок! — вигукнув хірург, досліджуючи якогось шотландського солдата.

— Та хіба він поранений, лікарю? — здивувався Жан.

Солдат спокійно посмоктавав свою люльку і, здавалося, почував себе зовсім непогано. На його шиї зяяла рана, завдана «гуманною» кулею.

Куля увійшла трохи вище лівої ключиці в той час, коли гордонець, чекаючи атаки, лежав, притулившись до землі.

Лікар почав шукати «вихідний» отвір і знайшов його трохи вище правого стегна, за два сантиметри від клубової кістки.

— Гляньте-но! захоплено вигукнув він. — Куля пробила собі дорогу крізь легені, очеревину, кишки, таз і, нарешті, клубову кістку.

Отже, вона прошила цього бравого горянина згори донизу, ззаду наперед. Тут уже нам і зовсім нема чого робити...

— Значить, він приречений? — сумно запитав Зірвиголова.

— Навпаки! Стане на ноги без найменшого хірургічного втручання, яке тільки пошкодило б йому. Постільний режим. Дієта: супи, сирі яйця, сода-віскі і, звичайно, люлька, раз уже він такий курець. Продовжуйте в цьому ж дусі, мій хлопче, і одужуйте. Далі! У цього була поранена печінка.

— Тут нам теж нема чого робити. Інакше кажучи, втручання зайве. Постільний режим, антисептика і спочатку легка їжа... Рана в попереку? Те саме лікування. Поранення шлунку? І в цьому випадку нічого іншого рекомендувати не можу.

І при цьому лікар щоразу незмінно додавав:

— Чудесно, все йде як по маслу. Швидко і видиме одужання.

Та ось він підійшов до групи бурів, які лежали на матрацах просто на землі:

— Хай йому чорт, оце вже мені не подобається!

Їх було п'ятеро. Покалічені, скривавлені, вони без найменшого стогону терпіли жахливі страждання.

Це були жертви крупнокаліберного англійського снаряда, що влучив у купку солдатів і, розірвавшись, вбив зразу десятьох. Ці тільки й лишилися в живих. Але, боже, в якому вони стані! Пошматовані м'язи, розтрощені кістки, розірвані судини — страшне місиво з м'яса, уламків кісток, ганчір'я і згустків крові. Вигляд у цих нещасних був такий страшний, що у Фанфана і Зірвиголови стиснулося серце. Навіть лікар втратив свій дар красномовності і замовк; незважаючи на професіональну витримку, він не міг приховати хвилювання.

Лікар з допомогою лише Фанфана і Жана Грандє, сповнених запалу, але близьких до непритомності від жалості і страху, взявся за свою роботу.

Та яка це жахлива робота! Вій ампутував кінцівки, різав живе тіло, копався в ньому, шукаючи осколків або розірваної артерії, накладав шви. Йому доводилось мати справу з величезними пошкодженнями, трудність вилікування яких ще зростала від неминучих ускладнень. Додайте до цього два потрясіння: шок, спричинений пораненням, і шок від самої операції. Вони послаблюють хворого і зменшують силу

опірності організму, цього наймогутнішого помічника хірургії. А ще велика втрата крові й зовсім виснажує пораненого.

Як довго тривали і які болісні були ці операції без наркозу! Але безстрашні бури з властивою їм мужністю стійко переносили всі страждання.

Закінчивши складні операції, лікар Тромп пішов до молодшого лейтенанта, який терпляче чекав своєї черги. У нього перебита прикладом маузера Зірвиголови ключиця, не діє рука; груди в глибоких ранах від уламка шаблі, що в руках капітана Молокососів перетворився на небезпечну зброю.

Лікар старанно промив рани антисептичним розчином і наклав тугу пов'язку, щоб перешкодити проникненню в них хвороботворних мікробів. Потім, впоравшись нарешті з сумними обов'язками лікаря, він взяв на плечі свій карабін, начепив на пояс патронташ і вже був готовий знову завдавати з допомогою маленької «гуманної кулі» людинолюбні рани, якими він так захоплювався, лікуючи їх.

Зірвиголова і молодший лейтенант гордонців одразу ж відчувли взаємну симпатію, хоч під час першого свого знайомства вони, м'яко кажучи, так непоштиво обійшлися один з одним.

Обидва молоді, майже хлопчики, хоробрі і одверті, вони були гідними супротивниками під час бою. Але їх благородним натурам була чужа і ненависть ображеного самолюбства і низька злоба расової ворожнечі. Відвага одного збудила в другому лише повагу. Тепер уже не було ні англійця, ні француза-бура, ні переможця, ні переможеного, а було двоє сміливих юнаків, які стали друзями.

Минуло близько тижня.

Щодня у вільні від служби години Зірвиголова довгенько просиджував біля узголов'я пораненого, і той зустрічав його незмінною усмішкою і дружнім потиском руки.

Патріку кращало, так само, як і його батькові, хоч цей одужував далеко повільніше, ніж пророкував надто вже оптимістично настроєний лікар.

Зірвиголова приносив їм новини, намагаючись чим тільки можна полегшити долю полонених. У дружній розмові непомітно минав час. Патрік розповідав про свої пригоди в Індії, Жан — про те, що пережив у країні «Крижаного пекла».

Усім цим дуже обурювався Поль Поттер, безпосередня і проста натура якого ніяк не могла примиритися з дружбою вчорашніх смертельних ворогів.

Ненависть до завойовників палала в душі юного бура з такою ж силою, як і в перший день їхнього вторгнення. Це почуття патріота ще загострювалося ненавистю до вбивці його батька. Ніщо не могло ні пом'якшити, ні зворушити його. Затаївши в душі помсту, він ішов до наміченої мети, не збочуючи, і жалкував тільки, що його куля, вбивши волинщика, не покінчила також і з полковником.

Тому не дивно, що в його ставленні до начальника виникла помітна байдужість. А в душі його визрівав чорний план помсти герцогу Річмондському.

Офіцери-шотландці, в свою чергу, не могли збагнути, як це Жан Грандье, освічений і багатий, міг до такої міри захопитися боротьбою за незалежність якихось південноафриканських республік.

Одного разу Патрік спитав Жана із своєю звичайною одвертістю:

— Ви ненавидите Англію?

— Нітрохи. Англія — велика країна, і я дуже люблю її. Але тепер вона веде несправедливу війну, і тому я воюю проти неї.

— Так це ж наша внутрішня справа: ми приборкуємо бунт у своїй країні.

— Це не так. Бури не піддані Англії, отже, їх не можна розглядати як бунтівників.

— Не будемо гратися словами, — заперечив Патрік. — Південноафриканські республіки лежать у самому центрі сфери англійського впливу, і ми вважаємо, що вони становлять невід'ємну частину королівських володінь.

— Ну, сто чортів, тут я не згоден з вами!

— Даремно! Вони наші на тій же підставі, як і Бечуаналенд^[22] і Родезія^[23], і Капська Земля^[24], і Англо-Єгипетський Судан^[25] і інші анексовані імперією території. А хіба бури не такі ж дикуни? Це неписьменні у своїй масі, тупоголові селяни, що зреклися благ сучасної цивілізації, морально і фізично неохайні люди, закоснілі у своїх примітивних способах виробництва... Так, так, повторюю, це дикуни, правильніш — білі, що повернулися до первісного стану. Ми, англійці, ставимо їх не вище за червоношкірих, або арабів, або якихось кочовиків Центральної Азії...

При цих словах Зірвиголова спалахнув, потім зблід і вже готовий був вибухнути і одверто викласти співрозмовникові своє обурення, але стримався і, вирішивши парирувати цю вихватку гумористично, відповів добродушним топом:

— Але ж, дорогий мій, ці дикуни користуються електрикою, будують залізниці, у них є друкарні, вони виробляють сучасну зброю... Цікаві дикуни, чи не так? Думаю, що вони непогано виглядали б і в Європі, хоч би, наприклад, у вашій Ірландії! Га?.. Щождо глави цих «дикунів» — президента Крюгера, то князь Бісмарк ставив його далеко вище від біржових спекулянтів, цих вождів європейських сіуксів^[26]. А Бісмарк розбирався в людях!

— О, Крюгер! Безхвоста макака!.. Блазень, ще кумедніший і безглуздіший, ніж його малюють наші карикатуристи.

— А бури вважають, що він найпрекрасніший чоловік обох республік, як і ви, мабуть, вбачаєте в своїй королеві Вікторії найпрекраснішу жінку З'єданого королівства. Охоче приєднуюсь до обох думок: старий бур і стара англійська леді прекрасні, як напівбоги, але кожне в своєму роді.

Цей дотепний удар гак точно влучив у ціль, що ні батько, ні син не знайшли слів для заперечення.

Після ніякової мовчанки полковник нарешті заговорив.

— Усе це тільки слова, мій юний друже, — задумано сказав він, — самі тільки слова. Війна — страшна річ, і той, хто починає її, мусить бути невблаганний. Мій син має рацію: бури — бунтівники і дикуни, і ми мусимо знищувати їх як бунтівників і дикунів. Ми прийшли сюди не сентиментальничати. Ми воюємо тут за саме існування Британської імперії, і останнє слово в цій війні скажемо ми, хоч би заради цього нам довелося пожертвувати двомастами тисяч чоловік і витратити двісті мільйонів фунтів стерлінгів.

Зірвиголова вдруге змушений був придушити своє обурення.

Він ніби на власні очі побачив прірву, що відокремлювала його від джентльмена, який щойно відкрив перед ним всю свою пихату, егоїстичну і жорстоку душу англійського аристократа. Жан раптом відчув такий приплив обурення, що голос його затремтів:

— Не кажіть так, мілорде! Погляньте, які добрі і людяні до полонених ці патріоти, яких ви хочете винищити. Вони старанно

доглядають навіть вас, незважаючи на те, що ви так безжально повелися з фермером Давідом Поттером.

— Це був мій обов'язок голови військового суду, який я готовий викопати знову хоч завтра.

— Ви знову наказали б вбити, майже без суду і слідства, патріота, позбавити сім'ю чоловіка і батька тільки тому, що він захищав своє життя і свободу?

— Не вагаючись! Це — воля її величності королеви, яка бажає завоювати і остаточно приєднати до своїх володінь обидві республіки.

Зірвиголова схопився, готовий на рішучу відсіч, його зупинив чийсь вигук знадвору:

— Ти нікого більше не вб'єш, англійський собако!

Погроза була сказана тремтячим від люті голосом.

Капітанові розвідників цей юнацький голос здався знайомим.

Мабуть, хтось підслухував їхню розмову, стоячи за тонкою полотняною стіною намету.

Зірвиголова квапливо вийшов, не сказавши ні слова, почасти щоб дізнатися, хто саме вигукнув, але більше, щоб перервати цю розмову, яка обурювала його.

— Не сердьтеся ж! — крикнув йому навздогін Патрік. — Усе це анітрохи не стосується вас. Особисто вас ми глибоко поважаємо. А погрози не боїмось. Кожен бур у цьому таборі дуже добре знає, як жорстоко поплатяться за вбивство герцога Річмондського бури, полонені у нас.

Але до капітана Зірвиголови не дійшов зміст цих слів.

У вухах в нього шуміло, обличчя палало від обурення. Машиналино він обійшов навколо великого прямокутного намету, де містився госпіталь, але нікого не зустрів.

Незнайомий підслухувач зник. Але спостережливий Зірвиголова побачив чорну пляму, ніби накреслену вугіллям, дуже помітну на білому полотні.

Можливо, це була давня, не помічена досі пляма. Та й тепер вона впала Жану в вічі тільки тому, що, як йому здалося, пляма ця відповідала тому місцю в наметі, де стояли ліжка полковника шотландців і його сина. Проте Жан не падав ніякого значення цьому відкриттю, дуже істотному для герцога, якого Жану не судилося більше побачити.

Ввечері того ж дня Зірвиголова пішов на нічне чергування з десятима Молокососами. З ними мав іти і Поль Поттер. Але юний бур, що завжди сумлінно виконував свої воїнські обов'язки, чомусь не з'явився на перекличку. Це сталося з ним вперше.

Було близько десятої години вечора. Над обома таборами нависла тиша. Крізь димчасті хмари лилося м'яке місячне світло.

Раптом з улоговини, що прикривала госпіталь, вислизнула якась мовчазна тінь і швидким, рішучим кроком попрямувала до намету, де спали полковник і його син.

Людина йшла босоніж, мабуть, для того, щоб не шуміти, і з рушницею на перев'язі. Підійшовши до намету, чоловік озирнувся і, переконавшись, що за ним ніхто не стежить, зупинився біля чорної плями, яку кілька годин тому помітив капітан Зірвиголова.

Він витяг з кишені ножа і обережно, не поспішаючи, нитку за ниткою розрізав товсту тканину намету. Коли утворилась дірка, достатня, щоб просунути руку, він зазирнув у намет, освітлений тьмяним світлом нічників. Якраз проти нього стояло ліжко, покрите тією картою тканиною, з якої шиється військова форма шотландців.

Легкий дроз пробіг по тілу опівнічника, коли він впізнав мужнє обличчя сонного полковника.

Нічим не захищена голова шотландця лежала всього за тридцять сантиметрів од полотна.

Ні хвилини не вагаючись, незнайомий просунув в отвір ствол своєї рушниці, приставив його до голови полковника і твердою рукою спустив курок.

Гримнув постріл, задушливий пороховий дим поплив по намету.

Зчинилася неймовірна метушня, і медичні сестри, прибігши на крики переляканих хворих, побачили, що молодий лейтенант гордонців б'ється в жорстокій істеричі біля тіла свого батька, простертого на ліжку з пробитою головою...

РОЗДІЛ VII

Про те, до чого призводить надмірна пильність. — Занадто велике захоплення розвідкою. — Полонений. — У англійців. — Слава, що приносить неприємності. — Несподівані наслідки деяких листів. — Двоє членів військового суду. — Що розуміють англійці під виразом «підколоти свиню». — Варварське поводження. — Генерал. — Великодушний ворог. — «Вільно!»

У той час, коли так трагічно загинув полковник герцог Річмондський, Зірвіголова вартував на передньому краї.

Бури — хоробрі, але безтурботні воїни — були поганими сторожами і розвідниками. А втім, дисципліну взагалі не дуже поважали у цій побудованій по-сімейному армії. Накази командирів виконувались абияк, а вартові були далекі від властивого дозорним європейських армій усвідомлення того, яка величезна відповідальність на них покладається

Важко повірити, але саме наші юні шибайголови найкраще за всіх справлялися з цим нелегким завданням, їх пильність ніколи не послаблювалась. І начальники були спокійні, коли нічну охорону бурського табору доручалося Молокососам.

Того вечора Зірвіголова, який, подібно до справжнього сина могоканів, пильно вдивлявся в долину, помітив, у зоні, що відокремлювала передові лінії обох воюючих сторін, якийсь повільний рух сірих тіней. Місяць сховався за хмарами, стало темно.

Капітан Молокососів вирішив розібратися, в чому справа.

Найкраще, звичайно, піти самому і подивитись. Спосіб вірний, але ризикований. Можна якраз потрапити під перехресний вогонь бурів і англійців.

І все-таки Зірвіголова пішов, взявши з собою юнгу Фіньюле, бура Іоріса, італійця П'етро, португальця Гаetano і креола з Реюньйону. Усі шестеро зняли маузери, що заважали б їм рухатися під час розвідки, лишивши при собі тільки револьвери.

І от вони повзли, стримуючи подих, з котячою спритністю обходячи найменші перешкоди.

Вони просунулися так на триста-чотириста метрів, коли Зірвіголова, рухаючись попереду, побачив кроків за двадцять від себе якусь темну масу. Вдивившись, Жан пересвідчився, що йому назустріч, розплатавшись на животі, повзе людина. Легкий, ледве чутний шурхіт супроводив кожний її рух.

Розсудливість вимагала від Жана Грандьє зімкнути лінію розвідки і зчинити тривогу. Розвідник повинен по змозі уникати бою.

Але спробуйте говорити про розсудливість з хлопцем, який на кожному кроці так і шукає нагоди виправдати своє енергійне і славне прізвисько!

«Англійський розвідник! — промайнуло в голові Жана. — Я враз підчеплю його і візьму в полон».

Зірвіголова звівся на ноги і після кількох гігантських стрибків опинився біля англійського розвідника, кинувся на нього і щосили стиснув у своїх обіймах. Та що за чудо!.. Його пальці схопили ліпне порожнечу, вірніше — пухку грубошерсту тканину, очевидно, ковдру. Але разом з тим він відчув і опір.

Чийсь невидимі руки тягли до себе ковдру, мабуть, за прив'язані до неї мотузки.

— Мене обдурено! — прошепотів Зірвіголова, збагнувши, нарешті, легковажність своєї поведінки.

На жаль, обдурили не тільки його! Його товариші так само, як і він, замість ворожих розвідників узяли в полон шмаття.

Але навіщо ця пастка?

Тільки для того, щоб заманити їх, взяти в полон і потім напасти на бурських вартових, які мирно куняли з люлькою в роті.

Усе сталося за кілька секунд.

Два взводи англійців — о, ці не ховались! — оточили капітана Молокососів і його товаришів, схопили і повалили, так що вони не встигли і скрикнути.

Глузливий голос сказав англійською мовою:

— Ці дурники попались на вудочку.

Напівзадушений Зірвиголова заричав від люті.

— Мовчання або смерть! — наказав той же голос. — Вперед, і не галасуйте!

Зірвиголова зрозумів, яка небезпека загрожує бурам. За всяку ціну треба застерегти їх, зняти тривогу, хоч би це коштувало йому життя.

Подібно до рицаря д'Ассаса^[27], він не вагався й хвилини.

Відчайдушним зусиллям він вирвався з рук солдата, який стискав його горло, і пронизливо закричав:

— Тривога!.. Тривога!.. Англіїці!..

Солдат замахнувся шаблею над його головою і неодмінно розтяв би її, якби Зірвиголова не відхилився. В ту ж мить він вихопив свій револьвер і пострілом впритул убив солдата. Потім, відчуваючи, що однаково пропав, Жан вигукнув глузливо:

— Не вийшло! Зіпсовано сюрприз, панове англійці!.. Назавжди запам'ятайте цей останній жарт, що утнув з вами Зірвиголова!

Вів хотів випустити у ворогів ще кілька куль, які лишилися в револьвері, щоб якнайдорожче продати своє життя, але безліч рук уже схопили його. В ту ж мить десятки здоровених кулаків посипалися і на інших Молокососів.

Жана, мабуть, добили б тут же, коли б до чийось вух не дійшло так гордо кинуте їм слово: «Зірвиголова».

— Не вбивайте його! Це Брейк-нек!^[28] Тому, хто приведе його живого, обіцяно двісті фунтів! — загорлав хтось несамовитим голосом.

Жану поталанило, він був щасливішим від героя Клостеркампа: він живий і знає, що принесена ним жертва не була марною — бури почули його крик і постріл.

У бурському таборі вже просурмили тривогу. Миттю ожили окопи, заgrimіли постріли, загули великі гармати... Нічна атака була відбита.

Але Зірвиголова і його товариші потрапили в полон.

Навіки замовкли креол з Реюньйону і молодий італієць П'етро. Тільки капітан Брейк-нек, як звали англійці Жана, міг пересуватись самотійно; всі інші були в такому стані, що їх довелося нести.

Ось вони вже в англійському таборі. З того, як часто повторювали його ім'я англійські солдати, капітан Молокососів зрозумів, що він має тут таку ж почесну, як і небезпечну популярність.

Полонених кинули в каземат, стіни якого були викладені, паче бліндаж, із залізничних рейок, і замкнули, не давши ні крихти хліба, ні ковтка води.

Бідолашні хлопчаки провели тяжку ніч: Їх мучила спрага, вони стікали кров'ю і задихались. Зірвиголова втішав і підбадьорював товаришів, як міг, але, незважаючи на всі силкування, так і не перев'язав їм рани у цій непроглядній темряві.

Нарешті настав день. Звичайно, він полегшить їх долю!

Першого з каземату витягли капітана Зірвиголову, його привели до офіцера.

Судячи з форми мундира кольору хакі, на еполетах якого вишито дві золоті зірочки, це був драгунський капітан. Не приховуючи іронії, він розглядав капітана Молокососів, якого оточили четверо англійських солдатів, випростаних, наче дерев'яні боввани, і пихатих, як справжні англійці.

Вдосталь надивившись, драгунський капітан без зайвої балаканини розпочав допит:

— То, значить, ви і є той самий француз, відомий під ім'ям Зірвиголови, командир інтернаціонального загону юних волонтерів?

— Так, це я! — гордо відповів Жан Грандье, дивлячись просто у вічі офіцерові.

Офіцер зловісно всміхнувся, розстебнув свій мундир, вийняв з внутрішньої кишені невеличкий бумажник і дістав звідти згорнуту вдвоє візитну картку.

З нарочитою і глузливою повільністю він розгорнув її і, піднісши до очей Жана Грандье, сказав:

— Отже, ви — автор цього фарсу?

Зірвиголова впізнав один з листів, які він розіслав після смерті Давіда Поттера п'ятьом членам військового суду.

Він нагадував у цьому листі, що бур засудив до смерті своїх суддів, а він, Зірвиголова, виконуючи останню волю свого друга, поклявся винищити їх усіх.

Слово «фарс» прозвучало у вухах Зірвиголови як ляпас. Він почервонів і вигукнув:

— Цей фарс скінчиться вашою смертю!

— Я капітан Руссел, — продовжував усміхаючись офіцер, — командир другої роти сьомого драгунського полку. Як бачите,

засуджений на смерть почуває себе непогано.

— Поживемо — побачимо, — без ознаки ніяковості відповів Жан.

— Любий мій французику, ви справжній хвалько! Раджу вам припинити ці жарти. Вам не пощастить розлютити мене, слово честі! Швидше ви доб'єтесь батога.

— Людину, голову якої оцінено в двісті фунтів, не карають батогом... Між іншим, моя голова коштує далеко більше. Крім того, я — солдат і вимагаю, щоб зі мною поводитися, як належить поводитись з полоненим воїном. Я вбив стількох ваших людей, що цілком заслуговую на таке поводження.

Офіцер трохи зблід, закусив вуса і, переставши нарешті всміхатися, урочисто, наче прогавкав, скрикнув:

— Мені потрібна інформація! Відповідайте! Відмовлятися не раджу. Однаково примусимо.

— Питайте!

— Скільки бурів проти наших ліній?

— Вісім днів тому їх було цілком достатньо, щоб побити вас, хоч вас було у багато разів більше.

Офіцер зблід ще дужче.

— Скільки у вас рушниць? — спитав він.

— Маузерів? Не знаю. А лі-метфордів ^[29] близько тисячі: ми відібрали їх у ваших солдатів.

— Останнє запитання: що сталося з герцогом Річмондським і його сином?

— Я особисто наказав перенести цих двох тяжко поранених джентльменів до бурського госпіталю. Тепер вони у безпеці.

— Досить. Ви відмовились відповісти на два перших запитання, і я змушений передати вас у розпорядження Колвілла — майора третього уланського полку.

Це ім'я примусило молодого француза здригнутися. Колвілл! Ще один з убивць Давіда Поттера. Не приховуючи ненависті, Зірвіголова пильно подивився на Колвілла, що саме увійшов. Це був довгий, як жердина, сухорлявий і жовчний англієць з пихатим і жорстоким виразом обличчя. Жан поклявся самому собі ніколи не забути його, якщо тільки пощастить вирватися з цього осинового гнізда.

— Дорогий Колвілл, дозвольте представити вам містера Зірвіголову, відомого вам нашого майбутнього ката.

— Он як! — презирливо відповів майор. — Той самий хлопчисько, що насмілився послати офіцерам її величності свої ідіотські і образливі листи? Ну що ж, тепер прийшла наша черга побавитись.

— Клянусь, — пробурмотів Руссел, — не хотів би я опинитися в шкурі цього хвалька, з яким Колвілл збирається побавитись.

Майор підніс до своїх губів рукоятку хлиста з свистком.

На пронизливий посвист прибіг уланський сержант.

— Максуел, — процідив крізь зуби Колвілл, — візьми-но цього хлопця, і можеш розважитися з своїми товаришами грою «підколімо свиню».

«Pigsticking» — жорстока гра англійських уланів, які захоплювалися нею, замінюючи свиню полоненими з «нижчої раси».

Але ніколи ще, скільки відомо, біла людина не була об'єктом цієї варварської розваги. Бідолашний Жан мусив стати першою жертвою глуму, що незабаром поширився на багатьох полонених бурів.

Почувши передаваний з уст в уста заклик: «Pigsticking», десятків зо два уланів схопили свою зброю і скопили на коней.

Жана поставили обличчям до поля, на якому вишикувався взвод сержанта Максуела.

Майор Колвілл, бажаючи подовжити розвагу, наказав одному з піхотинців:

— Дати йому ранець!

Передаючи Жану військовий ранець, солдат, людяніший, ніж його начальник, шепнув:

— Захищайся ним, мов щитом. Головне, не бійся і намагайтеся париувати удари.

Навколо стовпились офіцери всіх родів зброї, з цікавістю чекаючи видовища, жорстокість якого не може зрівнятися ні з чим.

Прізвисько «Зірвіголова» не сходило з їх уст, але вимовлялося без ненависті, скоріше з відтінком співчуття, до якого примішувалася певна повага.

— Зірвіголова!.. Так це Зірвіголова?.. Бідолашний хлопець!

— Дивіться, та він зовсім і не злякався. Ну й сміливець!

— Хочете парі, Руссел? — запропонував майор. — Ставлю десять фунтів, що цей шахрай кинеється навітки, як лисиця від гончаків, і його одним махом підколять трохи нижче спини.

— Гаразд! — сміючись, відповів драгунський офіцер.

Взвод стояв за двісті метрів.

— Колоти! — проревів сержант. — Вперед!

І взвод помчав шаленим галопом...

На Жана Грандьє летів, наїжившись піками, виблискуючи сталлю, смерч людей і коней.

Зірвіголова затулив ранцем груди і, міцно впершись розставленими ногами в землю, приготувався до удару.

І удар не примусив себе чекати. Жахливий удар!

Зірвіголова відчув, що його буквально підкинуло в повітря, він двічі чи тричі перевернувся і важко впав на землю, його ліве плече було пошматоване, права рука сильно кровоточила. Та все ж ранець відбив і ослабив удари, спрямовані в груди.

Під вигуки «ура» уланські коні блискавкою пронеслися мимо, навіть не зачепивши Жана.

— Ви програли, Колвілл! — вигукнув капітан Руссел. — Цей шахрай поводитьсь непогано.

— Почекаємо, — з холодною ненавистю відповів майор.

Приголомшений падінням і важко дихаючи, Зірвіголова насилу підвівся і підняв свій роздертий ранець.

Він вирішив боротися до кінця, а улани не гаяли часу: зробивши швидкий поворот, взвод перешикувався.

Знову розляглася команда сержанта:

— Колоти! Вперед!..

Початкове співчуття змінилося в них нездоровою цікавістю. Вигляд крові пробуджував у людині звіра. Зірвіголова випростався зусиллям волі і крикнув:

— Боягузи! Підлі, низькі боягузи!.. — і знову впав, збитий нищівним ударом.

Всупереч сподіванням, ранець і цього разу захистив його. Зрештою улани самі, хизуючися своєю вправністю, намагались влучати пікою тільки в імпровізований щит. Усе, що було поза ранцем, для них не існувало, вони вбачали в Жані лише приречену на смерть жертву.

Нещасний хлопчак був зовсім розбитий. Одяг його пошматований, тіло зранене. Він насилу підвівся, його ноги дрижали і підгиналися, налиті кров'ю очі потьмяніли, а шум у вухах заглушав іронічне «ура» англійців. Ослаблі руки вже не були спроможні підняти ранець, що захищав його досі.

Він зрозумів, що для нього вже все скінчено, порятунку нема: зараз його розчавлять безжалні звірі. Але в нього вистачило ще сили випростатися, схрестити на грудях руки і з гордо піднятою головою мужньо повернутися обличчям назустріч уланському взводові.

В думці він попрощався з життям, що досі так усміхалось йому, і послав останній привіт своїй сестрі і своїй палко любимій батьківщині, яку йому не судилося більше побачити.

І коли втретє розляглась команда сержанта: «Вперед!», він відповів на неї вигуком:

— Хай живе Франція!.. Хай живе свобода!..

Пригнувшись до кінських ший, улани проскакали вже половину відстані, що відокремлювала їх від Жана. Ще кілька секунд, і мерзенний злочин здійсниться.

Та ось якийсь вершник на всьому скаку вривався поміж уланами і їх жертвою. Це був один з тих чудових наїзників, дивлячись на яких мимоволі згадуєш легенду про центаврів ^[30].

Вершник підняв хлист і владно вигукнув слова, що з однаковим успіхом примушують атаку зупинитися, а натовп — заспокоїтись:

— Стоп!.. Ні з місця!..

Побачивши генерала, бо вершник був англійський генерал, улани так круто зупинили коней, що ті, ставши дибки, мало не поперекидалися разом з наїзниками.

Зупинивши свого скакуна за чотири кроки від полоненого, генерал піднявся на стременах і став на голову вищий за кавалеристів, які змішали свої ряди. Червоний від гніву і карбуючи слова, кожне з яких стьобало, немов ляпас, він прокричав:

— Мерзотники! Підлі боягузи, ви ганьбите англійський мундир! Який офіцер дозволив цю мерзенну розправу?.. Відповідайте, сержанте!

— Майор Колвілл, — промовив Максуел, переборюючи страх.

— Прислати його до мене! Негайно!

Зірвиголова скривавленою рукою віддав честь генералові. Той у свою чергу підніс до козирка каски пальці, затягнуті в рукавичку, і, побачивши перед собою хлопчика, спитав його мимоволі пом'якшеним голосом:

— Хто ви?

— Француз на службі бурської армії, — відповів полонений, тримаючись шанобливо, але з великою гідністю.

— Ваше ім'я?

— Жан Грандье, на прізвисько Зірвіголова, капітан розвідників.

— Так, значить, це ви і є прославлений Брейк-нек?.. Поздоровляю! Ви сміливець!

— Така похвала, та ще з ваших уст, генерале... Я збентежений і горджуся нею!

— Ви такий молодий! Далєбі ж, усякого іншого бранця вашого віку я тут же відпустив би на волю. Так... усякого іншого... Але ви надто небезпечний противник і надто багато завдали нам неприємностей. Я затримую вас як військового полоненого, але ви користуватиметесь усіма привілеями, на які заслуговує такий хоробрий ворог.

Зовсім знесилений і приголомшений, Зірвіголова насилу пробурмотів кілька слів подяки і тут же, страшенно збліднувши і м'яко осівши на землю, знепритомнів.

— Віднести цього юнака у госпіталь! — наказав генерал. — Я вимагаю, щоб про нього добре подбали. Я сам простежу за цим. Чули?.. А, ось і ви, майоре Колвілл! За жорстоку розправу з полоненим — п'ятнадцять діб суворого арешту. Сержант, що командував «Pigsticking», позбавляється свого звання і переводиться в рядові улани. Всі улани взводу призначаються на п'ятнадцять позачергових польових караулів. Вільно!

РОЗДІЛ VIII

У вагоні. — На крейсері. — На рейді Саймонстауна. — Втеча. — Переслідування акулами. — Східці підземного ходу. — Сіре плаття, білий фартушок і судки з провізією. — Оригінальна втеча. — Котедж і англійка. — Служниця.

Капітанові Зірвиголові заподіяно багато ран, але жодна з них не була тяжкою. Після п'ятнадцяти днів лікування в госпіталі майже всі вони загоїлись. Наказ генерала — його рятівника — точно виконувався, і протягом двох тижнів Жан був об'єктом особливої уваги лікарів, а це, звичайно, великою мірою сприяло його швидкому одужанню. У Жана, коли він устав з ліжка, назавжди лишилося почуття безмежної вдячності до великодушного джентльмена.

Тепер Зірвиголова, як військовий полонений, поділяв долю трьохсот бурів, взятих у полон на початку облоги Ледісмита. Присутність їх в обложеному місті завдавала чимало клопоту комендантові міста, бо, незважаючи на пильний нагляд, бури частогусто тікали, ризкуючи життям. Для більшості втікачів справа кінчалася трагічною смертю. Але ті, кому щастило вислизнути, приносили обложникам важливі відомості.

До того ж харчування полонених помітно зменшувало запаси їжі гарнізону. І коли б облога, як усі пророкували, затяглася надовго, ця обставина неминуче скоротила б тривалість опору. Тому вище командування розпорядилося евакуювати всіх здорових полонених у Наталь, її звідти на Капську Землю.

В той час кільце оточення було ще не таке щільне, і поїзди час від часу могли пробиватися у Дурбан.

Хоч Колензо, найважливіший з воєнного погляду пункт, і обстрілювала бурська артилерія, він все-таки був ще в руках англійців, а міст над Тугелою міг ще служити для пересування легких составів.

Від Ледісмита до Дурбана близько двохсот кілометрів.

Бідолашних полонених навантажили по товарних вагонах, приставили до них достатню кількість солдатів-конвоїрів — і в дорогу! Подорож була розрахована на один день. Але через жалюгідний стан залізниць переїзд тривав два дні. Дві доби без хліба і води, у вагонах, набитих людьми, як бочка оселедцями. Полонені не мали змоги вийти звідти ні на хвилину. Подумай, читачу: ані на хвилину!

Легко уявити собі, в якому стані були усі ці нещасні, змучені втомою. Вони стогнали від голоду і спраги і задихалися у сповнених смороду вагонах, тоді як англійці, зручно розмістившись у бліндированих вагонах, їли, пили і галасливо веселилися.

Отак по-різному складаються долі народів, роз'єднаних страхіттям, ім'я якому — війна.

У Дурбані англійські власті приступили до миття полонених і чистки вагонів. Робилося це дуже просто: у вагони спрямовували рукави потужних насосів, з допомогою яких милися кораблі в доках, і рясно поливали водою все і всіх. Наскрізь промоклі, засліплені сильними струменями води, що хльостали по них, бури відбивалися, падали, фиркали, наче жалюгідні потопаючі собаки.

Але гігієна — насамперед!

А тепер сушиться, як хочете.

А ось і їжа. Величезні казани, наповнені протухлим напівзвареним рисом. Ложок не давали. І хоч полонені змушені були черпати огидне м'ясо просто руками, вони ковтали його так жадібно, що це краще за всякі слова промовляло про перенесене голодування.

— Поганин початок, — бурчав Зірвіголова. — Професія полоненого мені не дуже подобається, і, звичайно, я тут не залишусь надовго.

Полонених пов'язали попарно і тими ж вірьовками прикріпили послідовно одну пару до одної, так що весь конвойований загін мав вигляд індійського ланцюжка ^[31].

Практичні люди — оці англійці!

Нарешті бідолахам оголосили, що їх посадять на військовий корабель, який стояв на рейді, і повели туди.

Усе населення міста збіглося подивитися на полонених. Люди тісними лавами стояли обабіч дороги.

Який страшний шлях переможених серед ворожої і глузливої юрби! Її жорстокість не знає пощади: образи так і сипляться на бідолашних, сумна доля яких мала б, здається, викликати в людях святе співчуття.

Потім під пекучим промінням сонця, від якого репалися губи і, наче киплячий казан, диміло мокре плаття, полонених стали розміщувати по шаландах. Коли ці судна були переповнені, похмурий караван вирушив і скоро підплив до крейсера «Каледонія», що стояв під парами на рейді.

Нарешті можна буде хоч трохи відпочити, простягтися десь, поспати, задовольнити голод, позбутися образ конвоїрів...

Та не так вийшло! Знову нумерування, знову перекличка, знову тіснява в броньованій башті, без повітря, без світла, де лише невиразно вимальовувалися жерла гармат, націлених на живу людську масу.

Протяжно завила сирена, заскрипів якірний ланцюг, розляглося монотонне рипіння гвинта. Почалася кільова і бокова качка, ці неминучі попередники морської хвороби.

«Каледонія» із швидкістю акули неслася по хвилях бурхливого Індійського океану; бури, ув'язнені в башті, ридали, мов діти. Цим простим людям, які ніколи не бачили моря, здавалося, що їх назавжди відривають від рідної землі і засуджують на довічне вигнання.

А «Каледонія», немилосердно димлячи, поглинала милю за милею, розрізаючи хвилі. Вона держала курс на Саймонстаун — морський форт за вісім льє на південь від Капштадта.

Від Дурбана до Саймонстауна тисяча чотириста кілометрів. Сорок вісім годин подорожі, може, ще тяжчої, ніж переїзд залізницею.

Коли крейсер прибув на рейд, полонених розмістили на чотирьох понтонах^[32], що стояли на якорі за три милі під берега. А розвантажена «Каледонія» знову взяла курс на Дурбан.

Зірвиголова і шістьдесят інших полонених бурів були інтерновані на понтоні «Терор»^[33].

Справжнім пеклом було це дуже влучно назване судно. Увійдіть — і вам здаватиметься, що ви в лікарні, але в такій лікарні, де немає ні сиділок, ні лікарів, ні медикаментів.

Брудна клітка, повно напхана людьми. Їхні тіла вкриті ранами, по них повзають паразити. Додайте до цього нестерпну спеку, від якої можна збожеволіти, і харч, що видається лише в кількості, необхідній

для «підтримання життя». Чудова формула, вигадана англійцями. Під нею розуміється пайок, достатній тільки для того, щоб не дати полоненому вмерти з голоду.

Як це економно! І ще перевага: послаблі з голоду люди не могли тікати. Вони мерли, як ті мухи. «Тим гірше для них!» Похорони були недовгі. Відкривали гарматний люк і без особливих церемоній кидали тіло в затоку, води якої кишіли акулами.

«Тим краще для акул», сміялися англійці.

Уже через добу Зірвиголова відчув, що не має сили більше зносити брутальне поводження, голод, воші, жалюгідний вигляд товаришів по ув'язненню, ослаблих, напівмертвих, схожих скоріше на примари, ніж на людей. Він твердо вирішив покласти всьому цьому край. Хай він потоне, хай його розстріляють, з'їдять акули — і то краще, ніж оце повільне і тяжке вмирання.

Він поділився своїм планом з деякими хворими товаришами. Але ті не наважилися схвалити його. План Жана здався їм занадто ризикованим. «Терор» стояв на якорі посередині затоки у шість миль завширшки. Отже, до берега було принаймні три милі.

Добрий плавець, можливо, й міг би доплисти, незважаючи на акул, на вартових і на сторожові судна, завжди готові погнатися за ним. Але як проникнути в Саймонстаун? У цьому місті, що було одночасно військовим портом, арсеналом, верф'ю, здається, не було такого куточка, що не охоронявся б з боку моря.

Та Зірвиголова не вагався. Хай буде, що буде! Найближчої ж ночі він утече.

Товариші дали йому вірвовку, вкрадену десь одним із полонених, у якого в перші дні ув'язнення не вистачило рішучості втекти, а, тепер не було на це сили.

Настала ніч. У башті, ледве освітленій двома похідними ліхтарями, було темно.

Зірвиголова роздягнувся догола і ременем прив'язав за спину свій одяг: штани, куртку, капелюх, шерстяну фуфайку. Черевиків він не взяв.

Канат, прив'язаний до одного з передніх гарматних люків, звішувався аж до поверхні моря. Стояла непроглядна темрява. Вартові, покладаючись на кволість в'язнів, а ще більше на акул, поснули.

Зірвиголова попрощався з товаришами, що оточили його і не переставали захоплюватися його силою і відвагою. Він сміливо підійшов до люка і взявся за канат, щоб сковзнути вниз.

— Who goes there?^[34] — пролунав над самою його головою окрик вартового, що стояв на баку.

Здавалось, елементарна розсудливість мала б примусити Жана Грандье повернутися в башту і перечекати кілька хвилин. Та де там! Він так швидко сковзнув по сталюму тросу, що зідрав шкіру з долонь, і при цьому в нього не вирвалось жодного звуку стогону, чи навіть зітхання.

Вартовий почув сплеск води, але, подумавши, що це бавляться акули, знову задрімав.

Тепла, насинена сіллю вода, наче сірчана кислота, обпекла обдерті руки втікача.

«Нічого, сіль незаражує рани», подумав, пірнаючи, Жан з тим дивовижним бадьорим настроєм, який ніколи не залишав його.

Він проплив під водою близько двадцяти сажнів, потім виринув, набрав повітря і знову пішов під воду.

Бр-р!.. Під ним, над ним, в усіх напрямках тяглись і перетинались довгі фосфоричні смуги. Акули! Правда, не дуже великі і не дуже моторні, але скільки ж їх було тут, оцих неймовірно зажерливих тварюк!

Втікачеві згадалася, порада більше борсатися, крутитися, дригати ногами і, нарешті, пірнати глибше в ту мить, коли акула повернеться черевом вгору, щоб схопити тебе. І він крутився що було сили, дригав ногами, борсався. Але навколо стояла така темрява, що розглядіти акул, цих морських гієн, не було ніякої змоги; про їх присутність свідчила тільки фосфоресценція.

Були хвилини, коли він холонув од страху, відчуваючи дотик плавця або чуючи, як клацають зуби хижака. Та нічого! Ще одне тяжке переживання, ще одна фальшива тривога — смерть і цього разу промахнулася!

Пропливти три милі — не жарт для хлопця шістнадцяти з половиною років, який до того ж тільки-но одужав від ран і був знесилений двома важкими переїздами — спочатку у вагоні для худоби, потім у броньованій башті крейсера. Тим більше, що всі останні дні він майже нічого не їв. Зараз його переслідувала ціла зграя

акул, а морська вода, роз'їдаючи його зранені руки, завдавала нестерпно гострого болю.

І все-таки наш хоробрий Зірвиголова безстрашно плив уперед. Важко було дихати, ломило все тіло, хвилі весь час перекидали його, вдаряючи по вузлу з одягом, який він тяг на спині, наче слимак свою черепашку.

Нічого! Тримайся, Зірвиголово! Ще якихось чверть години — і ти врятований. Кріпися ж, хай йому чорт! Міські вогні наближаються. Найважче уже позаду.

Ну й молодчага цей капітан Молокососів!

Труднощі і небезпеки тільки множили його мужність. На жаль, щоб врятуватися від акул, які люто переслідували його, він мусив вдаватися до неритмічної гімнастики, і ці безладні рухи зовсім виснажили його.

Він пішов під воду і ковтнув чималу порцію морської води. О, тільки не це, Зірвиголово! Він тут же перестав борсатися, скоординував свої рухи і знову просунувся вперед.

Знову пішов під воду. Знову ковтнув солоної води. Закашлявся. Сперло дух. Обважніли ноги...

«Невже кінець? — подумав мужній юнак. — Кепська штука... А проте це все-таки краще, ніж ув'язнення!»

Бум! То заgrimів і відбився по воді гарматний постріл у супроводі спалаху вогню. В ту ж мить заблискотіли електричні прожектори на кораблях і в форту. По воді забігали широкі смуги світла, ці своєрідні біноклі кораблів. Стало видно, як вдень.

Невже кінець? Такий героїзм — і все марно!

Ні, це ще не кінець!

У ту саму хвилину, коли Зірвиголова вже вважав себе загиблим, він відчув під ногами твердий ґрунт, його затуманені очі невиразно розрізнили в темряві за прожектором, світлий промінь якого застиг серед гавані, якусь темну масу.

То було пасмо скель, що виступали з води майже на рівні моря.

Ух! Він виліз і простягнувся на них, ледве живий, і, зарившись з обережності у густі водорості, тут же заснув мертвим сном. Заснув під гуркіт гармат, під сліпучим промінням електричних прожекторів. Здавалось, гармати гриміли, а прожектори світили на честь його мужності.

Коли він прокинувся, зовсім розвиднілося. Але морські водорості надійно ховали його. Він почував себе не таким стомленим, як думав, але вмирав з голоду.

Навколо панувала дивовижна тиша. Розкинувши м'які стебла водоростей і озирнувшись, Жан пересвідчився, що знайшов притулок коло самого фундаменту форту Саймонстаун. Він лежав біля підніжжя кріпосного муру і так близько до нього, що його не було видно ні крізь бійниці, ні навіть з вишки форту.

Але як задовольнити цей вовчий голод, від якого дме живіт і бурчить у кишках?

На щастя, тут було безліч устриць. Під оглушливий гуркіт прибою Жан розбивав каменем черепашки і з величезною жадібністю ковтав одну устрицю за одною. Цей оригінальний сніданок тривав до десятої години. І не дивно, якщо взяти до уваги голод втікача, рід їжі і спосіб її готування.

Наївшись, він знову заснув під благодійним покривом морських рослин. О, всього тільки на якихось три години! Невеликий спочинок після обіду.

Потім, набравшись сміливості від тиші, що панувала навколо і нічим не порушувалась, Зірвиголова одягся на всякий випадок у своє промокле вбрання і почав розвідку, збираючись запам'ятати топографію місцевості, звідки йому доведеться вибиратися вночі. Раптом він провалився по плечі в яму під фундаментом фортеці і зразу ж відчув під ногами висічені в мурі сходи, що круто йшли вгору до самої потерни^[35].

«А що коли видертися?» подумав Зірвиголова.

На перший погляд, ця думка може здатися безглуздою. Проте часто найсміливіші задуми здійснюються найлегше. З настанням темряви він остаточно зважився.

Піднімаючись повільно і обережно, він дійшов до потерни і здивовано помітив, що вона не замкнута. В неї можна було пройти проходом, у мурі якого прорізане вікно у формі бійниці. З-за вікна доносився брязкіт посуду. Мабуть, це була кухня або їдальня, а можливо, комора.

Зірвиголова зазирнув у бійницю і побачив порожнє приміщення, зв'язане, в свою чергу, напіввідчиненими дверима з іншою кімнатою, звідки, власне, і чути було дзенькіт склянок і тарілок.

На підвіконні стояли наповнені якоюсь стравою судки. Поруч висіло сіре домашнє плаття і білий фартушок. Одяг цей, очевидно, залишила тут служниця.

У капітана Зірвиголови промайнула безглузда, а може й геніальна думка. Він схопив плаття, вліз у нього прямо в своєму чоловічому вбранні, взяв у руки судки і рішуче штовхнув двері. На все це у нього пішло значно менше часу, ніж у нас на те, щоб про це розповісти.

Жан опинився у вузькій відкритій галереї, потім вийшов на невеличку площадку, яку охороняв вартовий, і, низько опустивши голову, прошмигнув повз нього.

— Як ви сьогодні поспішаєте, міс Мод, — сказав йому навздогін вартовий.

Округлі щоки, свіжий колір і жіночі риси юнацького обличчя Жана — усе це при тьмяному світлі ввело солдата в оману.

Жан пішов вперед, обминаючи будови, перетяв широке подвір'я, проскочив через ворота на підйомний міст і вдало прослизнув повз іншого вартового, що гукнув йому навздогін:

— Good night, miss Mood!^[36]

І от, сам не вірячи в своє визволення, Жан уже йшов по вулиці, не чуючи ніг під собою. Якби не біль у долонях, з яких здерта шкіра, все було б прекрасно. Він перетворився на відому всьому гарнізоніві міс Мод, плаття якої надійно захищало його від підозріливих поглядів.

Крім того, в його розпорядженні був чималий запас їжі, достатній, щоб нагодувати цілий взвод англійських солдатів.

Він ішов навмання, думаючи тільки про те, щоб якнайшвидше вибратися з військової зони, залишити позаду всі її будівлі. Скоро він вийшов на широку вулицю, забудовану з обох боків. Мабуть, це було передмістя Саймонстауна. Почулись свистки паровозів і брязкіт вагонів.

Десь поблизу був вокзал. А він усе йшов і йшов, переслідуваний смачним запахом, що доносився із судків, лоскочучи ніздрі.

«А чи не сісти пообідати? — подумав він. — Мій шлунок уже давно забув про устриці, і я голодний, мов акула».

Він проходив біля самотнього котеджу, оточеного легкою дротяною огорожею, біля підніжжя якої пишно розрослася висока запашна трава.

Тепла ніч, місяць... Як чудесно жити на світі! Особливо втікачеві, який щасливо вирвався з страшного каземату на понтоні.

Умостившись на траві, Зірвиголова відкрив судки, вийняв звідти свіжий хліб, ніжний і соковитий ростбіф, півкурчати, сир, дві пляшки елю та інші делікатеси, що незаперечно свідчили про різноманітність гастрономічних смаків солдатів її величності.

З жадібністю справжнього ненажери він накинувся на їжу, запив її чималою порцією вина і прийшов до висновку, що перше чудове, а друге просто-таки божественне. Наївшись досхочу, він заснув сном праведника.

Розбудив його, вже на світанку, несамовитий собачий гавкіт. Жан відчув себе бадьорим і веселим. Він потягнувся і раптом побачив, як

по той бік загорожі датський дог люто вишкіряє на нього ікла. У нижньому поверсі котеджу відчинилися двері, і в сад вийшла стара леді, висока, сухорлява, сива, з довгим, осідланим окулярами носом, з величезними зубами, схожими на кості доміно, не менших розмірів руками і ногами, — одним словом, справжня англійка.

Побачивши, що до нього наближається стара леді, Зірвиголова в думці сказав собі:

«Ну, тепер держися, старий!»

А стара леді, погладивши і заспокоївши лагідним словом собаку, звернулася до нього:

— Хто ви і що вам треба, дитино моя?

Зірвиголова зробив реверанс, опустив очі і, набравши скромного вигляду, що так пасував йому, писклявим фальцетом відповів:

— Я нещасна служниця, міледі... Пани прогнали мене...

— Завіщо?

— Я наливала гас у лампу і ненароком розлила його, гас спалахнув. Весь будинок згорів би, якби не ці бідолашні руки, які я попекла, гасячи вогонь... Ні, ви тільки гляньте на них, міледі!

— О так, це жахливо! — співчутливо сказала стара леді.

— І, незважаючи на це, мене вигнали, не заплативши ні шилінга, не давши мені білизни, майже без одягу!

— Жорстокі люди!.. Але чому ви так погано розмовляєте англійською мовою? — недовірливо спитала стара.

— Дуже просто, міледі: я з Канади, а батьки мої французи за походженням. І ми ніколи не розмовляємо дома по-англійському... Моє ім'я Жанна Дюшато. Я народилася в Сен-Боніфасі, недалеко від Вінніпега.

— Що ж мені з вами робити, дитино моя? Хочете піти до мене в служниці?

— Як мені дякувати вам, міледі?!

От як славетний Брейк-нек, відважний капітан Зірвиголова, обернувся на служницю місіс Адамс, старої леді з Саймонстауна.

Чого тільки не трапляється в житті!

РОЗДІЛ ІХ

Зразкова служниця. — Все в житті надокучає.. — Телеграма. — Їхати, і негайно! — Санітарний поїзд. — По дорозі а Кімберлі. — Про те, що може відкрити подорож залізницею. — Тяжка подорож. — Вмер! — Нещасна мати. — Втеча. — Поміж двох огнів. — Білий чепчик. — Похідний марш Молокососів.

Не бачачи іншого виходу, Зірвиголова змушений був примиритися з більш ніж скромним становищем. Правда, та легкість, з якою він видав себе за дівчину, трохи здивувала його, а може, навіть вразила десь у глибині душі самолюбство.

Подумайте тільки: капітан розвідників, герой облоги Ледісмита, солдат, втікач з полону — і раптом служниця!

Але події відбувалися з такою швидкістю, що в нього не вистачало часу замислюватися.

Стара леді вже ввела його в будинок.

— Я платитиму вам один фунт на місяць. Згодні?

— На старому місці мені платили півтора, — не моргнувши, відповіла фальшива Жанна Дюшато. — Та леді так мені подобається, що я згодна і на фунт.

— Чудово. Плаття у вас ще досить чисте, лишайтесь у ньому. Я дам вам білизну, черевики і чепчик... Так, так, ви носитимете чепчик. Я на цьому наполягаю. А чому ви так коротко обстрижені?

— У мене був сонячний удар, і коси заважали прикладати лід, довелось їх одрізати. О, якби ви тільки бачили, міледі, які вони були довгі і товсті! А якого красивого золотистого кольору! Я так сумувала!..

— Годі, годі! Чи ви не кокетка часом? Не терплю їх!

— Я?! Кокетка?.. Господь з вами, міледі! Я не ношу навіть корсета.

— І добре робите! Дівчина вашого класу повинна бути скромна, працьовита, бережлива, віддана своїм панам...

— Сподіваюсь, міледі скоро переконається, що в мене є всі ці якості.

— Чудово!.. Ось кухня! Приготуйте чай.

Це завдання — справжня дурниця для капітана Зірвиголови: під час перебування в Клондайку він набув неабияких кулінарних знань.

Перший успіх на новому полі діяльності! Чай заварено прекрасно, тости^[37] запечено в міру, шинку нарізано тонкими, як мереживо, шматочками, а згущене молоко розведено водою в належній пропорції.

Чепчик, надітий на занадто довге для чоловіка і трохи кучеряве волосся, — новий успіх!

Коли Зірвиголова залишався на самоті, він старанно вивчав перед дзеркалом усі поведки служниць: як надавати сумирного виразу обличчю, опускати очі і не зсувати набакир звичним чоловічим рухом свій більш ніж скромний головний убір.

Переодягання вдалося на славу! У цій високій і дужій, трохи незграбній, мовчазній, соромливій дівчині, яка охоче бралася за всяку роботу, важко впізнати молодого борця за незалежність Трансваалю. Справжня знахідка оця служниця, митець на всі руки.

О ви, герої трагічних пригод у «Крижаному пеклі» — Леон Фортен, Поль Редон, Лестанг, Дюшато, Марта Грандье, справжня Жанна Дюшато, та інші — подивилися б ви на вашого Жана, мисливця на ведмедів, переможця бандитів «Коричньової зірки», в кумедному вигляді служниці!

Або ви, відважні Молокососи і мужні бури, що оплакували найсміливішого із сміливців — капітана Зірвиголову! Що стало б з вами, коли б ви побачили, як він у сніжнобілому чепці, зав'язаному бантиком під підборіддям, у спідниці до п'ят і фартушку орудує біля печі, біжить на дзвінок і відповідає своїм фальцетом: «Так, міледі... Ні, міледі...»

Неважко уявити, який шалений вибух реготу викликав би у вас цей маскарад, що замінив драму воїнського життя. А тимчасом для самого Жана Грандье в цьому не було нічого забавного.

Дні минали за днями, не вносячи ніяких змін в його безглузде і сповнене ризику існування, яке кожному мить при найменшій помилці з його боку погрожувало перетворитися на справжню катастрофу.

Для людини більш проникливої, ніж стара леді, досить було б одного незграбного руху або випадкової нотки чоловічого голосу, щоб зараз же розгадати таємницю, приховану від місіс Адамс. А це потягло б за собою страшні для втікача наслідки.

На щастя, завжди мовчазна і чимсь стурбована, а часто й зажурена стара леді жила зовсім самотньо. Провізію їй доставляли додому. Єдине, що робила затвориця, — старанно читала описи воєнних дій у місцевих газетах.

Терпець Жана уривався. З дня на день йому ставало все важче переносити «принади» свого безглузлого становища, безутішність якого він відчував дедалі гостріше, його тягло на поле бою, звідки до нього долітали уривчасті звістки про нові перемоги, здобуті його друзями бурами.

Але як втекти з Саймонстауна без грошей, без одягу? Як пройти через всю Капську Землю, обдурити підозру, яку викликав до себе кожний іноземець, і уникнути чіпких лап поліції?

Лишатися служницею місіс Адамс? Ні! Краще вмерти! Краще сто разів умерти, тільки не це!

На шістнадцятий день свого перебування у місіс Адамс Жан Грандье вже ладен був зробити божевільний крок, коли раптом до нього з'явився несподіваний рятівник в особі телеграфіста.

Телеграма для старої леді!

Вона гарячково розгорнула її, прочитала і напівпритомна впала на кушетку.

— Син... Бідолашна дитина... Боже, поможи нам?.. — бурмотіла вона.

Лжеслужниця привела її до пам'яті:

— Міледі, що з вами? О міледі!

— Мого сина, артилерійського капітана, дуже тяжко поранено під Кімберлі, який обложили ці кляті бури.

«Артилерійський капітан Адамс? Знайоме ім'я! Чи це не той Адамс, що був у п'ятірці катів Давіда Поттера?» міркував Жан Грандье.

Та міркувати було ніколи. Стара англійка вже взяла себе в руки і підвелась.

— Негайно туди! Доглядати його, втішати, оточити материнським піклуванням... Так, так, якнайшвидше! — твердила вона. — Чи готові ви супроводити мене, Жанно?

Зірвиголова завмер від радості при думці, що йому трапилася нагода без найменшого ризику, без затрат і якнайшвидше повернутися на театр воєнних дій.

— О, звичайно, міледі! — відповів він.

— Спасибі вам, дитино моя, ви добра дівчина! Нічого зайвого не брати, тільки найпотрібніше. По невеличкому саквоюжу для кожної з нас — і в дорогу! О так, швидше, швидше в дорогу!

Вона похапцем склала речі, набила кишені золотом, замкнула будинок на ключ, який віддала сусідам, доручивши їхнім турботам і собаку, і помчала на вокзал.

Від Саймонстауна, або, правильніше, від Капштадта, до Кімберлі приблизно дев'ятсот кілометрів по прямій лінії і тисяча сто по залізниці, тобто стільки ж, як від Парижа до Ніцци. Але швидкість подорожі не завжди пропорційна відстані. Коли, наприклад, відстань від Парижа до Ніцци експреси проходять за вісімнадцять годин, то навіть у мирні часи найшвидшим поїздам потрібно не менше як тридцять годин, щоб подолати шлях із Капа до Кімберлі. А під час війни тим більше не можна встановити точного графіка.

Людина, що не належала до військового стану, не була солдатом, хірургом або газетним кореспондентом, вважала себе щасливою, якщо їй вдавалось потрапити на поїзд. Саме на такі труднощі і наразилася місіс Адамс із своєю служницею.

Щохвилини відходили від дебаркадерів і повільно рухались на північ поїзди, які були напхані солдатами і тріщали під вагою гармат і снарядів. Протяжно вили сирени, брязкали вагони, гуркотіли поворотні круги; звідусіль доносився пекельний концерт заліза.

Даремно бігала нещасна мати від одного залізничника до іншого, даремно розпитувала, благала, роздавала золото. Всі состави були до відказу набиті воєнними вантажами. Серед цього невиданого накопичення смертоносних машин і гарматного м'яса не знайшлося б місця навіть для миші.

Місіс Адамс уже зовсім впала в розпач і пустилася в сльози від думки, що їй ніяк не потрапити туди, де страждають і зазнають жорстоких злигоднів безталанні жертви війни. Несподівано перед нею зупинився з шанобливим поклоном чоловік у формі капітана медичної служби. Це був знайомий місіс Адамс військовий хірург.

Впізнавши його, стара леді вигукнула:

— Лікар Дуглас! Якби ви тільки знали!..

— Місіс Адамс! Яким побитом? Ви залишили Англію?

— На те, щоб відшукати свого сина, а вашого друга, нашого дорогого Діка. Його тяжко поранило під Кімберлі, а я не маю змоги поїхати до нього. Мені скрізь відмовляють. Подумайте тільки: нема місця для матері, яка поривається їхати до спою вмираючого сина! Яка жорстока річ ця війна!

— То їдьмо зі мною, місіс Адамс! Через десять хвилин відправляється в Магерсфонтейн санітарний поїзд номер два. Я його начальник. І будьте певні, в мене вже знайдеться місцинка для матері мого найкращого друга.

— Благослови вас боже, лікарю!

Лікар підхопив місіс Адамс під руку і повів до поїзда, а навантажена двома саквояжами лже-Жанна йшла ззаду. Розштовхуючи натовп, наше тріо попрямувало на запасну колію, де вже пихкав і весь здригався під парами санітарний поїзд.

Поїзд складався з кухні, аптеки і дванадцяти просторих вагонів з розташованими одна над одною койками; на дверцях вагонів були зображення червоного хреста.

Два хірурги, чотири сестри і двадцять чотири санітари чекали там свого начальника. З них поки що складалося все населення поїзда.

Не встигли лікар Дуглас, місіс Адамс і лже-Жанна розміститися в одному з його вагонів, як пролунав свисток паровоза, состав рушив і м'яко покотив єдиною ще вільною колією.

Якщо в дорозі нічого не трапиться, поїзд зупинятиметься лише для того, щоб набрати води або змінити паровоз. Йому справедливо надано привілей обганяти інші поїзди, що шанобливо дають йому дорогу.

І ось вони мчать по горах, рівнинах, долинах, проносяться повз міста і села, наздоганяючи й переганяючи воїнські состави, які безперестанно йдуть один за одним. Зірвіголова, в якому знову прокинувся дух розвідника, не міг навіть полічити ці поїзди. Кількість їх дивувала, а ще більше непокоїла капітана Молокососів.

Яке напружене життя, який шалений рух панує на цих сталевих коліях! Ескадрони, гармати, батареї, артилерійські парки, штаби, полки, худоба, фураж, продовольчі склади — ціла армія, та ні, цілих дві армії вторгались у невеличкі південноафриканські республіки!

Ціла Англія, уся Британська імперія разом з військами своїх колоній ішла на приступ Трансваалю і Оранжевої республіки.

Грандіозне, приголомшливо, моторошне видовище!

Канадці, африканці, австралійці, бірманці, індуси^[38] впереміж із незліченними військами метрополії! І всі співають. А втім, солдати, ідучи в бій, завжди співають: треба ж якось забутися.

Але, побачивши поїзд з червоними хрестами, вони миттю замовкають. Цей поїзд відслоняє перед ними завісу тієї жорстокої дійсності, що чекає на них попереду.

«Бідолашні бури!» з сумом думає Зірвіголова, дивлячись на всю цю силу, на все це величезне стовпище людей. Тут, як ніде, почувалась залізна рішучість ворога перемогти за всяку ціну, навіть якби для цього довелося пожертвувати останнім золотим і послати на смерть останнього солдата.

Але й це ще не все! Щоб створити безпеку руху цієї армії, інші тиллові військові частини охороняли залізничні колії, вздовж яких скрізь видно було сторожові пости, окопи, редути для захисту віадуків, мостів, тунелів і станцій. У цілому це була прекрасно продумана система неприступних укріплень.

— Їх занадто багато, — забувшись, де він, прошепотів Зірвіголова, але голос місіс Адамс вивів його з задуми.

— Жанно, сходіть по чай!

Жанна?.. Ах, так! Він же ще служниця у старої англійки.

У санітарному поїзді життя перебігало, як на кораблі. Персонал їв, пив і спав, не виходячи з вагона. А лже-Жанні, як і раніше, доводилось обслуговувати свою хазяйку.

А втім, не такий уже це й великий тягар. Місіс Адамс не належала до вимогливих, і до того ж усе потрібне було напохваті. Стара жінка цілком заглибилась у своє горе. Змучена журбою і тривогою, вона цілі години мовчала, їй здавалось, що поїзд зовсім не рухається. Щохвилини вона питала себе: «Чи встигну?»

А тимчасом поїзд мчав з шаленою швидкістю: двадцять п'ять миль на годину, понад сорок п'ять кілометрів! Справжнє чудо в умовах війни. До залізничного вузла Де-Аар він пройшов понад вісімсот кілометрів, не втративши ані години.

Але тут з графіком було покінчено. Зараз доводилося йти вперед хоч як-небудь, навмання: поїзд наближався до театру воєнних дій.

Англійські лінії, вірніше, допоміжна англійська армія була ще за двісті п'ятдесят кілометрів, але вже тут створилась щільна пробка, яку, здавалось, нічим по проб'єш.

Санітарний поїзд свистів, шипів, пирхав, то просувався вперед, пробиваючись на десяток кілометрів, то відповзав назад кілометра на два, потім знову повз вперед і завдяки наполегливості і спритності машиніста досяг нарешті ріки Оранжової.

Йому пощастило проскочити міст, і він рухався далі з величезною обережністю, раз у раз крутячись на місці. Це починало впливати на нерви. Створювалося враження, ніби велетенська черепаха силкується побити рекорд повільності.

У Бельмонті стояли три години; усі наспіх прокладені саперами бічні колії були захарашчені вагонами. Та ось між двома складами показався просвіт. Санітарний поїзд прослизнув у нього і з швидкістю тачки, підштовхуваної інвалідом, с'як-так дотягнувся до Граспана.

Нова зупинка, цього разу аж на чотири години! Знову протяжні свистки, брязкіт тормозів, вихлопи пари, раптові поштовхи, ривки з місця та інші принади. На коліях все оглушливіше гуркотіло залізо, все частіше зустрічалися обвуглені і порешечені снарядами станційні будівлі, все дужче підстрибували вагони на абияк полагожденому полотні... Було з чого збожеволіти!

Та все ж поїзд пробивався вперед.

А ось і Моддер — річка, прославлена тепер на весь світ. Між двома крутими берегами котила вона свою червонувату каламуть — людську кров, змішану з охрою вельдту. Зруйнований бурами міст відбудовано, і теж нашвидкуруч. Поїзд з великою обережністю пробирався по шпалах. Тепер він був усього вісімнадцять кілометрів на північний захід від укріпленого табору Магерсфонтейна.

Невсипуще око капітана розвідників шукало нагоди для втечі. Лікар Дуглас розпитував усіх зустрічних про свого друга. Стара мати, знесилена від тривоги, не могла вимовити й слова.

— Нічого не чули про капітана Адамса? — гукав лікар пораним офіцерам, що проходили мимо.

— Ні.

— Адамс, артилерійський капітан з четвертої батареї, — наполягав Дуглас.

— Знаємо тільки, що батарея зазнала великих втрат, а про капітана нічого не чули.

Те ж запитання і та ж відповідь трохи далі. Місіс Адамс ридала. Безталанна жінка була у відчаї: вона зрозуміла, нарешті, зворотний бік воєнної слави, яку живлять синівська кров і материнські сльози.

Назустріч траплялися платформи, навантажені полоненими бурами. Конвоїри співали іронічні куплети на адресу містера Чемберлена і лорда Сольсбері.

Інші горлали «Rille Britain»^[39], з якою чергувався гімн «God save the Queen»^[40]. Вони ніби жували слова, випльовуючи окремі склади, і, наче кулі, кидали у вічі полоненим епітети «Victorious» і «glorious»^[41]. А ті лише знизували плечима.

Ці пісні завдавали душевного болю місіс Адамс, войовничі почуття якої, недавно ще такі полум'яні, зовсім вивітрились під час цієї скорботної подорожі.

Нарешті вони в Магерсфонтейні! А ось і укріплений табір, де закінчувалась головна магістраль, розкинувшись віялом запасних колій.

— Де Адамс?.. Хто знає, де капітан Адамс з четвертої батареї? — безперестанно вигукував лікар Дуглас.

— Я знаю, — відповів нарешті якийсь сержант. — Капітана Адамса поранено в груди кулею навиліт. Лежить у дивізійному госпіталі, що в Оліфантсфонтейні.

— Дякую! А як його стан?

— Безнадійний. А можливо, вже й помер.

— Тс... Тихше! Тут його мати.

Але нещасна жінка вже почула. Відчайдушний зойк вирвався з її грудей:

— Ні, ні, неправда, він не вмер! Мій Річард... Не може цього бути, щоб його відібрали в мене! Ведіть мене до нього!.. Швидше, лікарю, благаю і вилікуйте його! Ваше уміння зробить чудо, ви повернете мені сипа!..

— До ваших послуг, міледі, — сумно відповів лікар. — Ось дістану тільки коляску, і поїдемо.

Скоро знайшли екіпаж. Це був санітарний візок, який дав лікареві хтось із його товаришів по ремеслу.

До Оліфантсфонтейна було три льє, добряча година дороги. Лікар і місіс Адамс із служницею доїхали туди без перешкод.

Ось, нарешті, і дивізійний госпіталь, над яким на високій щоглі майорів білий прапор з червоним хрестом.

— Він тут... — ледь чутно прошепотіла місіс Адамс.

Спираючись на руку лікаря, вона напівзомліла увійшла в госпіталь. Зірвиголова все з тими ж двома саквояжами лишився біля входу.

До бурських аванпостів зовсім близько, якихось два кілометри на північний схід, а може, і ще менше. Спокуса була велика.

Біля госпіталю рив копитами землю чудовий офіцерський кінь, прив'язаний до стовпа. Уся ця ділянка, відведена для поранених, була майже безлюдна. Спокуса втекти все дужче мучила Жана.

З госпіталю долинув пронизливий зойк. То місіс Адамс зупинилася біля санітара, який закривав простиралом обличчя щойно вмерлого пораненого. Бідолашна мати впізнала свого сина, його відібрала в неї війна, розв'язана англійськими біржовиками.

— Річард! — нелюдським голосом вигукнула місіс Адамс і впала, наче громом убита.

— Нещасна мати... — прошепотів лікар.

І поки санітар укладав на ліжко зомлілу стару леді, лікар Дуглас звернувся до медика, який щойно зайшов у госпіталь:

— Капітан Адамс був моїм найкращим другом. Від чого він загинув?

— Його вбила куля незвичайних розмірів і зовсім не військового зразка. Мабуть, то була куля старовинних голландських рушниць, так званих «роєрів». Рана була невигойною.

Їхню розмову перервали крики і шалений кінський галоп. Це Зірвиголова, скориставшись з відсутності вартових, підійшов до коня, відв'язав його від стовпа і, хоч спідниця дуже заважала йому рухатися, одним стрибком скочив у сідло. Чистокровний кінь, розпалений сильними ударами, яких Зірвиголова під спідницею безперервно завдавав йому каблуками, рвонув з місця кар'єром.

Ніхто з зустрічних, побачивши, як мчала верхи ця жінка, не міг збагнути, в чому справа, тим більше, що Зірвиголова весь час викрикував своїм фальцетом:

— Зупиніть коня!.. Я служниця місіс Адамс!.. Зупиніть!.. Благаю!..

Ніхто, проте, так і не наважився зупинити коня, який, як видно, сказився. Люди схилені були скоріше посміятися з очманілої від страху кумедної амазонки.

Ухопивши коня за холку, підлітаючи при кожному стрибку і щосекунди ризкуючи впасти, лжеслужниця горлала що було сили, в той же час непомітно і з дивовижною спритністю керуючи конем. Цікаві марно чекали неминучого падіння наїзниці, наперед відчуваючи цю втіху. А кінь, дедалі більше розпалюючись, набирав швидкості.

Він мчав вихором, з швидкістю не менше як вісімсот метрів на хвилину. Таким алюром він, мабуть, скоро перемахне англійські позиції.

А Зірвиголова все горлав уже захриплим голосом:

— Зупиніть!.. Рятуйте служницю місіс Адамс!..

Він проскакав повз кількох кавалеристів. Раптом хтось із них, уважно стежачи за наїзницею, вигукнув:

— Глядіть-но! Ця жінка тримається в сідлі із спритністю циркача. Нас обдурено — це шпигун!.. Вперед! Навздогін! За мною!..

Усі енергійно пришпорили коней, і погоня почалась. Пролунали револьверні постріли.

Кулі, пущені на повному скаку, рідко коли влучають у ціль, і все-таки вони свистіли біля самих вух втікача.

«Хай йому чорт! Діло наче йде на гірше», подумав Зірвиголова, пригинаючись до шиї коня.

Кінь домчав його до передового окопу, до стінки якого тулилися шотландці. Двоє з них спробували перегородити шлях штиками. Але Зірвиголова з незбагненною силою і спритністю примусив коня одним кидком перескочити окоп, залишивши позаду солдатів, штики — все!

— Вогонь! — скомандував командир шотландців.

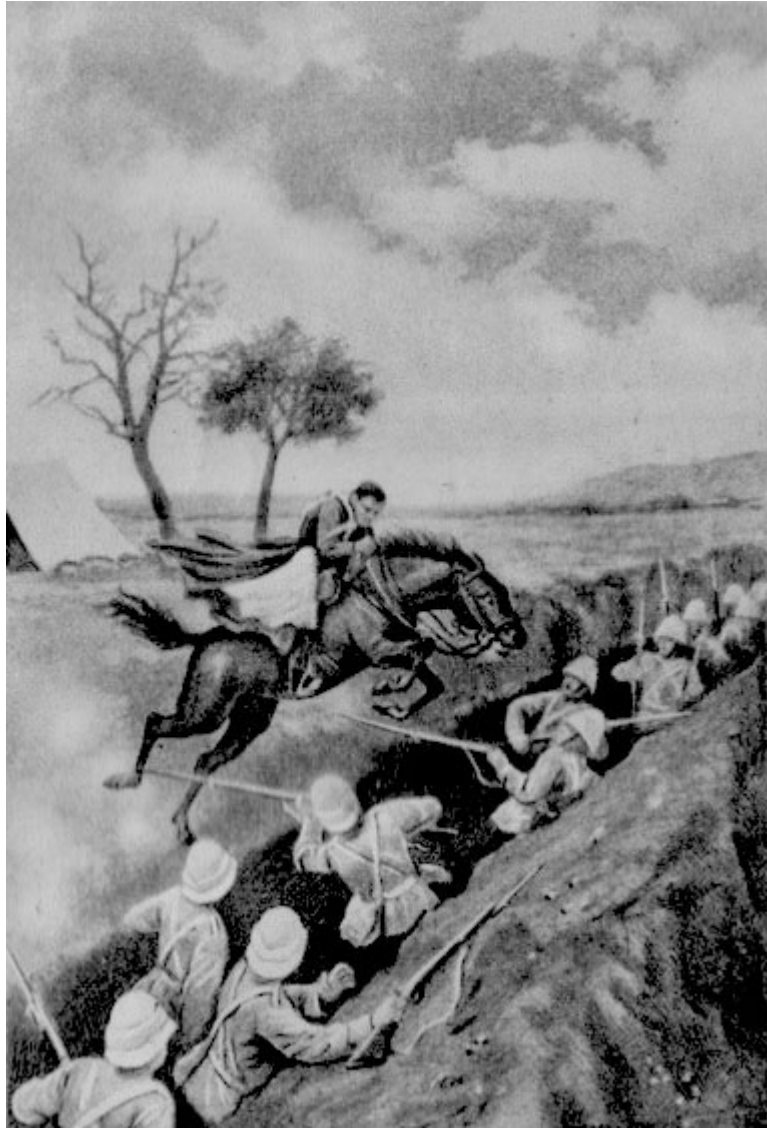
Загриміли сотні пострілів. Проте, як завжди буває в таких випадках, стрільці, поквапившись, лише похизувалися один перед одним своїми промахами.

А тут і бури, з свого боку, зчинили стрілянину, і наш бідолашний Зірвиголова опинився між двох огнів.

Друзі-бури були зараз для Жана страшніші, ніж вороги-англійці.

Як подати їм знак, що він свій? Як припинити цю стрілянину, що при казковій влучності бурів може стати для нього згубною?

У нього немає білої хустини. Але в нього є чепчик! Зірвавши його з голови і тримаючи за одну з зав'язок, Жан почав шалено розмахувати ним на знак своїх мирних намірів.

Емблема миру припинила вогонь.

І вчасно! До трансваальських ліній лишалось всього триста метрів. Поранений у груди, кінь капітана Зірвіголови захрипів і став припадати на ноги. Ще хвилина — і він впаде. Втікач скочив на землю, зірвав з себе жіноче плаття і з'явився перед бурами у шерстяній сорочці і засуканих до колін штанях. Вій зберіг тільки чепчик, цю єдину приналежність свого жіночого одягу, і крутив ним, наче пращею.

Так добіг він до траншеї, де його дуже непоштиво схопили руки друзів.

— Хто ти? — добре струсонувши його, спитав зарослий аж до очей бородатий гігант.

— Капітан Зірвиголова, командир розвідників.

— Брешеш!.. А пароль знаєш?

— Йолоп! Ти, може, думаєш, що англійці сказали його мені? Мені пароль невідомий, а зате я знаю марш розвідників.

І дзвінким голосом він почав веселу пісеньку, що пролунала далеко в окопах, викликаючи посмішку на похмурих обличчях бурів.

— Хоч маминого мужа
Я батьком звати мушу,
До мене він любові не плекав...
Він, давши кілька стусанів,
Із хати геть мене провів
І, сунувши якусь дрібничку, загорлав...

А десь за дальшим насипом землі молодий смішливий і дзвінкий голос підхопив приспів:

— «Іди собі під три чорти!
Вже сам прожити можеш ти!»
Вперед, Фанфан! Вперед, Фанфан,
На прізвисько Тюльпан!
Нехай їм чорт! Вперед, Фанфан,
На прізвисько Тюльпан!

І в ту ж мить, чоловік п'ять-шість покидали свої окопи і бігом кинулися до Жана Грандье.

Той, хто біг попереду, вигукнув, усе ще не вірячи своїм очам:

— Зірвиголова! Хазяїн! Воскрес? Живий?.. — і, впавши в обійми втікача, заривав.

— Фанфан! Любий Фанфан! — вигукнув командир Молокососів. — Невже це ти?

— Атож, я... ти... ми... Не звертай уваги, хазяїне! Реву, наче теля... Знову разом! Радість, розумієш, радість душить!.. Ти живий, живий!..

— Але як же ти тут опинився під Кімберлі, старий Фанфан? Я ж залишив тебе під Ледісмітом.

— Потім розповім, тепер ніколи. Хіба не бачиш? Усі наші збігаються... Почули пісеньку. Жан-П'єр, Жан-Луї і просто Жан, і бури — Карел, Еліас, Іоріс, Манус, Гуго, Іохім...

— А я? Про мене забули? — вигукнув якийсь хлопчисько, кидаючись, як Фанфан, на шию юному капітанові.

— Та це ж Поль Поттер!.. Поль! — обняв його зворушений Зірвиголова.

— А ми непогано попрацювали, поки тебе не було, — сказав син розстріляного бура, грюкнувши об землю прикладом свого карабіна з шестикутним отвором великого калібру.

Це була солідна зброя рідкісної сили і влучності — старовинний і страшний «роєр», з яким досі ніяк не можуть розлучитися старі мисливці-бури.

— Ну, що ж? Чи друг я вам тепер, чи ні? Чи командир Молокососів, чи вже ні?

— Друг, друг! Командир!..

— То чому ж мені не дають рушниці з патронами? Боротьба за незалежність обох республік не закінчена. Попереду ще багато жорстоких випробувань...

Кінець першої частини

ЧАСТИНА ДРУГА

БОРОТЬБА ВЕЛЕТНІВ

РОЗДІЛ І

*Знову бій. — Усі в хакі. — Що таке хакі? —
Знову шотландці. — «Роєр» Поля Поттера. —
Білі шарфи. — Дванадцятий. — Без страху і
докору. — Смерть сміливця. — Поразка. —
Марні умовляння. — Псалом. — Пророцтво.*

Обидві армії — бурів і англійців — стояли під Кімберлі. Сутичка між ними була неминучою. Лорд Мітуен мав намір визволити місто, обложене військами Кроньє, а Кроньє готувався непохитно захищати свої позиції.

Англійська регулярна армія так само, як і добровольча армія бурів, спішно закінчувала останні приготування до бою. Над обома таборами нависла зловісна тиша, як завжди перед ураганом бою.

Бури, ці свідомі противники наступальної стратегії, усі свої сподівання покладали на оборону.

Добре прикриті скелями, пагорбами і окопами, бури спокійно чекали англійців, уважно стежачи за кожним їх рухом.

І все-таки добровольці були трохи спантеличені. Їх ворогів наче підмінено. Куди поділися білі каски, султани на шоломах, яскраві мундири і шкіряна амуніція англійців! Наче крізь землю провалились мідні і жерстяні воїнські брязкальця. Не лишилося й натяку на яскраві кольори: ні сліду білої, чорної або іншої різкої барви. Тьмянний, побляклий стрій англійської піхоти рухався на бурів якимсь розпливчастим громадям. Що б це значило?

Фанфан, лежачи поруч із Зірвиголовою, знайшов влучне слівце для характеристики цієї дивної зміни в англійській армії:

— Можна подумати, що англійчики викупалися в патоці. Га, хазяїне?

Зірвиголова засміявся:

— Вони одержали форму хакі.

— А що таке форма хакі? Поясни, якщо можеш, поки не почалася бійка.

— Ну, що ж, це зовсім неважко. Англійці, щоб стати менш помітними для занадто вже зірких очей наших друзів-бурів, ввели нову форму кольору чи то іржі, чи то іспанського тютюну. Цей тьмяний колір диких каштанів майже зливається з землею, ось чого війська на великій відстані стають невидимими. Тим більше, що в них пофарбоване в колір хакі геть усе: шоломи, каски, куртки, штани, ремені, ранці, піхви шабель і штиків, ковдри, фляги, гетри і патронташі. Тому, куди б ти не кинув оком, воно всюди натрапить на однотонне тьмяне забарвлення, ніщо не звертає на себе уваги.

— Хитро придумано! Та коли вже пани англійчики взялися за це, чому б їм не пофарбувати собі за одним заходом руки і обличчя? Оце був би маскарад!

— Ти думаєш, що жартуєш? Не знаю, чи дійшли вони справді до того, щоб фарбувати обличчя і руки, але в санітарному поїзді розповідали, що білих і сірих коней перефарбовують на хакі.

— А чому б не пофарбувати і полкових собак? Тоді хакі став би національним кольором англійців.

Національним кольором?

Так, це правильно! Фанфан мав рацію. Перетворивши армію на одну тьмяну пляму, хакі знебарвив і всю англійську націю. За якихось кілька днів цей колір став символом крикливого, брутального, неспокійного і кровожерливого імперіалізму,

Насамперед цим кольором заволоділа мода. Жінки вирядилися в плаття кольору хакі; стрічки, завіски, білизна, гаманці, тютюнові кисети, носові хусточки — усе кольору хакі.

Газети, випущені на папері хакі, витримували десятки видань. Їх сторінки розвівалися над тріумфуючим натовпом, ніби розгорнуті прапори. Жебраки, одягнуті у лахміття хакі, збирали прямо-таки золоту данину.

Потім буйно розрослася література хакі. Бо хіба не хакі вся ця література, що збуджувала до безумства британський шовінізм, зводила з розуму велику англійську націю і намагалася довести їй, що двісті п'ятдесят тисяч її солдатів, яким завдали поразки і ганьби двадцять п'ять тисяч бурських селян, — найкращі в світі війська!..

Хакі став також кольором теперішнього уряду. І він залишиться кольором уряду завтрашнього дня, бо вибори відбудуватимуться під

прапором хакі. У Йорка^[43] була біла троянда, у Ланкастера — червона, у Чемберлена — хакі.

Для зміцнення слави Великобританії здадуться всі засоби!

Не можна, проте, сказати, щоб дебют нового національного кольору під Кімберлі був занадто славний.

Генеральний бій ще попереду, але прелюдія до нього справді велична. Звідкись здалека, з-за лінії горизонту, англійські гармати, стволи і лафети яких також пофарбовано на хакі, виплюнули кілька ліддитових снарядів.

З боку бурів цілковита мовчанка: мовчать гармати Крезо^[44], мовчать «Максими»^[45], мовчить і «Довгий Том; рушниці — і ті не хочуть відповідати.

І раптом понад окопами зазвучав хор низьких чоловічих голосів і попливла плавна, урочиста мелодія. Поступово до хору приєднувались нові й нові голоси; спів міцнів, ширився і, розливаючись далі й далі, долинув до англійських ліній. Це був старовинний псалом гугенотів, палке моління, звернуте до бога-войовника.

Бури стояли, підвівшись на весь зріст, не звертаючи уваги на град снарядів; у правій руці вони тримали капелюхи, лівою стискали рушниці; вони співали псалом своїх предків.

З англійського боку у відповідь пролунала така ж урочиста і протяжна мелодія, схожа на релігійний спів.

Це державний гімн на честь англійської королеви; від надто частого і голосного виконання його з часу панування в Англії хакі похрипли всі глотки в Об'єднаному королівстві.

Кинутий у відповідь бурам і підхоплений п'ятнадцятьма тисячами солдатів лорда Мітуена гімн «Боже, охороняй королеву» справляв грандіозне враження.

Навіть звичайнісінькі слова цього гімну набирали в устах солдатів хакі погрозливого характеру.

Але бури, спокійно насунувши на голову капелюхи, вже сховалися у своїх бойових укриттях. Настала урочиста хвилина: зараз станеться сутичка.

Лорд Мітуен з властивою йому гордовитою зневагою вельможі і вояки вирішив атакувати бурів з фронту, його прекрасно вимуштрувані і загартовані в боях війська зразу ж виб'ють з позицій усіх цих селяків,

усю цю недисципліновану, ненавчену армію, без досвідчених командирів.

— Вперед! Кроком руш!

Змахнувши шаблями, офіцери повторили наказ про виступ; горністи засурмили атаку, а волинщики, притиснувши до губ свої інструменти, заграли шотландський марш.

Сьогодні ще раз, і більше ніж коли, противник був вимушений кинути на першу лінію вогню шотландську піхоту.

Але невже це ті самі гордонці, які ще недавно так пишалися своєю мальовничою формою?

Куди поділись їхні червоні мундири? А кільти, оті славетні шотландські спіднички у різноколірну клітку? А панчохи з вилогами? А білі гетри і черевики з пряжками? Усе замінив хакі. Гордовитий син гір перетворився на непоказного піхотинця, одягнутого в мундир, штани й гетри кольору дикого каштана.

На зміну яскравому пледові прийшла ковдра кольору кінського посліду. Єдиною згадкою про форму, якою він так пишався, був великий, облямований хутром шкіряний гаман на животі, наче торбина жебрака.

Та не одяг прикрашує людину, і не червоний козакин і кільт роблять відважними гордонців. І під формою хакі шотландський солдат зберіг усю відвагу і стійкість. Прикрившись цепом стрільців, їх бригада виступила парадним маршем, тоді як англійська артилерія, зайнявши позиції на флангах, засипала бурів градом снарядів і шрапнелі.

Бури відповідали їм тим же, і не без успіху. Артилерійська обслуга працювала навдивовижу точно, вносячи жахливі спустошення в лави англійців. Час від часу «Довгий Том», оглушуючи обслугу своїм громоподібним гуркотом, також посилав англійцям свій страхітливий снаряд.

Зірвиголова притиснув до очей польовий бінокль, ніби стежачи за польотом ядра, і, побачивши, що воно перекинуло ворожу гармату разом з її облогою і кіньми, радісно вигукнув:

— Влучив!.. Браво, пане Леон, браво!

Леон — француз на службі південноафриканських республік. Один з тих, хто разом з Галопо, Грюнсбургом, графом Віллебуа-Мареем і багатьма іншими сміливцями примчав сюди, щоб пролити свою кров

за священну справу свободи. Видатний інженер, Леон взявся виконувати у бурів обов'язки артилериста. Під його керівництвом пересувались і встановлювались усі ці смертоносні гармати, він давав точний приціл і, як висловився Зірвиголова, бив у саму точку.

Незабаром Леон став чудовим артилеристом. Англійці, яким він завдавав величезних втрат, з ненавистю вимовляли його ім'я.

Шотландська бригада наближалась. Зав'язалася перестрілка.

Молокососи, зайнявши відведену їм позицію, жваво балакали. Точніше, Молокососи-іноземці, бо в молодих бурів уже виявлялась характерна риса їх національної вдачі — мовчазність.

Поль Поттер заряджав свою рушницю. Робота не з скорих: треба засипати порох у дуло, опустити туди з допомогою шомпола кулю, загорнуту в просякнутий жиром пиж, потім надіти на затравковий стержень мідний пістон... Така процедура відбирала добрих півхвилини, тоді як маузери встигали за той же час зробити десяток пострілів. Але юний бур цінив не так кількість, як якість пострілів.

— От і все, — спокійно вимовив він. — Рушниця до ваших послуг, панове «білі шарфи»!

Усе англійське командування, від генерала до молодшого офіцера, для відзнаки свого звання носило білі шовкові шарфи. Отже, неважко збагнути, кому були адресовані грізні слова юного бура.

— А хіба добрий маузер гірше послужив би їм? — спитав Зірвиголова.

— Ой, не кажи ти мені про сучасну зброю! — запротестував Поль Поттер голосом, в якому так і бриніла нотка злопам'ятства. — Вона, бачиш, не вбиває. Згадай госпіталь під Ледісмітом. Гуманна куля... Ну, ні! Куля мого «роєра» не знає пощади. Той, в кого вона влучить, приречений. Та от, можеш сам переконатися. Бачиш того офіцера, ліворуч під нас?.. Он того, що змахнув шаблею.

Офіцер, про якого говорив Поль, був на відстані не менше як п'ятсот метрів. Незважаючи на це, гострий зір молодого бура вловив навіть рух його руки.

Поль трохи підняв дуло старовинної рушниці, секунди три прицілювався і спустив курок. Пролунав сильний постріл, і коли густий дим розвіявся, Зірвиголова, що не відривав очей від бінокля, побачив, як офіцер судорожно схопився рукою за груди, завмер на секунду і гепнувся обличчям в землю.

— Жахливо! — мимоволі вирвалось у начальника Молокососів.

А Поль, вийнявши з кишені ніж, зробив зарубку на прикладі рушниці, потім підняв курок, прочистив дуло і знову методично, не кваплячись, як мисливець, що обстрілює виводок куріпок, зарядив свій «роєр».

Засипати порох з бичачого рога, брати кулю з шкіряної сумки, вкладати її у просякнутий жиром пиж, надівати пістон на затравковий стержень — уся ця процедура здавалася начальникові Молокососів занадто довгою. Він стріляв безперестану.

— Дванадцятий відтоді, як мати принесла мені рушницю мого покійного батька, — пробурмотів Поль.

— Що дванадцятий? — здивувався Зірвиголова.

— Оцей офіцер. Одинадцятий був артилерійський капітан...

— Адамс! — вигукнув Зірвиголова. — З четвертої батареї!.. Так це ти його вбив?

— Еге ж. Він глузував з нас. Найвлучніші стрільці не могли його досягти. Я ж миттю зняв його з коня.

— То, значить, ти нічого не знаєш? Він же... Це був один з катів твого батька.

У Поля вирвався звук, схожий на радісний рев:

— А, так це був він? Той самий бандит?.. Дякую тобі, Жан! Ти навіть не уявляєш, яку дав мені радість!.. Чуєш, батьку? Я помстився за тебе. Страшно помстився!

Тимчасом мужні шотландці, одурманені пекельною зливою куль, явно завагались, їх шеренги, поріділі від нищівного вогню бурів, похитнулися.

— Зімкнутись! Зімкнути ряди!.. — раз у раз горлали офіцери.

Стрій зімкнувся, але не зрушив з місця. Людська хвиля розбилась об ураган снарядів.

Ще кілька секунд — і почнеться безладний відступ, можливо, втеча.

Генерал Уошоп, що командував атакою, зрозумів, яка небезпека їм загрожувала.

Це був старий вояка, відважний і добрий. Солдати шотландської бригади дуже любили його, а він усіх їх знав на ім'я. Уся його військова служба пройшла у полку Гордона. Він, єдиний з усіх,

категорично відмовившись від хакі, носив ще нарядне обмундирування гордонців.

Коли напередодні лорд Мітуен наказав йому розпочати лобову атаку бурських позицій, генерал Уошоп шанобливо відповів йому, що подібне завдання над людські сили. Але Мітуен уперся так само, як Уайт у бою під Ледісмітом. Віп недооцінював бурів, їх тверду, наче граніт, непохитну стійкість. Він вірив у перемогу і вимагав її за всяку ціну. Уошоп мусив або підкоритися, або віддати свою шпагу.

Віддати шпагу?.. Нізащо!

Але підкоритися — значило йти на смерть. Гаразд! Хай буде так. Він зуміє з гідністю вмерти!

З стоїцизмом стародавнього римлянина Уошоп віддав останні розпорядження, написав дружині зворушливого листа і, наче рицар без страху і докору, повів свою бригаду на приступ.

І ось настала хвилина, коли почали здійснюватися його сумні пророкування.

З фронту позиції бурів були нездоланні. Але все-таки — вперед! Ще одне зусилля — останнє, щоб врятувати воїнську честь.

Він піднявся на стременах і, потрясаючи шаблею, лунким голосом скомандував:

— Вперед, солдати!.. Вперед! За королеву! Шотландці, натхнені палким закликком, ринули на приступ.

Стрілянина стала жахливою, а старий генерал, спокійний, немов на параді, не переставав вигукувати:

— Вперед, сміливці! За королеву! Вперед!..

Генерал, хоч був яскравою мішенню для найспритніших стрільців бурської армії, здавався невразливим. Каска в нього була пробита, мундир подертий, люди навколо нього так і падали, а він все ще вимахував шаблею.

Незабаром він у розпалі бою опинився в зоні вогню Молокососів. Ті стріляли безперервно, спорожняючи магазини своїх маузерів, і все-таки жоден їхній постріл не зачепив генерала. Та ось Поль Поттер, навдивовижу спокійно навівши на нього свій «роєр», спустив курок страшної рушниці, гуркіт якої заглушив сухе цокання автоматичних карабінів. Генерал Уошоп, повторюючи трагічний рух людини, пораненої в груди, судорожно схопився за них рукою, захитався в сідлі і, сковзнувши на круп коня, впав на землю, вбитий наповал.

— А-а, ще один! — радісно вигукнув молодий бур. — Це вже тринадцятий!

І він тут же зробив нову зарубку на ложі своєї рушниці.

Побачивши, що генерала вбито, шотландці завагались. Вони ще не відступали, але й не рухалися більше вперед.

Стрілянина тривала дедалі нещадніша і запекліша. Лави шотландців швидко рідшали. Уже третина всієї їхньої бригади лежала на землі вбитими і пораненими.

— Відступати! — розляглася чиясь команда.

Це кінець! Англійці, зазнавши ще однієї поразки, безладно відходили, з квапливістю, схожою на паніку. Як просто було б тепер перетворити їх поразку на цілковитий розгром і захопити в полон усі десять тисяч одурілих від страху солдатів. Але для цього треба було б перейти в атаку, а бури ніяк не хотіли розлучатися із своїми укріпленнями.

Іноземні офіцери благали Кроньє атакувати англійців. Той рішуче відмовився. Даремно вказували йому іноземці на безладну втечу деморалізованої англійської армії. Досить було послати галопом в обхід військам королеви хоча б дві тисячі кавалеристів, щоб відрізати англійцям можливість відступити.

Кроньє тільки зневажливо знизав плечима і навіть не удостоїв їх відповіддю.

А час минав, наближалась ніч. Скоро вже буде пізно щось починати.

Іноземці, розлючені цією ідіотською впертістю, через яку гинули плоди блискучої перемоги, все ще наполягали.

— Та зрозумійте ж ви, — кричав якийсь австрійський офіцер, — якщо ми візьмемо в полон корпус Мітуена, то увійдемо в Кімберлі без єдиного пострілу.

Кроньє знову лише знизав плечима і, навіть не пояснивши причини відмови цим відважним людям, які покинули свої родини й справи, щоб воювати за його батьківщину, повернувся до них спиною і звернувся до бурів, що оточували його:

— Прославимо господа і подякуємо йому за подаровану нам перемогу, — і перший заспівав псалом.

— Нічого не вдієш, — з сумом прошепотів полковник Віллебуа-Марей. — Він не знає навіть азбуки сучасної війни. І наперед можна

сказати, що, завдяки роздутій славі і сліпій вірі в нього бурів, Кроньє стане злим генієм своєї вітчизни.

Ці справді пророчі слова менше як через два місяці печально ствердилися.

РОЗДІЛ II

Іноземний легіон — легіон приречений. — Нічна атака. — «Довгий Том» дістав пошкодження. — Бронепоезд. — Кроньє наказує, Зірвиголова виконує. — Вперед, Молокососи! — Динаміт. — Залізницю заміновано. — Наказ Фанфану. — Зірвиголова на мосту. — Ірландець. — У вирі.

Нема чого й казати, Європа виявила у мало відомих їй досі бурів багато благородних і прекрасних рис.

Бури у високій мірі відзначилися тверезістю, витривалістю, безкорисливістю, відвагою, патріотизмом. Ці притаманні їм достоїнства викликали захоплення всього світу і примусили навіть ворогів ставитися до них з повагою. Проте слід визнати, що одна з найкращих людських якостей — почуття вдячності — була знайома їм тільки в дуже невеличких дозах.

Бури з самого початку платили недовірою тим людям, які разом із своєю кров'ю несли їм у дар незаперечний воєнний досвід.

А ці ж люди були не звичайними шукачами пригод. Ні, то були видатні офіцери — французи, австрійці, німці, росіяни, — блискучі здібності яких високо оцінювалися в їх рідних країнах. Незважаючи на це, іноземних волонтерів довго держали осторонь серйозних справ, на найменших постах. Їм доводилося з труднощами пробивати собі дорогу, ніби всупереч волі бурів роблячи їм ті чи інші послуги.

Та незважаючи на всі старання, їх так і не оцінили по заслугі аж до кінця війни, так і не взяли від них усієї тієї користі, яку вони здатні були і хотіли принести. До їх порад рідко прислухалися, і у взаєминах з ними виявлялась обурлива байдужість, що інколи доходила до зневажання і навіть невдячності. Про це одностайно свідчать усі іноземці, які воювали в армії Трансваалю. Їх розповіді про бурську війну пройняті гіркотою розчарування.

Навіть більше: мри кожній зручній нагоді бури використовували іноземців для виконання найважчих і найнебезпечніших операцій. Їм припадали найбільш виснажливі завдання, їм доручали найважчі діла, ними свідомо жертвували і часто посилали на вірну смерть без усякої користі для справи, чи, правильніше, з метою зберегти життя бурам. Словом, європейські добровольці були в Трансваалі на становищі іноземного легіону, який бури широко використовували на різні потреби, приблизно так само, як ми у Франції використовуємо наш іноземний легіон.

Проте не можна твердити, що таке становище було не до душі нашим відважним волонтерам. Цим одчайдушним хлоп'ятам надавалась цілковита можливість битися, наче одержимі, і робити подвиги, що здавалися нездійсненними і межували з легендою.

Ми вважали доречним згадати тут про цю не позбавлену певного історичного значення рису характеру бурів, тим більше, що саме через неї наш хоробрий капітан Зірвіголова незабаром знову мав нагоду відзначитися.

Вночі після кривавої поразки, завданої англійській армії, виснажені бури міцно поснули на тих самих пагорбах, які вони так сміливо захищали. Вартові ледве проганяли від себе дрімоту, і навіть стрільці, що несли службу охорони на далеко висунутих постах, обважнівши від втоми, лежали в глибині своїх земляних укриттів, напівзаплющивши очі і з незмінною люлькою в роті.

Раптом яскраві спалахи вогню прорізали темряву на півдні, загуркотіли гармати і, прорвавши нічну тишу виючим польотом, на бурів полетіли фугасні снаряди, розсипаючи навколо себе фонтани осколків.

Зчинилася безладна метушня, почулися заклики: «До зброї!», вигуки начальників, які насилу відновлювали бойовий порядок, коротше кажучи, почалося те безладдя, що його завжди тягне за собою несподіваний нічний напад.

Нарешті, по всій лінії загриміли у відповідь гармати бурів. Але вони били навмання по тих місцях, де спалахували постріли. Звичайно, що галасу було далеко більше, ніж діла. Принаймні з боку бурів.

І, навпаки, складалося враження, що англійці наперед вивірили свої приціли. Незважаючи на темряву, їхні снаряди падали жахливо точно.

За дуже короткий час дві бурські гармати були пошкоджені і виведені з ладу ліддитовими снарядами. Але незрівняно серйозніше було інше: англійці понівечили «Довгого Тома», велику гармату Крезо. Бурів охопив справжній відчай. Почулися гнівні, сповнені жаху вигуки:

— «Довгого Тома» підірвано!.. «Тома» підірвано!.. Кляті англійці!

— Мерзотники! Підлота! Розбійники!..

Ствол найкращої гармати бурів, яка своїм калібром і далекобійністю перевищувала всі англійські гармати, було покалічено. Невідомо звідки випущений англійський снаряд з диявольською точністю вдарив у край її жерла. Ще трохи — і він пройшов би у самий механізм «Довгого Тома».

Але й без того наслідки були серйозні. Жерло гармати сплющилося, ніби від удару парового молота, а метал розпікся так, що край жерла став темночервоний. На додаток до всього гармата перевернулася разом із своїм лафетом. Вона остаточно вийшла з ладу.

«Довгий Том». Бідолаха «Том»!

Здавалося, що разом з цією гарматою англійці покалічили душу опору.

Люди товпилися навколо гармати, наче біля смертельно пораненого головнокомандуючого. Відважний французький інженер Леон, немов лікар, з гіркотою досліджував пошкодження.

— О, явилікую її, неодмінновилікую! — сказав він, погрожуючи кулаком англійцям, які все ще стріляли з берегів Моддеру.

Кроньє у цей час сидів сам у своєму наметі. Схилившись над картою, він при свічці вивчав найменші звивини поля.

Йому доповіли про нещастя.

— Та хіба ви не догадуєтесь, звідки стріляють? — спитав він з тим непорушним спокоєм, який ніколи не залишав цю людину.

— Ні, генерале. У тому напрямі не було жодної англійської батареї.

— Значить, її встановлено недавно, хвилин з п'ять тому.

— Не розумію, — відповів ад'ютант.

— А бронепοїзд? Забули?

— Ах, справді! Клятий бронепοїзд! — вигукнув ад'ютант.

— Його в таких випадках тихо підводять і зупиняють на ділянці залізничної колії, заздалегідь наміченій для математично точного прицільного вогню, — сказав Кроньє. — Морські гармати, що

посилають нам зараз свої снаряди, встановлені на спеціальних платформах і наведені під певним кутом, також заздалегідь вивіреною. І от результати!

— Але що ж робити, генерале?

— Треба раз і назавжди захопити фортецю на колесах. Для цього треба зруйнувати за нею колію. А ще краще знову підірвати міст через Моддер.

— Негайно? — спитав ад'ютант.

— Так. Але в нас ледве вистачить людей для захисту позицій в тому разі, якщо англійці здумають відновити наступ. А це цілком можливо, бо напад бронепоезда — не що інше, як диверсія, щоб відвернути нашу увагу. Ворог вважає, що нас далеко більше. Ах, коли б у мене було десять тисяч солдатів!

— Але ж на це ризиковане діло цілком вистачить кількох рішучих людей, — заперечив ад'ютант.

— Правильно. Тільки де знайти таких людей?

— А Молокососи? А їх командир Зірвіголова? — сказав ад'ютант.

— Діти! — вигукнув генерал.

— Правильно, що діти, але сміливі, мов леви, і хитрі, як мавпи!

Подумавши трохи, генерал погодився:

— Добре. Покличте сюди капітана Зірвіголову.

— Слухаю, генерале!

Через кілька хвилин ад'ютант повернувся в супроводі відважного француза.

Жан стояв перед прославленим ватажком бурських військ, шанобливо виструнчившись по-військовому, але, як завжди, впевнений у собі і зберігаючи почуття власної гідності.

Кроньє втупив у нього ясний і твердим, як сталь, погляд свого єдиного ока і без далеких передмов спитав:

— Скільки людей у вашому розпорядженні?

— Сорок, генерале.

— Чи можна на них покластися?

— Як на мене самого, генерале.

— Чи вмієте поводитись з динамітом?

Жан згадав про свої мандрівки в Клондайку, де мало не щодня йому доводилось вдаватися до динаміту, і, не вагаючись, відповів:

— Так, генерале, і вже давно.

— В такому разі, у мене є для вас важке, майже нездійсненне доручення.

— Якщо тільки важке, вважайте, що його вже виконано. Якщо нездійсненне — то або воно буде виконане, або ми самі загинемо.

— Справа не в тому, щоб померти, а в тому, щоб успішно виконати доручення.

— Слухаю, генерале!

— Я не обіцяю вам за це ні звання, ні почесті, ні навіть нагороди.

— А ми й не продаємо своєї крові, генерале. Ми воюємо за справу незалежності Трансваалю. Розпоряджайтеся нами, як дорослими солдатами, що виконують свій обов'язок.

— Саме так я і роблю! Наказую вам відрізати відступ бронепοїзда і висадити міст у повітря. Дійте негайно! Ідіть, мій хлопчику, і ще раз виправдайте ваше славне прізвище.

Віддавши честь генералові, Зірвиголова вийшов. Він вихором промчав по табору, на який все ще сипалися англійські снаряди, зібрав Молокососів, наказав їм сідлати коней і роздав кожному по п'ять динамітних патронів і бікфордіві шнури з гнотами. На все це у нього пішло не більше як десять хвилин.

— Вперед! — скомандував він.

Маленький експедиційний загін складався з сорок одного чоловіка.

Хлопчаки шалено скакали, щохвилини ризкуючи скрутити собі в'язи серед скель і вибоїн, бо єдиними джерелами світла у цій кромішній темряві були зірки та спалахи гарматних пострілів.

Але в добрих бурських конячок була така впевненість і сила у ході, ними керував такий безпомилковий інстинкт, що жодна з них ні разу не тільки не впала, а навіть і не спіткнулась. За п'ятнадцять хвилин вони пробігли відстань у чотири кілометри.

І от Молокососи вже недалеко від залізниці. За п'ятсот-шістсот метрів виблискують води Моддеру. Обриси місцевості, яку вони як розвідники з'їздили вздовж і впоперек, такі знайомі їм, що, незважаючи на темряву, юнаки впізнають найменші її звивини. Спішилися, не прохопившись ні словом. Відчувалось, що англійці тут так і кишать.

Десять Молокососів лишилися охороняти коней. Решта, захопивши динамітні патрони, пішли за своїм командиром.

Вони пересувались, наче справжні індійці, додержуючи величезної обережності: повзли, зупинялись, ховалися то за скелею, то в чагарнику і знову йшли.

Бронепоїзд стояв всього за півтора кілометра від Молокососів. Гармати його гуркотіли, оглушаючи їх. По залізничній колії снували якісь тіні, вимальовувались силуети вартових, розставлених по двоє через півтораста-двісті метрів.

Відважні хлоп'ята з надзвичайною швидкістю і самовладанням просто голими руками взялися копати ямки під рейками. Зірвиголова насипав у патрони динаміт, вставляв у них шнури з ґнотами і разом з Фанфаном укладав їх в ямки, загортаючи зверху землею.

Необережний рух, найменший удар по сталених рейках — і все полетить в повітря. Від однієї думки про це людей не таких спокійних кинуло б у дрож.

До того ж їх щосекунди могли помітити вартові. Правда, Молокососи працювали лежачи, щільно притулившись до шпал, з якими вони зливалися.

Слава богу! Нарешті закладено всі патрони. Їх ціла сотня, кожен вагою в сто грамів.

Десять кілограмів динаміту! Так струсоне, що аж пекло засміється!

— Назад! — голосом тихим, мов подих, скомандував Зірвиголова.

Молокососи відступили кілька кроків і припали до землі.

— Ти, Фанфай, залишишся тут, — сказав Зірвиголова, — а я побіжу на міст. Мені потрібно чверть години, щоб добратися туди і закласти там динаміт. Як почувеш вибух, підпалюй ґноти і тікай. Зрозумів?

— Авжеж, хазяїне.

— Якщо через чверть години вибуху не буде, значить мене вже нема в живих. Ти однаково підпалюй тоді... Скажеш Кроньє — я зробив усе, що міг.

— Єсть, хазяїне!.. Тільки от що я тобі скажу: висаджувати висаджуй, та не здумай сам засипатися. У мене серце з горя лусне.

— Мовчи і виконуй! Збір — після вибуху, біля стоянки коней.

Віддавши той же наказ іншим Молокососам, Зірвиголова почав укладати патрони в дві провіантські сумки, по п'ятдесят штук у кожную. Збоку могло здатися, що він має справу не з динамітом, а з дерев'яними цурпалками — так швидко і впевнено він ними орудував. Одну сумку

через праве, другу — через ліве плече, у кожній по п'ять кілограмів динаміту і — в дорогу. Зробивши невеличкий крок, Жан звернув прямо до мосту і хвилин через шість був уже на місці. Як і треба було чекати, міст охороняли вартові. Зірвиголова крадькома обійшов нашвидку споруджені англійцями захисні укріплення і добрався до обвалів, спричинених попереднім вибухом. Він був серед тих, хто тоді висаджував міст, і дуже добре запам'ятав обриси місцевості.

Як завжди, Жану неймовірно щастило: йому вдалося здертися по контрфорсу до настилу мосту. Міст був ґратчастий. Він складався з подовжніх брусів, впоперек яких були покладені шпали, а на шпалах укріплені рейки. Вздовж лівого його боку тяглася дощана доріжка для пішоходів, така вузька, що двоє, зустрівшись на ній, ледве розминуться.

А внизу річка. Вир!

Зірвиголова, поклавшись на свою щасливу зірку і винахідливість, сміливо ступив на доріжку і рушив до першого стояна мосту, збираючись висадити його в повітря.

Та не пройшов він і п'ятнадцяти кроків, як почувся різкий оклик:

— Хто йде?

Вловивши ірландський акцент в англійській мові вартового, Зірвиголова зважився на відчайдушний хід:

— Це ти, Педді? Без дурниць, друже! — з удаваним сміхом відповів він.

«Педді» — загальне прізвисько ірландців, як «Джон Буль» — прізвисько англійців, а «Джонатан» — прізвисько янкі.

— Томмі! Ти, чи хто? — з явною недовірою відгукнувся вартовий. — Підходь ближче... Руки вгору!

— Та не горлай! Дивись, що я потяг... У мене кишені напхані провізією і пляшками віскі... Ось на, покуштуй!

Треба сказати, що ірландці такі ж великі п'яниці, як і сміливці. Почувши слово «віскі», Педді опустив свій штик і, притуливши рушницю до парапету, майже впритул підійшов до люб'язного мародера. Вони ледве розрізняли один одного в темряві. Але Зірвиголова уже встиг відкупорити свою флягу, і до ніздрів такого великого цінителя віскі, як Педді, донісся аромат «божественного» напою.

Фляга миттю перейшла з рук лже-Томмі у руки Педді, який жадібно припав до неї губами і, не переводячи подиху, вихилив її вміст.

Поки вій зазнавав такої насолоди, Зірвіголова, протиснувшись між парпетом і ірландцем, дав йому підніжку і щосили штовхнув його в отвір між двома шпалами. Бідолашний хлопець не встиг навіть скрикнути і, як стояв з флягою біля рота, так і полетів. Почувся глухий звук удару по воді. Педді зник у хвилях.

«Сердега! — пожалів Зірвіголова. — Та зрештою від пірнання не завжди вмирають».

Але розмірковувати ніколи було. Хвилини бігли, а в його становищі кожна хвилина варта була години. Хвилі з шумом бились об стоян мосту: він отут, під ногами Жана, той самий стоян, який треба підірвати.

Юний сміливець, ризкуючи поділити долю ірландця, поліз під шпали і зачепився за одну з них ногами і лівою рукою. Нелегко було, висячи в такій позі і працюючи однією лише правою рукою, дістати дві сумки, наповнені динамітом, і покласти їх під настил. Тепер лишилось тільки зарядити патрони гнотами і підпалити. Але робота однією рукою забирала надто багато часу. Тоді, щоб визволити другу руку, Жан щільніше обвив ногами шпалу і повис над безоднею вниз головою.

Раптом дощана доріжка затремтіла під чіїмись важкими кроками. Над Жаном бігли люди, цокали рушничні затвори. А під ним, впливши на поверхню, лементував ірландець, наче його різали.

«Пропавай!» подумай Зірвіголова.

Заряджати патрони не було вже часу. Та й навіщо? Цілком достатньо одного патрона, щоб підірвати всі. Йому пощастило витягти з сумки патрон і вставити в нього шнур з гнотом. Лишалось тільки підпалити гніт. Мине хвилини з дві, поки він прогорить.

Жан, як і раніше, висів догори ногами. Від припливу крові голова мало не тріскалась, у вухах шуміло, перед очима пливли вогненні круги: у нього ледве вистачило сили чиркнути сірника.

Солдати, підбігши, побачили у темряві мигтіння світлячка і силует людини біля нього.

— Вогонь! — розляглася команда.

Гримнуло шість пострілів.

Не звергаючи уваги на стрілянину, Зірвиголова підніс сірника до бікфордського шнура і став дмухати на нього, щоб він швидше розгорівся.

Гніт зайнявся.

Кулі дзижчали біля самих вух юнака, розтрощуючи шпали, рикошетом відскакуючи від сталевих рейок.

У нього в ногах десять кілограмів динаміту, згори його обстрілюють вартові, а внизу — річка. Ні секунди не вагаючись, Зірвиголова розтулив ноги, що обвивали шпалу, і вниз головою полетів у Моддер.

У ту ж мить розлігся оглушливий вибух.

РОЗДІЛ ІІІ

Батарея на колесах. — Два вибухи. — Фанфан-войовник. — Подвиги капітана Зірвиголови. — Утонулий ірландець. — Пришпилений волонтер. — Завоювання капелюха з поміткою «СІV». — Знову мари Молокососів. — Англійські полонені. — Віроломство полоненого капітана. — Трагічна смерть одного з членів військового суду.

Бронепоїзди, як знаряддя війни, використовуються вже давно. Захисники обложеного в 1870 році Парижа пам'ятають, як ці незграбні машини циркулювали по Східній і Орлеанській залізницях між двома передовими лініями аж до мертвої зони.

Вони снували туди й назад, стріляли і робили страшенно багато галасу, не даючи майже ніякої користі.

Та воно й зрозуміло: усі пересування бронепоїзда відбувалися весь час тими самими коліями, в його появі не було ніякої несподіванки, а поле його дій було дуже обмежене. До того ж він не відзначався ні рухливістю польової батареї, ні невразливістю укріпленого бастіону.

Бронепоїздами користувалися і під час облоги Плевни і на війні на острові Кубі, хоч, проте, також без особливого успіху.

Англійці в багатьох війнах виявили себе прихильниками цього знаряддя війни, особливо в експедиціях проти афридіїв, на яких бронепоїзд наганяв прямо-таки містичний жах.

Англійці знову, на свій страх і ризик, вдалися до нього у війні з бурами. Ризик неминучий, а небезпека велика, бо досить якоїсь дрібнички, щоб цю фортецю на колесах перетворити на звичайну купу заліза.

Перша й найголовніша умова успішності операції бронепоїзда — старанна охорона колії, щоб забезпечити поїзду можливість відступу. Крім того, треба, щоб вздовж усієї дільниці руху бронепоїзда були розміщені на деякій відстані рухомі частини, які могли б у разі

несподіваного нападу прийти йому на допомогу. Бо, відданий самому собі, бронепоїзд не може довго захищатися.

На початку облоги Кімберлі англійці вживали всіх цих розумних запобіжних заходів. Але бури не атакували поїзд, незважаючи на його дедалі частіші напади, а тому англійське командування стало нехтувати обережністю і посилало явно недостатню кількість війська для захисту бронепоїзда.

Відповідно до того, як в англійців зростала впевненість у безкарності їх вчинків, вони ставали дедалі зухвалішими.

Бронепоїзд, що діяв на фронті Моддеру, складався з трьох платформ. На них було встановлено три корпуси з листової сталі, добре заклепані і скріплені сталевими перекладинами. Загалом бронепоїзд являв собою споруду з суцільного металу, який не пробивали кулі і шрапнель. У його корпусах, стіни яких були прорізані двома рядами амбразур, ховався гарнізон з шістдесяти бійців. Нижній ряд амбразур служив для тих стрільців, що сиділи, верхній — для тих, хто стояв.

Гармата, поставлена в задній частині корпусу на платформі, що легко оберталась, могла обстрілювати віялом. Потужний паровоз також був одягнений у броню, незахищеною лишалась тільки верхівка димаря.

І, звичайно, все, аж до гармат, було пофарбоване у колір хакі.

Та повернімося до описаного вище пічного нападу бронепоїзда. Здавалося, для цього не було ніяких підстав, особливо після повного розгрому, якого кілька годин тому зазнали війська її величності королеви. Що ж спричинилося до нього?

А те, що серед англійських солдатів, які ошаленіли від страху і тікали врозтіч, мов стадо, паніка була така велика, що лорд Мітуен, побоюючись того самою переслідування, про яке іноземні офіцери марно благали Кроньє, наказав бронепоїздові зробити цю диверсію.

Наступ бурів диктувався звичайною логікою воєнних дій, і генерал вирішив вдатися до цього крайнього засобу, щоб запобігти ворожій контратаці або хоч трохи послабити її.

О, якби тільки він знав, що бури, проспівавши свій псалом, полягали спати!

Тимчасом Фанфан, якого мучив неспокій, лежав, простягає на шпалах, і чекав вибуху моста.

Зірвиголова сказав: «Через чверть години».

У такому становищі, особливо вночі, хвилини тягнуться, як години. Юний парижанин хвилювався, серце його сильно калатало; йому здавалося, що чверть години вже давно минула.

Ввижалось йому, що вогонь бронепоезда дедалі рідшає. А що коли ця фортеця на колесах припинить вогонь і піде собі назад?.. І справді, припавши вухом до рейок, він почув глухий шум повільного руху коліс.

«Дій, Фанфан! Тепер якраз час підпалити шнур».

Чирк!.. Спалахнув сірник, бікфордів шнур зайнявся.

Одним стрибком Фанфан відскочив від колії і побіг до своїх товаришів. Знайшовши Молокососів на тому ж місці, де залишив їх, він кинув їм команду, що нічого спільного не мала з військовою термінологією:

— Давай драла!

Юнаки відбігли метрів на двісті. Бронепоезд наближався. І з його наближенням зростала тривога в душі Фанфана: чи не занадто пізно підпалив він гніт?

Бум! Трах! — донісся страшний вибух від річки у супроводі яскравого спалаху вогню.

«Браво, Зірвиголова! Браво!»

Бабах!.. — загуркотіло уже зовсім близько, на залізничній колії. Так і здавалося, що там розверзся кратер вулкана: земля здригнулась, на всі боки полетіли осколки металу і тріски, спалахнуло сліпуче полум'я. Обидва вибухи гримонули один за одним з перервою секунд в п'ятнадцять.

Міст, мабуть, підірвано, залізничні колії — також. І яке жахливе руйнування! Обвалений насип, гори покручених рейок і дерев'яна труха шпал.

Бронепоезд рвучко зупинився за триста метрів від місця вибуху.

Відступ було відрізано.

Кілька солдатів скочили з поїзда на колію і побігли до місця вибуху. Збіглися вартові, прискакали кавалеристи. Люди заметушились. Почулися крики, лайка, прокльони, що добре-таки потішили Молокососів, які залягли в траві.

У купці англійців, приблизно з тридцяти чоловік, спалахнув вогник — мабуть, хтось засвітив ліхтар.

Фанфан пошепки наказав найвлучнішим своїм стрільцям:

— Вогонь!.. Бий в купу!

Накази Фанфана дедалі менше скидалися на військові, але Молокососи виконували їх по-військовому точно, і все йшло, як і належало.

Сухо цокнули маузери. Рушничний вогонь миттю розкидав юрбу. У повітрі розляглися стогін і зойки поранених. Хто з солдатів уцілів, від страху порозбігалися.

— Здорово! От здорово!.. — шепотів Фанфан. — Бий їх, хлопці! Сип! Сип!.. Ех, коли б нас бачив Зірвиголова!.. Де, в чорта, справді він провалився? От не хочу, а сам боюся за нього...

І було під чого хвилюватися. Становище капітана Молокососів справді скидалося на безвихідне. Відірвавшись від залізної шпали, що правила йому за точку опори, він ринувся її річку Моддер.

А як сказав один покрівельник, що впав із даху: «Летіти не так уже й погано; впасти — от у цьому мало забавного».

Річка Моддер глибока. Зірвиголова так і шубовснув у неї кулею, але вода зменшила швидкість падіння.

У ту мить, коли Жан пірнув у річку, прогримів оглушливий вибух і посипався дощ осколків. Якби вибух стався на секунду раніше, Зірвиголова злетів би разом з мостом, а на секунду пізніше його б убило уламками, зараз же, у момент вибуху, його захистив шар води завтовшки чотири метри. Знову щаслива зірка!

Вія проплив кілька сажнів під водою, але повітря не вистачало, і довелося виринути на поверхню.

І тут щаслива зірка Жана згасла. Він підплив до колоди, що після вибуху стирчала з води під кутом у сорок п'ять градусів, і потягнувся був до неї, щоб потриматися хвилинку на поверхні і перенести подих, коли раптом дужа рука схопила його. Біля самого його вуха розляглася кельтська лайка:

— Арра! Спіймав!.. Ось він, поганець! Лжебрат! Убивця! Палій! Пекельний виродок!..

Зірвиголова впізнав ірландця, якого він так люб'язно відправив у річку.

— Пробі!.. Держіть!.. — горлав ірландець. — На допомогу! Та допоможіть же доброму християнинові взяти в полон цього...

Закінчення фрази розтануло в таких, дуже виразистих звуках: буль... буль... буль...

Зірвиголова обома руками стиснув шию невдалого балакуна, який повинен був, здавалося, задовольнитися тим, що йому пощастило вже раз втекти від смерті.

Обидва каменем пішли на дно, і їх понесло течією. Але руки Молокососа не слабнули й під водою.

Після надзвичайно довгого перебування під водою вплив тільки один з них. Це був Зірвиголова. Ірландець, задушений руками юного атлета, щез назавжди. Відважний француз, з насолодою вдихнувши струмінь повітря, силкувався розібратися в тому, що сталося.

Стоян було підірвано, і міст, безперечно, пошкоджено. Над головою Жана на мосту метушилися люди з ліхтарями, усі вони незмінно зупинялися на тому ж самому місці. Отже, по мосту не можна було пройти навіть пішим.

До вух Жана весь час долітали англійські слова, міцна солдатська лайка, поради, які кожен давав і ніхто не виконував.

Потім до нього виразно донеслася фраза:

— От лихо! Тут роботи днів на вісім, не менше!

«Чудово! — захоплено подумав Зірвиголова. — Кроньє буде задоволений. Тепер лишається тільки з'єднатися з Фанфаном».

Але насамперед треба було вибратися з річки. Жан тихо поплив вздовж крутих берегів, шукаючи місця, де міг би вийти на берег, і незабаром помітив якусь щілину серед нагромадження скель. Підтягтись на руках, Жан видерся на один з великих каменів і, мокрий, паче морський бог, присів навпочіпки.

Він, мов справжній могоканин, пильно вдивлявся навкруги і напружено прислухався, інстинктивно відчуваючи поки ще невидиму небезпеку.

Із залізниці долітали звуки пострілів. Жан впізнав цокання маузерів.

«Фанфан! — радісно подумав він. — Його міна вибухнула, мабуть, у той час, коли я морочився в воді з цим йолопом ірландцем. Отже, підемо до Молокососів».

З гнучкістю кота і спритністю акробата Жан почав дертися на гору каміння; але перед тим як стати на її вершок, він, припавши до

каменів, озирнувся. Тиша, дуже, проте, відносна, мало заспокоювала його.

Раптом він здригнувся: за п'ять кроків, обличчям до берега, стояв, спираючись на рушницю, англійський солдат, його силует чітко вимальовувався на фоні ясного неба. Зірвиголова розрізнув навіть головний убір: фетровий капелюх з піднятим по-мушкетерському лівим бортом. Такі капелюхи носили волонтери англійської піхоти.

Що ж, знову повзти вниз по камінню, яке під ногами хитається і зривається в річку? Знову кидатися в воду і шукати іншого місця? Ні, це неможливо!

За всяку ціну треба пройти повз волонтера, незважаючи на його штик і на тривогу, яку він безперечно зчинить, незважаючи ні на що!

«Буде діло», — вирішив Зірвиголова.

Авжеж, буде діло, коротке, але гаряче.

З тією розсудливістю, що в нього завжди прекрасно поєднувалася з шаленою відвагою, Жан обмірковував, як розпочати дії. Він згадав, що, живучи в Капі на посаді служниці, він бачив цих щойно прибулих тоді з Англії волонтерів. Вони були одягнуті з ніг до голови в хакі і носили крислаті фетрові капелюхи, на піднятих лівих бортах яких красувалися три літери: CIV (City Imperial Volunteers^[46]). Ці карикатурні солдати, наскрізь просякнуті ідеями найвойовничнішого імперіалізму, вважалися героями.

«Пройду!» вирішив Зірвиголова.

Він весь підібрався, міцно вперся ногами в камені і приготувався стрибнути.

Раз-два... гоп!

Волонтер, побачивши людину, що, наче чортик з скриньки з секретом, вискочила як з-під землі, відступив на крок і, нахиливши штик, вигукнув англійською мовою:

— Стій, ні з місця!

Чи доводилося вам, читачу, спостерігати погану виправку новобранців, коли інструктор командує: «До штикового бою ...вся!»?

Права рука в них буває піднята надто високо, ліва нога надто витягнута, права недосить зігнута. Замість того щоб стояти твердо, немов брила, новак перебуває в стані нестійкої рівноваги. Досить найменшого поштовху, щоб перекинути його, чим і користуються інколи деякі інструктори, любителі потішитись. Вони хапаються за

вістря штика, злегка штовхають і без особливих зусиль збивають новака з ніг.

У голові начальника Молокососів, як тільки він впізнав у солдаті волонтера, блискавично визрів план дій.

«Ти, мабуть, стоїш мов на ходулях, любий мій...»

І події цілком виправдали цей здогад, дивовижний своєю проникливістю для такого юнака.

Так! Наш Молокосос не марнував часу. Звертаючи на штик, що ось-ось готовий був проткнути його, не більше уваги, ніж він приділив би якомусь цвяху, Зірвиголова зробив другий стрибок, ще спритніший, ніж перший, і, схопивши рушницю волонтера за дуло, з усіх сил штовхнув його.

Але в такому зусиллі і не було потреби.

Волонтер — воїн такий же старанний, як і хоробрий, — орудував штиком із вправністю сільського пожежника. Він зразу ж перекинувся навznak, піднявши в повітря руки й ноги, а рушниця, якої він звичайно, не зміг утримати, лишилася в руках капітана Зірвиголови.

Та хлопець почав горлати, мов на пожежі.

«Він зчинить тривогу, приверне увагу сусіднього посту», подумав Жан.

Хай йому чорт! З двох зол треба вибирати менше. Жан так і зробив. Пришпиливши волонтера до землі штиковим ударом в груди, він зірвав з нього капелюх, натягнув його на себе і з усіх ніг кинувся навтіки.

І вчасно! Хоч сам волонтер уже перестав дихати, заклик його почули. З найближчого посту прибігли солдати і, побачивши мертве тіло, насамперед почали лаятися.

На війні багато і часто лаються.

А Зірвиголова щодуху мчав туди, звідки лунав гуркіт маузерів і лі-метфордів. То захисники бронепοїзда і Молокососи вели перестрілку, хоч, проте, й без особливого успіху для обох сторін.

Відкрили вогонь і солдати патруля. Але й ці теж стріляли навмання. Словом, звідусіль неслася стрілянина, нікому не завдаючи шкоди.

Та Жану загрожувала нова небезпека, його підбиті залізом чоботи лунко стукотіли по камінню. Почувши тупіт, Молокососи подумали, що до них наближається ворог, і найзавзятіші з них перевели приціл своїх рушниць у його бік.

— Ці дурні, здається, вирішили вибити мені око. Не вистачає тільки, щоб і Поль надумав пальнути з свого «роєра»... — бурмотів Зірвиголова, прислухаючись до дзижчання куль.

З обачності він припав до землі і став обдумувати, як би його дати знати про себе товаришам.

— Ну й йолоп же я! — вигукнув він. — А марш Молокососів!.. Нічого кращого не придумаєш!

І він почав насвистувати марш Молокососів.

Задирилий мотив пісеньки, що дзвінко розлягався в темряві, долетів до слуху хлопчаків, Фанфан перший почув його і радісно вигукнув:

— Хазяїн!.. Гей, ви! Годі стріляти!

Жан почув ці слова, але з обережності все ще насвистував, не рухаючись із місця.

— Ти, чи що, хазяїне?.. Не бійся! Впізнали! Іди на єднання.

Фанфан хотів сказати: «на з'єднання». Але в такі хвилини не дуже звертаєш увагу на всякі тонкощі, особливо коли знаєш, що тебе й так зрозуміють.

І Зірвиголова зрозумів. Підвівшись, він гімнастичним кроком попрямував до Молокососів.

Фанфан зустрів його за десять кроків попереду загону:

— Ну, що, хазяїне, повернувся? Усе гаразд?

— Так, друже Фанфан! Усе в повному порядку: підірвав міст, утопив одного ірландця, насадив на штик одного волонтера, загубив свого капелюха, зате знайшов інший і, на додачу до всього, промок до нитки.

— Ну й мастак же ти, хазяїне! Тільки й ми також не марнували часу: добре-таки покалічили колії і пом'яли бронепоїзд. Усе, як ти наказав.

— Ну, це тільки початок. Зараз треба прикінчити його, — сказав Зірвиголова,

— Правильно, але для цього нас замало. Потрібне підкріплення, — відповів Фанфан.

— У таборі, звичайно, почули вибухи і, треба гадати, вже послали підмогу, — сказав Зірвиголова. — А все-таки краще з'їздити туди, розповісти про все Кроньє і попросити у нього дві-три сотні бійців.

— Я поскакаю! — відповів Фанфан і зірвався, був з місця, але до нього долетів розмірений крок загону, що швидко наближався до них.

Почулась знайома мова. Бури!.. Так, це, справді, були бури. Примчавши з табору, вони, як і Молокососи, недалечко покинули своїх коней.

Їх близько трьохсот чоловік. Вони притягли з собою легку гармату і снаряди, начинені мелінітом. Кроньє послав їх сюди на всякий випадок, і вони прибули якраз вчасно. Поки Молокососи вели перестрілку, щоб відвернути увагу ворога, бури стали копати окопи. Спритно орудуючи своїми кирками і лопатами на коротких держаках, вони викопали першу траншею для прикриття стрільців, потім другу, з редутом для гармати. Вся решта ночі пішла на цю роботу, що посувалася надзвичайно швидко.

Але тільки на світанку і бури і англійці змогли розібратися у позиціях один одного. Результати огляду були далеко не втішні для англійців, які з подивом побачили проти бронепοїзда укріплений бастіонами і наїжений штиками ворожий фронт. А поки вони розглядали лінію ворожих окопів, бури навели свою добре замасковану гілками гармату на велику гармату бронепοїзда. І, звичайно, ця гармата не гукнула англійцям: «Обережно!», пославши їм замість ранкового привіту гарненький снаряд у дев'ять з половиною міліметрів. Броньовану стіну корпусу зняло, немов різцем, а снаряд, начинений отією диявольською речовиною — мелінітом — вибухнув на лівій цапфі^[47] англійської гармати.

Страшний удар вцент розтрощив потужний стальний лафет, зім'яв механізм наведення і припаяв гармату до башти, жахливо покалічивши при цьому п'ятьох солдатів.

Це була помста за «Довгого Тома».

Англійці, завивши від люті, послали бурам кілька залпів із своїх ліметфордів, не завдавши ніякої шкоди.

Бурська гармата відповіла новим снарядом, який пробив бліндаж корпусу другої платформи і розкидав гарматну обслугу, примусивши одних артилеристів тікати і поклавши на місці інших. Все-таки англійці, виявляючи дивовижну сміливість і стійкість, дали ще залп. І тоді втретє прогриміла бурська гармата.

— Вони втомляться раніше за нас, — промовив командир бурських артилеристів.

І він вгадав! Крізь дим, що обгортав середню платформу, вже з'явилася біла хустинка, якою махали, начепивши її на кінчик штика. Англійці вирішили розпочати переговори. Вогонь припинився, і начальник бурського загону, присланого Кроньє, якийсь фермер на прізвище Вутерс, підняв і собі над траншеєю білу хустину. Тоді молодий англійський офіцер швидко стрибнув на рейки, пройшов половину відстані від поїзда до траншеї і зупинився. Вутерс також виліз з окопу і підійшов до ворожого офіцера.

— Ми згодні капітулювати, — сказав англієць, гордовито вклонившись бурові. — Які ваші умови?

— Наші умови? Та ніяких умов, — спокійно відповів бюргер. — Ви здаєтеся в полон, та й усе. Ви покинете бронепоїзд, залишивши там всю вашу зброю, і зупинитесь за двадцять кроків від першої нашої траншеї. Звідти вас відведуть у табір.

— Сподіваюсь, наші люди мають право зберегти свої речі?

— А що ж ви думаєте, — глузливо відповів Вутерс, — ми поведемо їх голими?

— Я хотів сказати: свої рюкзаки, — понуро виправився англієць.

— Хай так, але після огляду.

— Нас троє офіцерів, і всім нам не хотілося б розлучатися із своїми шпагами.

— Про це будете домовлятися з Кроньє. Моє діло тільки доставити вас до нього. Даю вам п'ять хвилин. Якщо точно через п'ять хвилин ви не вишикуєтесь тут без зброї, ми поновимо вогонь.

Англійці зрозуміли, що дальший опір безглуздий, і вирішили здатися. Вони покинули фортецю на колесах і під керівництвом своїх офіцерів вишикувалися перед траншеєю.

Озброєні бури вийшли з окопів, з цікавістю, не позбавленою поваги, розглядаючи англійців. Ті зберегли свою прекрасну виправку, хоч більшість з них не приховувала радості від такої розв'язки. Вона рятувала їх від небезпеки війни.

Обережний Вутерс все-таки скомандував:

— Руки вгору!

Наказ негайно виконали всі, крім капітана, найстаршого чином з трьох офіцерів.

Потім Вутерс у супроводі капітана Зірвиголови і тридцяти бюргерів і Молокососів наблизився до англійців, щоб перевірити, чи

нема у рюкзаках зброї. Коли він проходив повз англійського капітана, той вихопив з рюкзака револьвер і вистрілив в упор.

— Ось тобі, мерзотнику! — вигукнув він. — Всіх би вас винищити!

Вутерс упав навznak з розтрощеним черепом.

Це огидне і низьке вбивство викликало у бурів вибух люті. Зірвиголова з блискавичною швидкістю підніс рушницю до плеча і вистрілив у вбивцю. Труп капітана упав на тіло його жертви...

На мить обидва загони заціпеніли.

Але розправа із злочинцем на місці злочину не заспокоїла бурів, обурення їх не знало меж. Усі вони, старі й молоді, жадали крові інших англійців, які, на їх думку, мушили жорстоко заплатити за-підлий злочин одного з своїх товаришів.

— Смерть англійцям! Смерть!..

Ще хвилина — і полонених буде перебито.

Командування перейшло тепер до Жана. Його охопив дроз від думки, що зараз станеться одне з тих масових убивств, які вписуються в історію народів і накладають ганебну пляму і на тих, хто їх зробив, і на тих, хто не перешкодив їм. Зараз рушниці почнуть самі стріляти...

З ризком стати першою жертвою своїх оскаженілих від гніву друзів, Зірвиголова кинувся поміж англійцями і вже націленими на них маузерами бурів і, підставивши свої груди під постріли, гукнув:

— Опустіть рушниці! Друзі, благаю — опустіть рушниці!

Бури сперечалися, кричали, жестикулювали, але ніхто з них не вистрілив. Перемогу було наполовину здобуто. А Зірвиголова говорив своїм дзвінким голосом:

— Ви люди справедливі і воюєте за священну справу захисту свободи. В ім'я справедливості, в ім'я свободи, яку ви неодмінно завоюєте, — не карайте цих полонених за злочин, у якому вони не винні.

— Вірно! Його правда! — пролупало кілька голосів.

Найнепримиренніші мовчали, але й вони вже не наважувалися вигукувати: «Смерть англійцям!», і змушені були без слів, хоч і з одвертим жалем, опустити свої рушниці.

Полонені були врятовані.

Англійський лейтенант підійшов до Жана Грандье і, віддавши йому честь, сказав:

— Капітане! Ви — великодушний супротивник і справжній джентльмен. Дякую вам особисто від себе і від імені цих чесних воїнів, які осуджують огидний вчинок капітана Хардена.

— Харден? Командир першої роти шотландських стрільців?

— Ви його знали?

— Так це справді був він?

— Звичайно.

— В такому разі і я, в свою чергу, дякую вам, лейтенанте.

Під час цієї короткої розмови бури оглянули рюкзаки полонених і, переконавшись, що в них не схована зброя, вирішили відправити англійців у табір. Честь конвоювати їх припала Молокососам — вони її заслужили.

І от англійці вирушили, оточені юними буркунами, найстаршому з яких не минуло ще вісімнадцяти років, а наймолодшому не було й п'ятнадцяти. Зірвиголова, схилившись до вуха свого юного друга Поля Поттера, прошепотів:

— А знаєш, хто цей англійський офіцер, якому я розтросив голову?.. Це капітан Харден, один з п'яťох членів військового суду, убивця твого батька.

РОЗДІЛ IV

*Бурський табір. — Зірвиголова у генерала.
— Відрядження. — Велосипеди дядька Пауля.
— Зірвиголова і Фанфан — солдати-
велосипедисти. Перепрала через Моддер. —
Англійські улани. — Переслідування. —
Несподіваний стрибок велосипедистів.*

Повернення Молокососів до табору Кроньє було справжнім тріумфом. Спокійність бурів, що стала приказкою, цього разу зовсім розтанула, і вони влаштували відважним хлопчикам хвилюючу зустріч. Полонених бури прийняли із звичайною своєю добродушністю і робили їм усякі дрібні послуги.

Таке ставлення глибоко зворушило англійців. Як? Ці великодушні й гостинні люди і є оті самі бури, яких англійські газети обзивали мужвою, йолопами, білими дикунами? Полонені, сповнені ідей імперіалізму, не могли отямитися від подиву.

Кроньє, безмежно радий успішній операції, що перетворила страшний бронепоезд на купу заліза, побажав побачити того, кому він був зобов'язаний цією перемогою. Він наказав негайно прислати до нього капітана Молокососів.

Коли Зірвиголова з'явився у намет головнокомандуючого, там зібралося численне товариство: славетні начальники, родичі і друзі головнокомандуючого і звичайні волонтери. Усі вони розмовляли й курили, немов рівні. Зовсім не відчувалось ієрархії, пихи, бундючності. Усі ці люди були братами, бюргерами, солдатами, військова форма яких однаково для всіх складалася з гвинтівки і патронташа.

Побачивши капітана Молокососів, Кроньє підвівся назустріч і, потиснувши йому руку, сказав:

— Ви хоробра людина! Від імені бурської армії дякую вам, мій юний друже.

Очі відважного юнака зволожилися від сліз, серце закалатало.

— Генерале, — відповів він, — ви говорили, що у вас немає змоги нагородити мене чином або орденом. Та повірте, честь, яку ви мені робите, сказані вами слова у сто разів дорожчі від усякої нашивки на рукаві або значка на куртці!

Усі присутні зустріли слова Кроньє і відповідь ватажка Молокососів громом оплесків.

Дванадцять наступних днів минули у відносному спокої, якщо не рахувати звичайних під час війни інцидентів, що були ніби своєрідною розмінною монетою воєнного часу.

А проте в інших областях Оранжевої республіки і Трансваалю у той же самий час відбувалися серйозні події. Бури незмінно здобували перемогу, але не вміли користуватися її плодами.

Ледісміт енергійно захищався, усе ще тримався Мафекінг, а Кроньє з його невеличкою армією не міг зломити опору Кімберлі.

Головні бурські воєначальники творили про те, щоб, об'єднавши всі сили, розпочати генеральний наступ і, завдавши масованого удару англійській армії, спробувати здобути над нею рішучу перемогу до прибуття переможця при Кандагарі, лорда Робертса, призначеного генералісимусом англійських військ у Південній Африці.

Словом, почувалося, що назрівають важливі події.

Прокинувшись одного разу на світанку, Зірвіголова, в який уже раз, втішався мальовничим виглядом бурського табору.

Сповнену яскравих барв і несподіваностей картину цього табору чудово описав відомий французький полковник Віллебуа-Марей, безстрашний солдат і людина великого серця, що поліг у Трансваалі від англійської кулі.

Дозвольте ж мені, любий читачу, відтворити тут його рядки, щоб дати вам можливість зазнати насолоди від неоціненого аромату, який має тільки пережите особисто...

«Завдяки своїм низеньким наметам, що нагадують формою військовий кашкет, кухням, розташованим просто неба, своєму рагу з яловичини з овочевою приправою бурський табір цілком міг би зійти за французький табір в Алжирі, коли б не величезні фургони, поставлені довгими рядами або в каре, коли б не численні череди, що повертаються з пасовища або розміщені позаду лінії всього фронту, коли б не мовчазний спокій бурів, такий відмінний від галасливої пожвавленості нашої французької воячини. Ви не почувете тут

сигналів сурми, нічну службу несуть невеличкі групи бійців, добровільно змінюючи одна одну через певний час. Намет генерала, команданта^[48] або фельд-корнета^[49] служить клубом, куди може зайти кожен, хто захоче. Тут не застосовують покарань і не дають нагород, не примушують і не судять: усе виконується точно у вказані години за обов'язком громадянської і воїнської честі.

Подібно до всіх сучасних армій, цей табір має у своєму розпорядженні пошту, телеграф, електричні прожектори, добре обладнані госпіталі. Але найцікавіше в цьому таборі — високий релігійний дух, яким весь він пройнятий. Усе тут приписується «божій волі»: доля Трансваалю, захист свободи і прав пригнобленого народу. Коли генерала поздоровляють з перемогою, він відповідає: «На те була воля божа».

Кому довелося бачити, як бури щодня відправляються на свої нічні пости, хто пішки, хто верхи, завжди точно у певний час і в будь-яку погоду, той не може не схилитися перед вищою силою, яка перетворює цих вільних, мов вітер, людей на суворо дисциплінованих воїнів.

Часто-густо вони йдуть на свої пости, зігнувшись у три погібелі під зливою. Легкий одяг ледве захищає їх, навколо безпросвітна темрява, дощ ллє як з відра, а бюргери, наперекір стихії, стоїчно йдуть на свої місця. І так — з дня на день. Притулившись до схилу пагорба, тонути в грязюці або хлюпаючи по калюжах, вони не сплять до світанку на своїх постах і засинають проти неба, щосекунди готові віддати життя за свою трансваальську батьківщину».

Але повернімося до нашого героя. Зірвиголова прогулювався по табору, розглядаючи все, захоплюючись або відзначаючи хиби. Ній дихав на мовні груди у цій войовничій атмосфері і знову й знову поздоровляв себе з тим, що взяв участь у суворій, повній трагізму боротьбі, від якої залежала доля цілого народу.

Випадково чи ведений передчуттям, він забрів у те місце, де стояв генералів намет.

Невимушено увійшовши в намет, Жан застав там Кроньє. Генерал був один. Він писав, але відірвався від своєї роботи і, дружньо посміхнувшись, сказав:

- Добрий день, Зірвиголово!
- Добрий день, генерале!
- А я саме збирався послати по вас. Ви мені потрібні.

— Радий служити вам, генерале! Я вже й так майже два тижні байдикую.

— І нудитесь?

— Ще б пак! Після висадження мосту у мене ж ні разу не було нагоди поколошматити англійців.

— А коли я дам вам таку нагоду?

— Чудово, генерале! О, коли б зі мною була моя рота Молокососів! Та, на жаль, вона майже вся розсіялась, лишилося якихось тридцять чоловік.

— Повернувшись, ви зможете відновити її у повному складі.

— Отже, мені доведеться кудись поїхати?

— Так... Ви поїдете кур'єром досить далеко, під Ледісміт. Повезете генералу Жуберу надзвичайно важливі секретні документи. На телеграф покластися не можна: англійські шпигуни нишпорять скрізь. Пошта йде надто повільно. Ви мусите рухатися швидше за пошту, поглинаючи шляхи, етапи, залізничні колії, станції, мчати не зупиняючись дні й ночі, уникаючи засідок, вислизаючи від шпигунів, переборюючи сон і втому, і добратися якнайшвидше, за всяку ціну, що б там не було. Ви маєте все потрібне для цього: ви хоробрий, витривалий, заповзятливий, спритний, умієте вийти з усякого становища і ніколи не розгублюєтесь.

— Розпоряджайтеся мною, генерале. Коли накажете вирушати?

— Через півгодини.

— Одному?

— Так, мабуть, було б краще. Але вас можуть убити по дорозі, тому візьміть із собою надійного товариша, який в разі вашої загибелі міг би довести до кінця це доручення або знищити документи, якщо ви будете поранені або взяті в полон.

— В такому разі я візьму свого лейтенанта, Фанфана.

— Ну, що ж, Фанфан, то й Фанфан! А тепер давайте встановимо ваш маршрут, звичайно, без врахування несподіваних дорожніх пригод. Звідси до Ледісміта по прямій триста миль.

«Близько п'ятисот кілометрів», виправив у думці Жан.

— Накиньмо ще п'ятдесят миль на всякі манівці. Звідси до Блумфонтейна ^[50] по шосе вісімдесят миль. Від Блумфонтейна до Вінбурга ви проїдете залізницею тож вісімдесят миль. Від Вінбурга по шосе до Бетлехема вісімдесят п'ять миль. Від Бетлехема до передових

бурських позицій під Ледісмітом знову залізницею — близько дев'яноста миль. Якщо Вінбург зайнятий англійцями, — а про це ви дізнаєтеся на вузловій станції Смолділ, — ви проїдете поїздом до Кронстада і доберетеся до Бетлехема через Ліндлей. Рекомендую вам якнайменше користуватися залізницею. Найпростіше було б, звичайно, з Блумфонтейна доїхати поїздом до Преторії, а вже звідти спуститися до Ледісмита, але така подорож забере не менше як вісім днів, а може, й більше. Залізниці забиті воєнним спорядженням, і поїзди рухаються повільніше, ніж добрі коні. Тому я раджу вам пересуватися більше шосейними дорогами — це дасть виграш у часі.

— Але, генерале, де і як ми знайдемо коней, вийшовши з вагона?

— А вам вони і не будуть потрібні. До речі, Зірвіголово, ви їздите на велосипеді?

— Аякже, генерале! — відповів Зірвіголово, весь аж засяявши від думки про таку оригінальну подорож.

— Чудово!

— Велосипед — мій улюблений вид спорту, і, не хвалячись, можу сказати: я в ньому дуже вправний.

— Охоче вірю.

Кроньє взяв із стола великий конверт, старанно запечатаний, перев'язаний і з обох боків покритий лаком.

— Ось вам документи. Конверт непромокальний. Зашийте його за підкладку вашої куртки і віддасте особисто в руки генералу Жуберу. Ось перепустка. Вона забезпечить вам допомогу і підтримку в межах території обох республік. Зайдіть на склад, там ви знайдете великий вибір велосипедів. Передбачливий дядько Пауль прислав їх нам сюди разом з іншим спорядженням. А тепер, мій хлопчику, вирушайте, не гаючи ні хвилини. До побачення! Хай захистить вас бог і хай допоможе він вам повернутися живим і здоровим.

Зірвіголово належав до людей, яких ніколи не застукаєш зненацька. Не довго думаючи, він помчав у свій намет і, заставши там Фанфана, зразу ж спитав:

— Фанфан, ти добре їздиш на велосипеді?

І Фанфан відповів поважно і переконливо на промовистому жаргоні вулиці Гренета:

— Питаєш!.. Я ж тренером був. Та ще й яким!

— Тоді ходімо вибирати собі машини — і гайда на прогулянку.

— На війну? На каталці? Шик!.. Багаж і зброю брати?

— Ніякого багажу! По укривалу, рушниці, дюжині сухарів і сотні патронів.

Вони зараз же пішли у велосипедний відділ складу, де побачили сотню блискучих новеньких машин.

Зірвиголова, як справжній патріот, почав шукати вироби французької марки і незабаром знайшов те, що йому було потрібно.

Це були два велосипеди військового зразка: легкі, міцні і зручні машини з прекрасним ходом і передачею всього в п'ять метрів. Крапнути мастила у педалі осі, перевірити гайки і гальма, — і додому, у намет! А там згорнути укривала, перекинути їх через плече, справа наліво, а рушниці — зліва направо, прив'язати до поясів шкіряні сумки з сухарями і патронами. На все це пішло не більше як десять хвилин.

Фанфану хотілося вирушити на велосипедах прямо з табору. Але тут не було відповідних шляхів, а вони мали спускатися під уклон у двадцять п'ять градусів. Довелося йти пішки, тягнучи за собою машини. Передові пости лишилися позаду. Тепер перед ними розкинувся безлюдний степ, на кожному кроці приховуючи засідки і загрожуючи загибеллю.

— Слухай, хазяїне, — запропонував Фанфан, — а чи не натиснути на педалі? Чим ми рискуємо? Тільки ноги розімнемо та побачимо, як піде у нас ця справа.

— Гарзд!

Осідлавши велосипеди, друзі покотили прямо на схід. Щоправда, дороги не було, але голий, рівний і твердий ґрунт вельдту дуже зручний для велосипедної їзди. Проте Фанфану усе здавалось, що вони їдуть недосить швидко.

— Чуєш, хазяїне, молоко ми, чи що, боїмося розхлюпати? Дванадцять кілометрів на годину! Махнути б на двадцять п'ять... Га, хазяїне?

— Авжеж! Щоб звалитися у першу ж яму, наскочити на камінь або на якийсь пеньок? Дванадцять кілометрів на годину, а може й менше! Ти — солдат-велосипедист, а не гонщик.

— Слухаю, хазяїне! До речі, куди це ми мчимо таким алюром?

— На Якобсдальську дорогу, що тягнеться з півночі на південь. Якихось двадцять хвилин — і ми будемо там.

Через п'ятнадцять хвилин друзі виїхали на широкий, проторований безліччю волячих упряжок шлях. Колії тут були дуже глибокі, але стежки, утоптані биками, чудові.

Сяючий Фанфан базікав, мов сорока, і називав себе найщасливішим велосипедистом обох півкуль. А Зірвиголова, слухаючи його базікання, час від часу піднімав голову і тривожно вдивлявся вдалину. Але нічого підозрілого, принаймні досі, він не помітив.

Отак без ніяких перешкод вони проїхали сім-вісім кілометрів. Та раптом шлях став круто спускатися і привів до річки.

— Це Моддер, — спокійно сказав Зірвиголова. — Я знав, що він зустрінеться на нашому шляху. Тут є брід. Перейдемо.

І обидва, закинувши на плечі велосипеди, сміливо увійшли в воду.

Течія, навіть біля берега, була дуже швидка. Доводилося твердо вpirатися ногами в дно, щоб не заніс потік.

Річка все глибшала, вода дійшла спочатку до пояса, потім до грудей, і, нарешті, до шиї.

— Ех, ходулі б! — зітхнув Фанфан, несучи свій велосипед у витягнутих над головою руках.

Їхні рушници, патрони, укривала — все вимокло, крім сухарів, які були прив'язані до рулів велосипедів. Але патрони води не бояться, а решта — висохне!

На щастя, рівень води в річці цього сезону був низький, інакше наші друзі наразилися б на непереборні труднощі.

От, нарешті, і той берег. Віддихавшись і струсивши з одягу воду, здерлися на прибережний укiс і знову поїхали. Не було ще й восьмої години ранку, але в Африці сонце в цю пору влітку стоїть уже високо, і починала мучити спека. Фанфан дістав з торби сухар і став жадібно гризти.

— Піснувата закусточка, — сказав він, набивши повний рот. — Не завадило б додати до неї хоч якоїсь городини.

— Поснідаємо в Якобсдалі, — коротко відповів Зірвиголова.

— Ти нічого не їси і все мовчиш, хазяїне. А проте звичайно ти не від того, щоб попоїсти, та й за словом у кишеню не лізеш.

— Побоююсь неприємних зустрічей.

— А далеко ще до Якобсдаля?

— Три льє.

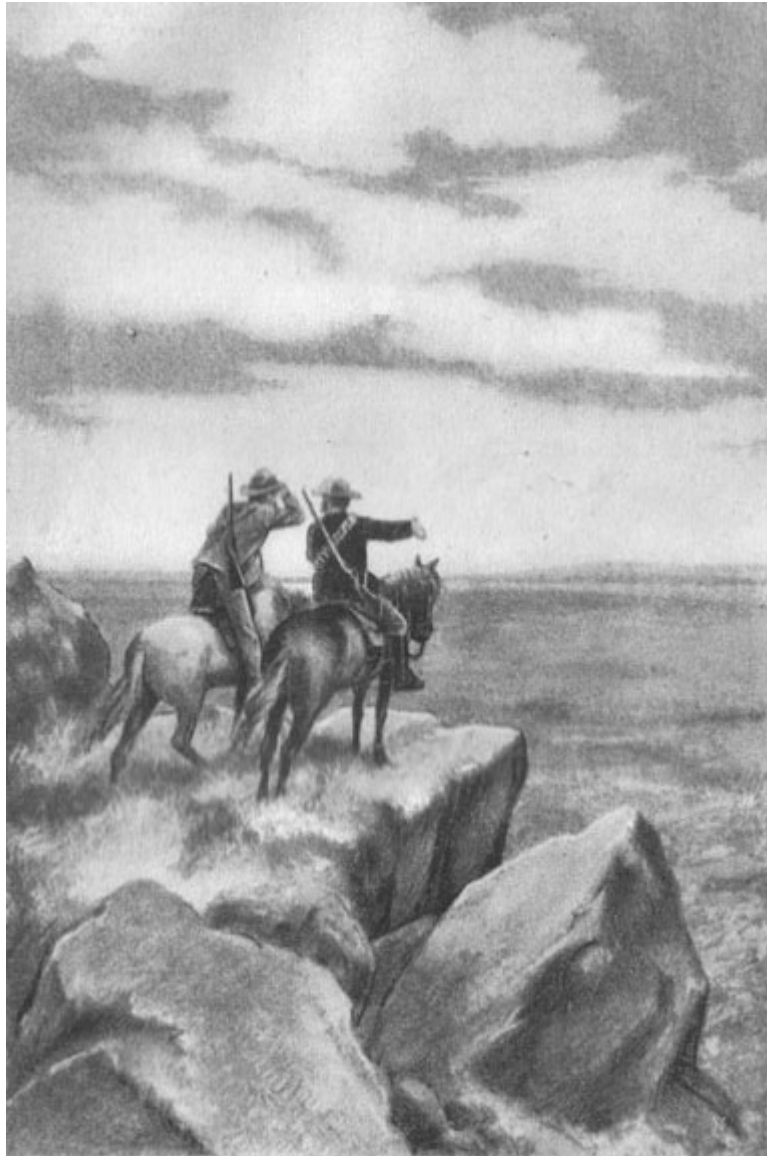
— Хо! Всього якась година їзди! Дорога непогана... Натиснемо на педалі, чи що?

— Натиснемо!

Отак вони мчали вже якихось тридцять хвилин.

Раптом Жан Грандье, який їхав попереду, помітив праворуч, за два кілометри, невеликий загін кавалеристів, чоловік з п'ять-шість.

Вершники перевели коней на велику рись з явною метою перерізати шлях велосипедистам.

— Фанфан, можеш натиснути до двадцяти і навіть двадцяти п'яти кілометрів. Бачиш кавалеристів?.. Напевно, улани.

— Ліворуч? Бачу.

— Ні, праворуч.

— Значить, їх два взводи. Так, це улани. Не лякайся і воруши ногами. Шквар, шквар!

Друзі припали до рулів і полетіли із швидкістю кур'єрського поїзда.

Але й улани пустили коней у кар'єр. З піками наготові, вони шаленим галоном мчали навперейми велосипедистам.

Перегони були недовгі, але захоплючі. Це був не один із тих безпечних матчів на добре утрамбованому шляху або спеціальній доріжці, небезпечний хіба тільки для гаманців глядачів або для самолюбства його учасників.

Шлях поганий, а місцями і зовсім непрохідний.

Під густим шаром червоного пилу підступно притаїлися ями і камені, яких не побачиш, аж поки не наскочиш на них. А ставкою у цих відчайдушних перегонах було життя двох молодих людей, а можливо, і порятунок цілої армії.

— Проскочимо! — бурмотав Зірвиголова.

Його мускули готові були розірватися від напруги, погляд прикутий до шляху; міцно стискаючи руль, він інстинктивно обминав перешкоди на шляху.

... Улани все наближались. Уже долітали їхні вигуки. Жану виразно почулися слова, під яких закипіла вся його кров: «Підколімо свиню!.. Підколімо!»

«І не мати змоги підстрілити цих лютих звірів!» зітхнув Зірвиголова.

Фанфан, що стежив за лівим взводом, радісно вигукнув:

— Не псуй собі крові, хазяїне!.. Перегнали! Пройдемо!

Але правий взвод наближався з блискавичною швидкістю. Дорога, правда, трохи покращала, але обидва велосипедисти почали вже видихатися.

Фью-ю-ю!.. Фью-ю-ю-ю! — просвистіло повз вуха кілька куль, і почалася стрілянина.

Це відкрив вогонь лівий, перегнаний взвод. Не так заради того, щоб підстрілити втікачів, як для того, щоб вони злякалися, втратили самовладання, потрібне при швидкій їзді, і впали з велосипедів.

Але випробуваній мужності капітана Зірвиголови і Фанфана була чужа подібна слабкість. Вони давно звикли до музики куль.

От здалека вже з'явилися оточені деревами споруди, до них усього півльє.

Якобсдадь!

Півльє! Ще п'ять хвилин цього диявольського бігу — і вони врятовані.

Лівий взвод доганяв їх ззаду, правий був усього в ста п'ятдесяти метрах.

— Ходу, Фанфан, ходу!

— Шквар! Шквар!.. — підхопив парижанин.

Англійці заревли від люті: ці безстрашні хлопчиська пролетіли буквально під самим їх носом.

А тут ще пущені в кар'єр коні перемахнули за інерцією шлях і проскакали метрів з п'ятдесят, перш ніж вершники змогли їх зупинити. Але кавалеристи не гаяли часу. Вони круто повернули коней і, виїхавши на шлях, продовжували переслідування.

Відстань від велосипедистів до Якобсдаля меншала буквально на очах. На нещастя, шлях в околицях цього міста був витоптаний і поритий худобою. Молокососам довелося знову сповільнити рух.

Раптом велосипед Жана потрапив у засипану пилом яму, заднє колесо його занеслося на повному ході, і Зірвиголова, підстрибнувши в повітрі, перекувиркнувся і, пролетівши метрів шість, розтягся у брудній вибоїні.

Фанфан, налетівши на його перекинутий посеред шляху велосипед, теж перемахнув через руль своєї машини і після запаморочливого стрибка в повітрі розтягся поруч із своїм начальником.

— Бачив? Оце так падіння — красота!

РОЗДІЛ V

Відчайдушна боротьба. — Винищення людей і коней. — Король стрільців. — Сутичка, в якій Зірвиголова здобув перемогу, а Фанфан втратив кінчик вуха. — Останній із живих. — На спогад майору Колвіллу. — У Якобсдалі. — В дорогу.

Усе перемішалось в страшенному безладді — руки, ноги, рушниці, рюкзаки.

Фанфан, з мавпячою спритністю ставши на ноги, першим знайшов у собі сили пожартувати:

— Нічого страшного!.. А знаєш, я взагалі, мабуть, резиновий.

Зірвиголова насилу підвівся на одне коліно, тяжко перевів подих і провів рукою по лобі.

— А мене так стукнуло по голові, — сказав він, — що в очах ніби мільйон електричних лампочок засвітилось.

— Нічого не розгвинтилося, хазяїне? — спитав Фанфан а якоюсь особливою ніжною і простодушною тривогою.

— Дрібниці! Хіба в нашому віці можна боятися таких піруетів? — відповів Жан.

Улани в цей час мчали щодуху. Їх була ціла дюжина, і вони не сумнівалися, що одразу ж покінчать із цими хлопчиськами, які, на їх думку, втратили здатність чинити опір.

Зірвиголова зібрав усі свої сили і самовладання.

Він вирішив битися і за всяку ціну виконати дане йому доручення. Падіння дуже приголомшило його, але він не давав і знаки, що йому погано. Залізна воля поборолася фізичний біль.

Швидко знявши з плеча маузер, Жан прицілився в уланив, які з піками наперевіс мчали на них, припавши до грив своїх коней.

— Не стріляй, — кинув він Фанфану.

Читачі «Крижаного пекла» пам'ятають, мабуть, яким чудовим стрільцем став Жан Грандье у Клондайку завдяки урокам одного

канадця.

Улани скакали по чотири в ряд.

Пролунали підряд чотири постріли, такі часті, що вони ніби злилися в один.

Крр... — ніби полотно розідралося.

Чотири вершники першого ряду гепнулися на землю з розтрощеними черепами.

Коні другого ряду інстинктивно повернули вбік, щоб не потоптати вбитих, але передні коні все ще мчали вперед і після падіння своїх вершників. Один з коней з блискавичною швидкістю скакав серединою шляху; зараз він наскочить на велосипеди і розчавить обох Молокососів. То була гніда коняка з темнокаштановими манжетами біля копит і з білою зіркою на лобі.

Гримнув п'ятий постріл. Куля з страхітливою точністю влучила в центр білої зірочки і рознесла тварині череп. Кінь важко впав за двадцять кроків від велосипедистів.

— Хай йому чорт, оце так постріл! — пробурмотів Фанфан, такий же спокійний під вогнем, як і його командир.

Усе сталося майже за мить.

Англійці обливали Молокососів потоками лайки і погроз, які, зрештою, справляли на них не більше враження, ніж каркання ворон.

Улани вже не наважувалися йти на лобову атаку. Вони рушили на противника з флангів. Їх стрій нагадував гострий кут, вершина якого ніби впиралася в хлопців.

Зірвиголова з величезним спокоєм навів рушницю спочатку на правофлангового кавалериста, потім зразу ж перевів приціл на лівофлангового. Він стріляв немов той мисливець, що дуплетом вбиває двох куріпок. Обидва солдати впали, навіть не скрикнувши, не змахнувши руками.

Шість вершників і один кінь вбиті сімома пострілами! Є від чого вжахнутися!

Та в Клондайку Зірвиголови перевершив і це досягнення, коли в полярну ніч винищував арктичних вовків, причому єдиною мішенню йому був фосфоричний блиск їхніх очей.

Чудовий стрілець простяг Фанфанові свою рушницю із спорожнілим магазином.

— Дай твою! — сказав він.

Маленький парижанин віддав йому свою заряджену рушницю, і Зірвиголова полегшено зітхнув, знову відчувши в руках надійну, придатну до роботи зброю.

Англійці на мить завагались. Та це й зрозуміло: вони хотіли пополювати на двох підозрілих велосипедистів, зіграти забавну партію своєї улюбленої гри «підколімо свиню», а наразилися на двох молодців, які за хвилину знищили шістьох уланів.

Атака не вдалась. Марно двоє найближчих до Молокососів уланів намагаються на повному скаку проколоти їх піками. Піки занадто короткі і не досягають мети, а пущені в кар'єр коні вихором пролітають повз Молокососів.

Фанфан, просіявши, показав уланам носа і гукнув їм навздогін:

— Провалюйте з своїми держакками від мітли! Вони придатні тільки на те, щоб збивати з дерев горіхи чи яблука!

— Не поспішай радіти, — зауважив Зірвиголова.

— Думаєш, вони повернуться?

— Не сумніваюся. Усім серцем ненавиджу їх, але охоче визнаю їхню мужність.

— Отже, по-твоєму, їм замало цього прочухана?

— Звичайно. А ось і доказ... Лягай! Швидше!..

Зірвиголова, зваливши на землю свого товариша, розплатався поруч із ним у канаві.

І вчасно! Гримнуло шість пострілів. Знялися стовпи пилу, злетіли уламки каміння.

— Фі! — тріумфував Фанфан. — Та що вони, ногами, чи що, стріляють?.. Точнісінько, як я!

Улани пересвідчилися, мабуть, що кінною атакою нічого не доб'єшся: вони від'їхали метрів на триста, спішилися і, заховавшись за своїми кіньми, відкрили огонь у відповідь.

Дуже необережний хід, коли маєш справу з таким стрільцем, як Зірвиголова.

Величезна вибоїна, вирита бурськими повозками, приховувала не гірше від траншеї. Зірвиголова, не звертаючи уваги на град куль, якими усипали їх англійці, прицілився в одного з ворожих коней, трохи нижче вуха. Уражений пострілом кінь, веред тим як упасти, здибився, відкривши при цьому солдата, що притаївся за ним.

Пролунав другий постріл. Улан, влучений у лоба, перекинувся навznak.

— Усього п'ятеро лишилось! — загорлав Фанфан, але тут же вигукнув: — Вжалили!..

Він необережно підняв голову над землею, і англійська куля, наче різцем, зняла мочку його правого вуха.

— Та ти не хвилюйся, справжнісінька дурничка!

— Тим краще. Пора вже кінчати, — відгукнувся Зірвиголова.

Легковажно спорожнивши магазини своїх рушниць, улани припинили на хвилину вогонь. Поки вони похапцем, квапливо риючись у патронташах, перезаряджали рушниці, Зірвиголова з блискавичною швидкістю перестріляв коней.

Ні одна коника не падала зразу. Всі вони билися, ставали дибки і відстрибували вбік, відкриваючи вершників, які ховалися за ними. Один з п'яťох ще живих уланів цілвся у наших хлопчаків, стоячи на коліні. Але Жан встиг випередити його, і, вражений кулею капітана Зірвиголови, він перекинувся.

— А зараз тільки четверо! — тріумфував Фанфан, затискаючи рукою вухо, з якого сильно йшла кров.

Уся ця драма тривала не більше як п'ять хвилин. Уцілілих уланів охопив якийсь забобонний страх.

О, коли б у них були коні, як би вони кинулися навітки! Та бідолашним тваринам випало гірше, ніж людям. Всіх їх було перебито.

Уланам залишалося тільки щільніше притулитися до землі. А навколо ані видолинка, ані каменя, за яким можна було б сховатися, лише де-не-де вбоге клоччя степової трави.

Молокососи ж, хоч і поступалися перед уланами в кількості, були добре приховані від очей противника.

— Пора кінчати! — знову сказав Зірвиголова. — Нам не можна витратити часу, подорож ще тільки почалася. Грім і блискавка! З якою насолодою я б знищив цілий полк цих проклятих уланів!

Зірвиголова прекрасно навчився у бурів бити ворогів із засідки. Він умів, не виявляючи себе, стежити за всіма діями ворога, міг непомітно для нього змінити позицію або зайти йому в тил. Ось і зараз, зарядивши свою рушницю, він шепнув кілька слів Фанфану, а сам поповз по вибоїні.

Відійшовши метрів на п'ятдесят від свого товариша, Жан ледве чутно свиснув крізь зуби.

Фанфан зараз же насадив на рушницю капелюх і, витягнувши вбік руку, підняв капелюх над землею. Англійці піймалися на що приманку і почали нещадно її обстрілювати, їхні голови трохи піднялися над землею. Та для Жана Грандье і цього було досить. Паф! Паф!.. — пролунали його влучні постріли. І зараз же за ним почулися два інших — паф! паф!.. — Жан послав їх навмання, цілячись трохи вище лінії кольору хакі, по якій можна було впізнати затягнуті в мундири спини уланів. Настала німа тиша. Потім від землі відокремилась одна (всього тільки одна!) пойнята смертельним жахом людина.

— Загинули! Усі загинули! — кричав улан, розмахуючи білою хустинкою. — Ви вбили всіх!.. Я здаюсь, здаюсь!

— Звідки він узявся? — здивувався Зірвіголова, і собі підводячись. — Значить, я все-таки промазав... Гей, Фанфан! Вставай! Наша взяла!

Улан підходив, хитаючись, розгублений, з божевільними від жаху очима.

— Руки вгору, молодчику! — скомандував Зірвіголова.

Той підняв тремтячі руки і, заїкаючись, пробурмотів:

— О ні, я не обману... В мене зникло всяке бажання, чинити опір... Прошу тільки про одне: пощадіть!

— Охоче, — відповів Зірвіголова, із звичайної своєї обачності не опускаючи, проте, рушниці.

Раптом його осяяла думка.

— Номер вашого полку? — спитав він улана, який тремтів і клацав від страху зубами.

— Третій уланський, — ледве відповів солдат.

— В такому ризи ви повинні знати майора Колвілла.

— Звичайно, я його знаю, він — помічник командира третього уланського. Наш полк стоїть у Ледісміті, а мій ескадрон послано під Кімберлі для розвідкової служби.

— От що: я відпущу вас, але з однією умовою. Згода?

— Так, ви тільки накажіть. Виконаю все, чого зажадаєте.

— Моє ім'я Зірвіголова, я — Брейк-нек, капітан Молокососів. Це я висадив у повітря міст через Моддер.

— Я багато чув про вас, — сказав улан.

— Ви бачили, як я щойно розправився з вашим взводом?

— О, це жахливо!.. Ви страшна людина!

— Я нагадую про це не з хвастощів, а тільки для того, щоб ви повторили мої слова майору Колвіллу. Ви додасте ще: «Той, кого ви засудили на ідіотську і варварську гру «pigsticking», поклявся вбити вас і вб'є. Ніщо не врятує вас від його помсти». А тепер можете йти: ви вільні!

Добре вимуштруваний солдат віддав по-військовому честь, подякував і поплівся геть, хитаючись, наче п'яний або одержимий якимось кошмаром.

— І передайте вашим привіт! — крикнув навздогін йому Фанфан. — А тепер займімося каталками, — додав він, звертаючись до Жана.

На перший погляд, велосипед справляє враження надзвичайно тендітної машини, насправді ж він дуже міцний. Коли дивишся на зігнуті під різними кутами емальовані трубочки, з яких збудований його корпус, на колеса з тонкими, наче лапки в павука, спицями, так і здається, що середньої ваги вантаж, найменший удар можуть розладнати весь цей механізм. А тимчасом він не гнеться навіть під вагою товстуна в сто кілограмів і може встояти проти найсильніших ударів, що й підтвердилося на прикладі велосипедів, вибраних Молокососами.

Після уважного огляду хлопці переконалися, що в рамках їхніх велосипедів нема навіть натяку на викривлення, і зібралися їхати далі, але тут Фанфан, вже з однією ногою на педалі, затримався і, поглянувши на жахливе звалище людських трупів і мертвих коней, сумовито сказав:

— Поки захищаєш свою шкуру, все тобі байдуже — тільки те й робиш, що колошматиш, ніби знущаєшся з смерті. Бійка так і підсипає тобі порошу в кров... А скінчилася битва, минула небезпека, то як глянеш ось на таку купу братів Маккавеїв ^[51], які лише п'ять хвилин тому були хлопцями в розквіті сил, мимоволі подумаєш: «Яка ж це гидка штука — війна!»

— Це так, але війна за незалежність священна, — задумано сказав Зірвіголова. — На нас напали, і ми вдвох мусили захищатися проти дванадцятьох. Моє сумління спокійне, і я не шкодую за тим, що сталося.

— Я розумію: краще самому вбити диявола, аніж дати йому уколошкати тебе, — погодився Фанфан. — І, звичайно, я волію стояти на землі, аніж лежати у ній, та ще й вічно. Але все-таки, що б там не говорили, а війка — брудна штука... А втім, їдемо снідати.

Обидва товариші знову посідали на велосипеди і через десять хвилин вже в'їжджали в Якобсдаль.

Якобсдаль — це велике село чи, коли хочете, невеличке місто.

Зірвіголова і Фанфан увійшли в крамницю, позаду якої була прибудова на зразок таверни, і попросили сніданку. Їм подали яйця, два копчені оселедці, цибулі, яблука, пляшку елю і черству хлібину.

Зголоднілий Фанфан забув усі тривоги й страхіття війни і, широко роздуваючи ніздрі, жадібно вдихав запах їстівного, наче казковий людоджер, що почув десь людський дух.

— Копчений оселедець, як, проте, і ящірка — друг людині, — глибокодумно сказав він.

Фанфан надрізав оселедці вздовж, відрізав голови, поклав на блюдо, потім почистив і дрібно накришив цибулі, зняв шкурку з яблук, нарізав їх шматочками, перемішав все і, щедро поливши цю мішанину олією і оцтом, взявся поглинати свою неймовірну страву.

— Ти спробуй-но тільки, хазяїне, — сказав він, набивши повний рот. — Їжа богів!

Але Жана ця кулінарія мало приваблювала, він наліг на яйця.

За чверть години обидва друзі, розплатившись із хазяїном таверни, котили у Блумфонтейн стежкою, що мала гучну назву «шляху».

РОЗДІЛ VI

Скажена їзда. — У поїзді. — Поїзд підірвано! — Відчайдушні зусилля. — Під вогнем. — Зірвиголова і Жубер. — Пробито легені. — Лікар Тромп. — Чорний, але не негр. — Про те, як «викручувався» Фанфан.

Шлях був досить прямий, але поганий, якщо взагалі можна назвати шляхом стежку, второвану возами.

На побудову її не довелося витратись. Ніхто не потрудився над її трасою, ніхто не подбав, щоб вимостили її камінням, прокопали по боках водостоки. Ні! Вона виникла зовсім інакше. Комусь треба було проїхати з одного селища до іншого. Він запряг у повозку пару биків і поїхав собі навпростець. За першою повозкою пішла друга, потім третя... Отак з часом утворилась широка колія, і це звалось шляхом!

Вози пересувалися по ній легко, влаштовувала вона і пішоходів, а інколи навіть і велосипедистів, про що свідчить той факт, що Зірвиголова і Фанфан проїхали по ній, не зупиняючись, сорок шість кілометрів від Якобсдаля до Еммауса.

І що особливо цікаво: вони витратили на це всього тільки чотири години! Звичайно, на шляхах десь у Франції такий рекорд здавався б більше ніж скромним, але для Оранжевої республіки подібна швидкість — просто диво!

А коли до цього додати ще сімнадцять кілометрів, які вони проїхали від табору Кроньє до Якобсдаля, та перехід через Моддер, та сутичку з уланами, то кожен охоче погодиться, що обидва Молокососи ні в якому разі не були тюхтіями. В Еммаусі, маленькому містечку з біблейською назвою, довелося зробити зупинку. Усі тутешні чоловіки були на війні, вдома лишилися самі діди, жінки і діти.

Зірвиголова вважав би за краще без передишки мчати до наступного селища, за двадцять чотири кілометри звідси, але Фанфан запротестував:

— Оселедець з яблуками і сирою цибулею розвів у мені чортове багаття. Хазяїне, та почастьуй же ти бідолашного Фанфана хоч кухлем пива або молока, або дешевенького винця, а то й просто свіжої води! Все, що хочеш, аби напитися! Благаю тебе!

Зірвиголова розсміявся і увійшов у найближчий будинок.

Дивовижно плутаючи англійські слова з голландськими, він попросив трохи молока. Господиня дому, молода жінка, поглядала на нього з недовір'ям. Тоді Зірвиголова згадав про перепустку Кроньє і показав її своїй співрозмовниці. Миттю все змінилося. Молокососам усміхались, потискували їм руки, пропонували відпочити, неодмінно хотіли нагодувати їх усякою усячиною, словом, готові були заради них перекинути весь будинок догори ногами.

— Дякую! Молока! Самого тільки молока, — сказав Жан.

Негайно принесли молоко, його тягли горщиками, глеками, відрами; тут було чим напитися цілій роті!

Фанфан пив, ризкуючи луснути. Зірвиголова — помірніше, а напившись, обидва, незважаючи на наполегливі умовляння лишитися, скочили на свої велосипеди і помчали далі.

Дорогу з Еммауса до найближчого села, де вони зупинилися, пройшли без пригод. Вони заночували в одній бурській родині, що виявила до них найвеликодушнішу гостинність.

Обидва Молокососи заснули сном праведників, але, як справжні воїни, прокинулися на світанку, нашвидку поїли і покотили далі.

До Блумфонтейна лишалося ще вісімдесят чотири кілометри. Напівдорозі довелося переходити вбхід Крааль, притоку Моддеру, тобто, простіше кажучи, скупатися. Цей більш ніж важкий етап вони зробили за вісім годин, включаючи три півгодинні зупинки.

У Блумфонтейн прибули о четвертій. Не дозволивши собі навіть оглянути місто, вони поїхали прямо на вокзал. Зрештою у цьому невеличкому містечку не було нічого вартого уваги. Десять тисяч жителів, занадто нові і занадто претензійні будинки, які до того ж зовсім губилися на надміру широких вулицях. Перепустка Кроньє і тут відкрила перед Молокососами всі двері.

Та виявилось, що звідси поїзда на Вінбург нема. Поїзди ходили тільки до Преторії і назад. Вони мушили доїхати до Кронстада, щоб уже звідти на велосипедах добиратися до Бетлехема. Особливого лиха,

по суті, не було, бо дорога з Вінбурга у Бетлехем — одна з найгірших в Оранжевій республіці.

Від Блумфонтейна до Кронстада сто двадцять миль, або двісті двадцять два кілометри. Поїзди йдуть з швидкістю не більше як двадцять п'ять кілометрів на годину, а інколи вона не перевищує навіть п'ятнадцяти-шістнадцяти кілометрів. Взявши до уваги можливі затримки, друзі підрахували, що ця дороги забере у них близько п'ятнадцяти юдин.

Вони були в захопленні. Подумати тільки: спати і в той же час рухатися вперед!

— Не бики ж ми, справді, — філософствував Фанфан.

О шостій годині відходив товарний поїзд у Преторію. В одному з його вагонів комфортабельно влаштували посланців Кроньє, які вже почали стомлюватися. Діставши по два оберемки соломи, вони зробили собі постелі, від яких встигли вже відвикнути. Потім перевірили, чи навантажили у вагон велосипеди, і заснули богатирським сном.

Поїзд повільно рушив і покотив. Час від часу він зупинявся, свистів, пихкотів, знову рушав, і так — година за годиною.

Минула ніч, настав день. Молокососи прокинулись, поїли, попили і знову залягли спати. Їм тепер не лишалося нічого іншого, як по-філософському ставитися до плину часу.

Проминув ще день, вірніше — частина дня. Поїзд повз усе повільніше і повільніше. У Трансваалі колії були перевантажені так само, як і в Оранжевій республіці.

Кронстад. Нарешті! їх подорож тривала цілу добу! Зірвиголова і Фанфан, зовсім одерев'янівши від нерухомості, раді були, що можна знову помчати путівцями.

Вони відмахали, не зупиняючись, тридцять кілометрів. На ніч довелося зробити привал. На обід — по сухарю і яблуку. А потім ночівля на березі маленької притоки Вельші, яка, в свою чергу, впадає у річку Вааль.

Підвелися на зорі. На сніданок знову по сухарю і яблуку, і в дорогу! До Бетлехема ще сто кілометрів. Що ж, вони їх подолають!

О шостій годині вечора обидва Молокососи, змучені, спітнілі, вкриті червонуватим пилом, були вже в Бетлехемі.

Кроньє міг гордитися своїми посланцями.

Швидше на вокзал!

Їм надавали на дорогу їжі й питва і посадили у поїзд, що мав відійти черев годину. Задовольнивши голод і спрагу, обидва друзі заснули під розміреним стукіт коліс з почуттям людей, які добре виконали свій обов'язок.

Від Бетлехема до останнього пункту під Ледісмітом, куди доходять бурські поїзди, усього вісімдесят миль, тобто близько ста сорока восьми кілометрів.

Поїзди йдуть тут швидше, ніж по інших лініях. Начальник станції запевнив їх, що о третій годині ранку поїзд проскочить ущелину Ван-Реннен, і найважча частина дороги буде пройдена.

Поїзд впевнено поглинав простір, коли раптом розлігся сильний вибух, від якого здригнувся і зупинився на повному ходу весь состав. Усі його зчеплення розірвалися.

Оглушені і контужені, Зірвіголова і Фанфан, хитаючись, підвелися на ноги. Світало.

— От так штука! — вирвалось у маленького парижанина улюблене слівце.

Цього разу «штука» виявилась міною, яку диявольськи відважно і спритно підклали англійці.

— Нас підірвано! — не тямлячи себе від гніву, вигукнув Зірвіголова. — Пастух відгукнувся на пісню пастушки ^[52], га, Фанфан?

Ущелину Ван-Реннен давно вже проїхали. Состав був між Бестере і Уолкерс Гек, далеко від бурських позицій, у зовсім безлюдному місці, де важко було сподіватись на чийось допомогу.

Правда, вагони були оббиті стальними листами, проте недосить товстими, щоб бути надійним захистом. Все-таки у певній мірі і ця броня охороняла від куль. Охорона поїзда складалася з п'ятдесяти рішучих людей, що не збиралися дешево віддати своє життя.

Попереду локомотива бури помістили порожній вагон і тендер з вугіллям. Ця мудра обережність цілком виправдала себе. Покалічений від вибуху вагон полетів під укіс з висоти чотирьох метрів. Тендер звалився на бік і загородив шлях паровозів, який, мабуть, не був ушкоджений. Третій вагон не впав, але колеса з правого боку скочили з рейок і по осі врізалися в землю. Отже, не можна було рухатися і заднім ходом.

Становище ускладнювалося ще й тим, що англійці, засівши з обох боків залізничної колії, відкрили вогонь.

Під прикриттям вогню бурів машиніст поліз під состав, щоб перевірити колію.

Аварія виявилась значною. Два шматки рейок були вирвані і покарлючені. Але їх можна було замінити: в останньому вагоні був великий запас рейок. Найважче — скинути з колії тендер.

Група в кілька чоловік напросилася йти лагодити шлях. Інша групи добровольців з тією ж самовідданістю, що й перша, ризкуючи життям, полізла під третій вагон. Виконуючи землю з-під зав'язлих коліс, сміливці напружували всі сили, щоб звалити пошкоджений вагон з насипу.

Усі ці роботи відібрали багато часу і коштували немало крові.

Двох бурів було тяжко поранено, але вони категорично відмовилися від допомоги:

— Ні, ні! Рятуйте зброю. А за нас візьметесь потім.

Фанфан і особливо Зірвиголова не знаходили собі місця від люті.

Нарешті після півгодинних зусиль і втрати двох чоловік бурам вдалось укласти і закріпити перед локомотивом нові рейки.

Тепер усе залежало від того, чи зможе паровоз дати задній хід і відійти трохи назад. Тоді можна було б пустити його з розгону, мов таран, і скинути тендер під укіс.

Майже всім бурам довелося взятися за рятування поїзда. Природно, що стрілянина з їх боку ослабла. Англійці посмілішали. Їхні кавалеристи гарцювали на відстані револьверного пострілу від вагонів.

— Знову улани! — пробурмотів Зірвиголова.

Уланів було близько сотні. Дві третини з них спішилися і відкрили вогонь по бурах, які працювали на колії. Довелося кинути роботу і знову взятися за рушниці. Навколо поїзда зав'язалася справжня битва.

Уперше в житті Зірвиголова обачливо відмовився піддавати себе риску. Знаючи, що не має права вмерти або навіть дістати поранення, аж поки не передасть Жуберу пакет Кроньє, він стріляв з-за прикриття, хоч, проте, це ніяк не відбивалося на влучності його пострілів.

Англійці не відступали і зазнавали втрат. Можна було вже помітити ознаки замішання в їх лавах, коли до них підійшло значне підкріплення. Становище бурів стало критичним.

Кілька коней, переляканих пострілами, шалено понеслися степом. Один з них заплутався у повідді і впав на землю за п'ятдесят кроків від поїзда.

У мозку Жана Грандье миттю визрів сміливий план.

— Куди зірвався? Чи з глузду з'їхав? — гукнув йому Фанфан.

— Нам не вирватися від них. Викручуйся як знаєш, а я спробую зробити неможливе. Руку, товаришу! До побачення!

Забувши про обережність і не чуючи заперечень Фанфана, Зірвиголова думав тільки про доручення Кронье. Він стрибнув з площадки пагона і побіг до коня.

Кулі так і свистіли навколо нього. Але Зірвиголова, не звертаючи уваги на цю музику і дивуючи бурів своєю безстрашністю і самовладанням, звільнив ноги коня від повіддя, в якому той заплутався. Добра тварина зараз же скочила. Зірвиголова стрибнув у сідло, дав шпори і помчав галопом у напрямі до Ледісмита,

Навздогін йому відкрили вогонь з двадцяти карабінів. Кулі невблаганно переслідували його. Раптом Зірвиголова якось дивно підстрибнув у сідлі і захитався, але зараз же випростався, скрикнув не то від болю, не то від люті і продовжував свій шлях вздовж скелястих берегів, серед яких в'ється річка Кліп, перед тим місцем, де вона впадає в річку Сюрприз-Гіллль.

— Браво, Зірвиголово! Браво!.. — закричав, просіявши від гордості, Фанфан, побачивши новий подвиг свого командира.

— Браво, Зірвиголово! — повторили захоплені бури.

«А все-таки ми пропали, — міркував Фанфан, — якщо тільки негайно не підоспіє допомога... Ех, якби й мені попався такий коник, я б також не відмовив йому у честі врятувати мене на своїй спині. Та що поробиш, його нема! Доведеться, мабуть, поворушити мозком».

У цю хвилину грянуло радісне «ура». Бурам нарешті вдалося, викопавши землю з-під коліс третього вагона, пустити його під укіс. Шлях назад був вільний, принаймні на певну відстань.

Машиніст дав задній хід, щоб зчепити вагони, потім, розігнавши состав і ризкуючи розбити паровоз, пустив його повним ходом уперед. Перший удар тільки зрушив тендер з місця, другий пересунув його на край полотна, третій скинув з насипу.

Мужність і спритність бурів не були марними. Нові рейки не підвели. Поїзд благополучно пройшов. Проскочили! Бури зазнали

тяжких втрат, але врятували зброю.

Машиніст дав повний хід. Поїзд понісся вперед на всіх парах і... наскочив на величезний уламок скелі, скинутий на рейки.

Удар був сильніший за перший. Він пошкодив механізм паровоза, з усіх отворів якого повалили густі клуби пари.

— Ну, тепер уже зовсім погоріли! — вигукнув Фанфан. — А оскільки ви, пане Фанфан, не відчуваєте ніякої симпатії до понтонів, доведеться вам викинути свій помер.

І поки англійці обстрілювали зупинений поїзд, Фанфан став потихеньку пробиратися до паровоза.

А Зірвиголова тим часом мчав на великому англійському коні до бурських аванпостів. Вершник явно слабнув. Бідолашному Молокососові стало важко дихати, на лобі виступив холодний піт, рожеві щоки зблідли. Він мусив напружувати всю свою залізну волю, щоб утриматися в сідлі і перемогти біль, який терзав його при кожному стрибку коня.

— Чи домчу? — шепотів він ослабленим голосом. — Треба доїхати, треба...

І він знову пришпорив тепер уже змиленого коня, а щоб не впасти, ухопився за його гриву.

— Задихаюсь!.. Пити!.. Пити!.. Я, здається, віддав би зараз всю решту свого життя за склянку води!

На секунду він випустив з рук гриву коня, дістав хусточку і, просунувши її під куртку, затиснув нею рану на грудях.

Раптом йому здалося, що показалися бурські траншеї.

Так і є: над пагорбами промайнуло близько дюжини жовтуватих спалахів, і над його головою засвистіли кулі.

— Рушничні постріли! — прошепотів Жан з гіркою усмішкою. — Тепер це єдиний вид вітання між людьми.

Він витяг з-за пазухи хустку і замахав нею на знак своїх мирних намірів.

І хоч біла тканина почервоніла від його крові, огонь все-таки притишився. З траншей повискакували люди й побігли назустріч цьому дивному вершникові.

Зірвиголова, блідий, наче тяжко хворий, зібрав останні сили, щоб прямо й гордо триматися в сідлі.

Він зупинив коня, якого бури миттю схопили з обох боків за вудила.

— Хто ви? Звідки? Чого?..

— Я капітан Зірвиголова. Привіз папери генералу Жуберу від Кроньє. Там б'ються... Поїзд, на якому я їхав, захоплять англійці.

Бури помітили нарешті, який він блідий, побачили кров, що великою темною плямою виступила на його куртці.

— Вас поранено?.. Ми понесемо вас.

— Ведіть мене до генерала Жубера.

— Він зараз у Ніхолсонснеку, а це зовсім поряд.

«Поряд» у бурів означає принаймні кілометр.

У супроводі групи вершників Жан Грандьє вирушив до генерала.

— Це ваш почесний конвой, любий товаришу, — сказав, упізнавши його, фельд-корнет.

— Зараз мені, мабуть, потрібніша звичайна сиділка, — відповів Зірвиголова, блідий, як полотно, хоч зумів ще знайти в собі сили пожартувати.

Нарешті вони підїхали до великого намету, над яким майорів національний прапор. Крізь відкритий вхід було видно, що там повно народу.

— От ми й приїхали, — сказав фельд-корнет.

Зірвиголова, зробивши відчайдушне зусилля, сам зліз з коня і твердою ногою, але із скривленим від болю обличчям наблизився до генерала. Віддаючи правою рукою честь, Зірвиголова лівою простиг йому червоний від крові конверт і, не встигнувши нічого сказати, навіть не скрикнувши, важко впав навznak. Мабуть, це останнє зусилля остаточно виснажило його.

— Віднесіть цього сміливця в лікарню, — схвильовано наказав Жубер, — і нехай про нього турбуються, як про мене самого.

Жана поклали на посилки, і дружні руки обережно понесли його у найближчий госпіталь.

Через півгодини Зірвиголова прийшов до нам'яті. Ледве розплющивши очі, він зразу ж упізнав окуляри, добру усмішку і буркотню свого друга, лікаря Тромпа.

— Ну, звичайно, це я, мій любий Зірвиголово! Я — Тромп, за професією цілитель. «Тромп — обдурить смерть», як ви колись вдало висловились... Сподіваюсь обдурити її і цього разу.

— То, значить, я серйозно поранений? І не скоро зможу воювати? — стривожився Зірвіголова.

— Дуже серйозно! Пробито верхівку легені. Куля лі-метфорд, чи не так? Вона влучила вам у спину і вийшла через груди. Як ви знаєте, ця англійська куля — дуже гуманна істота. А проте, незважаючи на всю її людяність, я просто гублюсь у здогадах, як ви могли дістатися сюди? Ви молодець, мій хлопчику, справжній герой!.. Герой дня! Зараз усі в таборі тільки про вас і говорять. Та це й не дивно.

— Значить, лікарю, ви впевнені, що я виживу?

— Цілком! Але поки що вам треба мовчати і відкинути від себе всі тривоги. Тваринне існування, і нічого більше! Старайтеся, навіть не думати — і побачите, усе піде як слід.

— Ще одне тільки слово, лікарю! Що з підірваним поїздом?

— Поїзд взяли англійці, тих, що лишилися в живих, захопили в полон.

— Бідолашний Фанфан! — зітхнув Зірвіголова.

Лікар Тромп із звичайною своєю вправністю перев'язав Жана, дав йому заспокійливого, і наш герой заснув міцним сном.

Час линув. Настала ніч, потім ранок, а Зірвіголова все ще міцно спав. Його розбудив галас: десь поряд сперечалися.

— Забирайся геть, чорномазий! — гримав на когось санітар.

— Не піду! Мені треба з ним побачитися.

— Ах, не підеш? Так на ж тобі!.. — і санітар замахнувся кийком. Але тут негр заговорив досить дивною для африканця мовою:

— Відстань, чортів дурню!.. Він одразу впізнає мене, якщо тільки живий...

І, не звертаючи уваги на санітара, негр заспівав марш Молокососів.

— Фанфан! Та це ж Фанфан! — радісно закричав Зірвіголова.

Санітар намагався був перешкодити Фанфану увійти, але той, почувши голос друга, із спритністю справжнього Гавроша дав санітарові підніжку, від якої бідолашний простягся на підлозі, а сам вихором влетів у госпітальний намет і підскочив до ліжка Жана Грандье, який чекав його, розкривши обійми.

Перед пораненим стояв якийсь чорний чоловічок, поводячи білками очей. Від нього нестерпно тхнуло машинним маслом і колісною маззю.

Зірвиголова так і затрусився від нестримного сміху. А зрадлий Фанфан вигукнув:

— Ну, якщо поранений регоче, значить, уже напівздоровий. Так, хазяїне, це я! Ти живий, я вільний. Ми щасливі!.. Піду митися. Потім обіймімося і побалакаємо.

— Ні, Фанфан, ні! Стривай! Скажи тільки, як тобі пощастило втекти звідти?

— Ти ж мені сказав: «Викручуйся!», от я і викрутився... Коли улани підійшли, щоб захопити нас, я пробрався до вугілля і вивалювався в ньому з голови аж до п'ят. Потім я навів косметику найкращою чорною фарбою з коломазі і став негром, справжнісіньким негром найдобрішого чорного кольору. Англіїці вважали мене за кафра і називали «боєм»^[53]. А невесела, скажу тобі, робота — бути тут кафром чи боєм. Англіїці, ледве побачивши мене, зараз же вліпили кілька здоровенних ударів чоботищами по задку моєї карети, примовляючи: «Іди геть, шахраю!» Я, звичайно, не примусив їх повторювати це побажання і помчав у табір. Там мене били за чорну шкіру. А тут також побили та ще набрехали, що ти вмер. Але, як бачиш, я вирішив сам пересвідчитися в цьому. Тепер я з тобою. Ти живий... Мовчи, тобі не можна говорити... Я щасливий! Біжу митися. Потім повернуся і по-братерському доглядатиму тебе.

РОЗДІЛ VII

Одужання. — Зірвиголова хоче повернутися на фронт. — Через п'ятнадцять днів. — Битва на Спiонскопi. — Луї Бота. — Наступ бурiв. — Страшна стрiлянина. — Полоненi. — Смерть генерала Пуда. — Горе капiтана Зiрвиголови. — Остання воля. — Патрiк Ленокс. — Повернення пiд Кiмберлi.

Сучасна «кулька», як називав її лікар Тромп з властивою йому схильністю до делікатного поводження, і цього разу виявила свою гуманність.

Жан Грандєс одужував надзвичайно швидко. Цьому немало сприяли, крім невтомної уваги лікаря Тромпа і догляду відданого Фанфана, міцний організм і негасима воля нашого героя до життя.

Не обійшлося, звичайно, і без асептики.

— Бачте, любий мій, — казав своєму пацієнтові лікар. — Без асептики немає і не може бути справжньої хірургії. Вас добре-таки підчепили... Якби це сталося років двадцять тому, ви за два-три дні вмерли б від такої рани. А тепер від цього не вмирають. Я хотів би навіть побачити вас з обома пробитими легенями, наскрізь пробуравленою печінкою і нехай навіть з діркою в шлунку.

— О, ви занадто добрі до мене, лікарю! — силкуючись зберегти серйозність, відповів Зірвиголова, — Дякую вам і другого разу неодмінно постараюся влаштувати так, щоб мене привезли до вас зрешеченим, немов шумівка.

— І побачите тоді, що процес одужування не стане від цього ні довшим, ні важчим.

— Отже, лікарю, до наступного разу!

Ця розмова відбувалася через вісім днів після поранення Жана.

Відмитий дочиста Фанфан залишав свого друга тільки для того, щоб побігати по табору і зібрати для нього свіжі новини.

Під Ледісмітом все ще билися. На фронт весь час відправляли партії підлікованих поранених. Зірвиголова нетерпляче ждав своєї черги.

Наприкінці другого тижня він уже добре ходив, мав вовчий апетит і за всяку ціну хотів повернутися до свого загону.

Але лікар Тромп наполіг, щоб він побув у госпіталі ще тиждень. Весь цей тиждень Зірвиголова згоряв від нетерпіння кинутися в бій.

І бій відбувся. Жорстокий бій! Він прославився завдяки безстрашному наступу бурів і увійшов в історію під назвою «битви на Спіонскопі».

«Коп» — бурською мовою це більш або менш крутий пагорб, піднятися на який, проте, не дуже важко. Бойові укріплення, траншеї, навалені скелі і засіки перетворювали його на зручну стратегічну одиницю.

Спіонскоп височів над долиною Вентеру, лівої притоки Тугели. З боку англійських позицій він являв собою три вали, вірніше — три контр-ескарпи ^[54].

Англійці дуже перебільшували стратегічне значення Спіонскопа, тоді як бури недооцінювали його. Можливо, тому, що в їхніх руках були інші висоти, які панували над цим пагорбом.

Але яка б не була цьому причина, бюргери погано охороняли свої позиції на Спіонскопі. Так погано, що однієї ночі англійцям пощастило вибити звідти весь бурський гарнізон із ста п'ятдесяти чоловік. А зайнявши пагорб, вони засурмили перемогу. Вони були щиро переконані, що захопили ключ від Ледісміта.

Телеграф негайно розніс цю звістку по всій Європі, а жадібна до сенсацій англійська преса перебільшила і роздула її до розмірів події величезної ваги. Словом, звістка про взяття бурських позицій на Спіонскопі викликала в Англії один з тих вибухів ентузіазму, що перетворюють велику націю на посміховище всього світу.

По суті, то була звичайна воєнна операція, сутичка на аванпостах, в результаті якої, як часто буває на війні, незабаром розгорілась справді велика битва.

Наступного ж дня англійці мусили заспівати зовсім інших пісень.

Жубер зрозумів, якої стратегічної і моральної шкоди завдала бурам ця втрата, і наказав генералові Луї Бота за всяку ціну відбити у англійців позиції на Спіонскопі.

Бота, молодий тридцятип'ятирічний генерал, вже чотири дні успішно бився під Колензо.

Це була енергійна людина, прекрасний знавець маневреної війни; він умів швидко вирішувати свій задум і добре виконувати його. Коротше кажучи, генерал Бота був видатним полководцем.

Супротивником у нього був генерал Уоррен, який командував англійськими військами.

Ще напередодні Зірвиголова увійшов до складу загону генерала Бота. Як єдину нагороду за свій подвиг він випросив у генерала Жубера дозвіл іти в бій у перших рядах.

Старий генерал палко рекомендував нашого героя генералові Бота. Згадавши про походження Жана Грандье, Жубер потиснув йому руку і сказав:

— Я тим більше пишаюся таким хоробрим і відданим нашій справі солдатом, як ви, що і в моїх жилах тече французька кров.

Бота тепло зустрів відважного посланця Кронье і довірив йому командування невеличким загonom в авангарді, що мав діяти найближчої ж ночі.

Авангард складався з трьохсот п'ятдесяти бурів, зібраних по всіх частинах із найвитриваліших і найспритніших бійців. Від Молокососів, розсіяних тепер по всіх фронтах, в нього входили Жан Грандье і Фанфан.

Це була добірна частина, спираючись на яку Бота вперше у воєнній практиці бурів наважився на обхідний рух.

Мова йшла не більше не менше як про те, щоб піднятися вночі на один з трьох валів Спіонскопа і на світанку вдарити по першій англійській траншеї.

Сміливий задум, що саме завдяки своїй сміливості мав увінчатися успіхом, але якою ціною!

Ніхто з людей не мав сумніву, що всі вони приречені, але з тим більшою мужністю йшли на приступ. Важке завдання!

Молокососи виступили із своїм загonom опівночі. Покинувши коней біля підніжжя першого валу, вони почали видиратися вгору.

Становище бурів було жахливе. Під ногами прірва, вгорі, над головами, англійські траншеї з їх шквальним огнем, а ще вище, ліворуч від траншеї, англійська артилерія.

Люди піднімалися повільно. Затамувавши подих, уникаючи найменшого шурхоту, вони із спритністю котів чіплялися за кожний виступ.

Авангард підтримувало п'ятсот чоловік, зосереджених біля підніжжя другого валу, і стільки ж — біля третього.

Зірвиголова і Фанфан очолювали передовий загін. Вони прекрасно знали місцевість, яку встигли вивчити, коли ескадрон Молокососів діяв тут як розвідковий.

Це небезпечне і стомливе піднімання тривало три з половиною години.

На світанку передові англійські караули зчинили тривогу.

Змучені і захекані бури з'юрмилися за виступом землі, щоб перепочити перед тим, як ринутися на штурм англійської траншеї.

Відмінна риса цієї операції — наступ, і до того ж один з найскладніших його видів — нічна атака. Ані вигуків команди, ані криків «ура», ані театральних ефектів. Примкнуті штики, маузери з повними магазинами та пронизливий свисток, що означає: «Вперед!»

О, які ж вони сміливці! Який нестримний порив! І звідки взялася така гарячність у цих безперечно відважних, але звичайно спокійних бурів, характерові яких огидне всяке бравірування небезпекою?

Між бурами і першою англійською траншеєю, в якій було повно солдатів, лежала відкрита місцевість.

Бійці генерала Бота безстрашно кинулися вперед, хоч бурська військова школа і не вчила їх наступального бою.

— Хай живе свобода!

Ці магичні слова виривались у них прямо з серця, переповненого палким патріотизмом, і часто переходили в предсмертне хрипіння.

Бурів зустрів убивчий залп лі-метфордів. Гармати гуркотіли безперестанку, поливаючи їх шрапнеллю і ліддитовими снарядами. Скошена вже половина загону. Але й тяжко поранені бури збирали останні сили, щоб відповісти вогнем. Навіть ті, кому вже не судилося вирватися з обіймів смерті, судорожно хапали рушниці і, спустивши курок, тут же вмирали з вигуком: «Хай живе свобода!»

До них можна було застосувати слова, що сказав про росіян хтось із наших славетних генералів:

«Щоб вивести з строю російського солдата, потрібні дві кулі: одна, щоб звалити його, друга — щоб його вбити» ^[55].

Настала все-таки мить, коли бури похитнулися.

Зірвиголова і Фанфан були в перших рядах, та жоден з них не мав ще ані одної подряпини. На війні завжди бувають несподіванки.

— Вперед! Вперед! Від цих куль не вмирають! — вигукнув Зірвиголова, перший кидаючись на ворога.

— Вперед! — повторив паризький Гаврош, ані на крок не відстаючи від свого друга.

Саме в цю хвилину почали діяти резервні загони бурів. Вони щойно видерлися на інші вали і з ходу пішли на штурм англійських позицій. Загриміла артилерія генерала Бота. Гармати Круппа, «Максими» і Крезо викидали на англійські траншеї убивчий град сталених снарядів.

Тепер дублінські стрільці, які захищали англійські передові укріплення, почали зазнавати тяжких втрат. Їх лави буквально танули. Незабаром становище дублінців стало безнадійним. Із п'ятисот захисників триста вже вибули з строю. До того ж вони потрапили в оточення. Нічого не поробиш — мусили здаватися!

Англійський капітан з розтрощеним лівим плечем розмахував білою хустиною, начепленою на кінчик шаблі.

— Руки вгору! — гукнули Зірвиголова, Фанфан і кілька бурів, що першими стрибнули в траншею.

Англійці покидали зброю, підняли руки і здалися на ласку переможця. Їх негайно відіслали вниз, у бурський табір.

Важко переоцінити значення цього першого успіху, здобутого такою дорогою ціною. Але то був тільки початок. Треба ще відвоювати інші позиції.

На допомогу англійцям підійшов генерал Вуд з двома піхотними полками. То були добірні англійські війська. Вони сміливо кинулися в штики під проводом свого відважного начальника.

Зірвиголова навів на генерала рушницю. Зараз він стрельне і вб'є його...

Раптом він здригнувся і відвів свій маузер. Жан впізнав того самого генерала, який колись врятував його від лютих і принизливих тортур «pigsticking».

Звичайно, це ворог. Але ворог чесний і благородний! У серці юного француза ніколи не вмирало почуття вдячності до свого рятівника.

Жан Грандьє хотів якось врятувати його, приховати від куль. Він добре розумів, що Вуда зараз уб'ють, а проте думав, як було б добре взяти його в полон, врятувати від усіх небезпек війни, оточити заслуженою увагою.

Убивчий огонь бурів зупинив контратаку англійців. Бюргери стріляли, використовуючи найменше прикриття, і кожен з них цілився у наперед намічену жертву. Їх огонь косив англійські ряди. Протяжний і тужний стогін на кілька секунд заглушив стрілянину.

Англійські солдати відступали, незважаючи на прохання, погрози і навіть удари своїх офіцерів. Генерал Вуд упав одним з перших. Зірвиголова кинувся до того місця, де він звалився, і відшукав його серед мертвих і поранених. Визволивши з-під трупів і побачивши його, блідого, скривавленого, з ледве помітним подихом, Жан вигукнув:

— Це не я, генерале! О ні, не я! Присягаюся!

Зірвиголова розстебнув його мундир, підняв сорочку і побачив обабіч грудей круглі синюваті дірки, на яких тремтіли краплини крові.

Фанфан, прибігши слідом за своїм другом, допоміг йому обережно посадити пораненого.

З першого ж погляду вони зрозуміли, що рани смертельні. Та й сам генерал, здавалося, не мав ніяких ілюзій щодо свого стану.

— Генерале! — знову заговорив Зірвиголова. — Ми віднесемо вас у госпіталь. Вас лікуватимуть, вас врятують.

Поранений, вже кілька секунд напружено вдивляючись в обличчя Жана і, мабуть, намагаючись щось згадати, нарешті впізнав це молоде чесне обличчя, на якому неважко було прочитати вираз глибокого горя. З побілілих губ його вирвалося тихе, як подих, слово:

— Брейк-нек!

— Так, генерале, це я. І я в розпачі, що вам так погано! Але ми вас врятуємо.

— Дякую. Мені вже ніхто не допоможе. Вмираю... Я прошу вас тільки... У внутрішній кишені мундира бумажник, у ньому заповіт... Передайте його після бою якомусь англійському офіцерові, нехай відішле моїй родині. А мене знесіть туди, ближче до моїх товаришів по зброї... Обіцяєте?

— Присягаюся, генерале!

— Дякую... Вашу руку... Прощайте!

Погляд його потьмянів, на губах з'явився струмочок рожевої від крові ніші, він глибоко зітхнув і замовк назавжди.

Тимчасом звідусіль збігались і вступали в бій резерви бурів. Англійці, зазнавши величезних втрат, відходили до злиття річок Вентеру і Тугели. Було близько другої години дня. Подекуди ще точилася перестрілка. Але гарматні постріли лунали рідше. То були останні судороги жорстокого бою.

Бури перемогли: Спіонскоп знову в їхніх руках!

Битва скінчилась. Переможні проспівали подячний псалом, а генерал Жубер у відповідь на численні поздоровлення, зняв капелюх і скромно відповів:

— Ласка божа!

Обидві сторони зазнали жорстоких втрат. На полі битви лишилося понад півтори тисячі убитих і поранених.

Генерал Уоррен попросив перемир'я, і Жубер, вірний своїм правилам, великодушно погодився.

Інший на його місці, безперечно, відмовив би і тим самим зробив би свою перемогу повнішою і надійнішою. Скоро, на жаль, саме так і зроблять англійці, скориставшись із незмірно важчого становища бурів. Ми побачимо, як вони спопелятимуть вогнем стогарматної артилерії своїх великодушних противників і жорстоко винищуватимуть виснажених, вмираючих від голоду і ран бійців, не даючи пощади ні жінкам, ні дітям.

А втім, для бурів скоро взагалі проб'є година, сповіщаючи кінець їхнім перемогам, плодами яких вони не вміли скористатися. Незабаром їм доведеться зіткнутися з новою стратегією, на службу якій англійці кинуть свої переважаючі сили.

І це буде кінець! Але коли бури й загинуть на очах байдужої Європи, вони, як добре сказав старий Крюгер, все ж здивують весь світ і врятують свою національну честь.

Тільки-но перемир'я було підписане, Зірвиголова поспішив виконати волю генерала Вуда.

Він зажадав ноші і попросив у Бота почесний караул, щоб віддати генералові останню шану. Діставши дозвіл бурського полководця, Зірвиголова в супроводі двадцяти солдатів, сурмача і носіїв вирушив на поле бою.

Процесія вийшла у нейтральну зону, де бури і англійці пліч-о-пліч мирно виконували сумний обов'язок — розшукували і виносили з поля бою поранених і мертвих.

Побачивши траурну процесію, всі вони зараз же кидали роботу і, виструнчившись, віддавали честь.

Та ось кортеж наблизився до англійських ліній. За наказом Жана Грандье сурмач загравав парламентерський сигнал.

З траншеї вийшов взвод англійців на чолі з юним офіцером.

Зірвиголова з подивом вигукнув:

— Лейтенант Патрік Ленокс! Ви? І на волі?

— Щасливий привітати вас, капітане Зірвиголова!

— Але як же ви опинилися тут?

— Мені пощастило втекти... після того, як мого батька було вбито у мене на очах у бурському госпіталі.

— Його вбито? Хто ж міг зробити такий мерзенний злочин, огидний серцю кожної порядної людини?.. Вірте мені, лейтенанте: моїми устами всі бури осуджують цей ганебний вчинок.

— Так, Зірвиголово, я знаю, ви — чесний противник, і я потискую вашу руку із щирою симпатією, що назавжди лишиться незмінною.

— І ви, лейтенанте, також можете бути певні у моїй до вас повазі.

Після того як обидва юнаки обмінялися теплим рукостисканням, Зірвиголова сказав:

— Маю честь, лейтенанте, передати вам останки генерала Вуда, який поліг у бою. Віддаю вам також особисті папери генерала. Я прийняв останній подих цього хороброго солдата, який доручив мені віднести його тіло до своїх і подбати, щоб цей бумажник було передано його родині.

Шотландський офіцер вийняв шаблю і скомандував:

— На караул!

— На караул! — повторив за ним Жан.

Взводи бурів і англійців, що стояли обабіч нош, одночасно віддали останню шану небіжчикові.

— Від імені офіцерського корпусу її величності королеви, — схвильованим голосом вимовив Патрік, — від імені родини генерала дякую вам, товаришу! Тепер прощайте! Бажаю щасливо повернутися на батьківщину, в прекрасну Францію, до тих, хто вам дорогий.

— Прощайте! Бажаю і вам щасливо уникнути небезпек війни і повернутися на батьківщину.

Наступного дня генерал Жубер викликав до себе капітана Зірвиголову і сказав йому:

— Ви проявили себе як самовідданий, винахідливий і сміливий кур'єр, привізни мені важливі папери генерала Кроньє. Посилаю вас назад з документами не меншої ваги.

— Я весь до ваших послуг, генерале!

— Ви вирушите через дві години поїздом до Блумфонтейна через Преторію. У Блумфонтейні ви знайдете собі коней і щодоху поскачете в табір Магерсфонтейн.

— Слухаю, генерале.

— До побачення! Бажаю успіху. Якщо передчуття не обманює мене, — додав Жубер, — у нас там скоро має початися гаряче діло.

РОЗДІЛ VIII

Старий Боб. — Передчуття Жубера. — Засліплення Кроньє. — Обхідний рух. — В оточенні. — Табір Вольверскрааля. — Жорстоке бомбардування. — Героїчний опір. — Капітуляція. — Чотири тисячі полонених! — Капітан Жюно. — Двоє друзів. — Втеча.

Давня і фатальна для англійців стратегія генералів Мітуена, Уайта, Буллера і Уоррена віджила свій вік.

Англійський уряд зрозумів свої помилки і вирішив за всяку ціну виправити їх, не скуплячись на гроші і не шкодуючи людей. Командуючим англійськими силами у Південній Африці було призначено маршала Робертса. Минуло вже з місяць, як він прибув сюди разом з начальником свого штабу, лордом Кітченером.

З першого ж дня прибуття вони обидва невтомно працювали над перебудовою армії і підготовкою її до операцій зовсім нового типу.

Безустанна діяльність лорда Робертса, його войовнича, чисто солдатська красномовність, його безперечний авторитет полководця швидко підняли воїнський дух армії.

Уже одне усвідомлення, що з ними їхній «старий Боб», викликало у солдатів вибух ентузіазму і вселило їм упевненість у перемозі.

Тепер більш ніж коли чисельна перевага була на боці англійців. Страшна перевага! На ній неминуче мусив розбитися героїзм бурів, яким би великим він не був.

Склад англійської армії потроївся. Щодня прибували пароплави, переповнені людьми, кіньми, продовольством і боєприпасами. Англійська армія своєю чисельністю тепер перевищувала все населення обох республік разом з жінками і дітьми.

У Великобританії налічувалось тоді чотириста мільйонів жителів, а в двох малесеньких державах її противника було всього тільки двісті тисяч чоловік. ^[56]

Великобританія послала у Південну Африку двісті двадцять тисяч солдатів, тоді як бури за весь час війни не могли виставити більше ніж тридцять тисяч бійців.

В англійські війська безперервним потоком вливалися підкріплення з метрополії, в той час як бурські загони, відрізані від усього світу, зазнавали нічим не поповнюваних втрат у людях і спорядженні.

Могутня Англія, прагнучи покінчити з цією героїчною жменькою бійців, змушена була напружити всі свої сили і кинути на бурів таку кількість військ, якої вона ніколи не виставляла навіть проти Наполеона.

Якщо вона й здобуде перемогу, їй не доведеться особливо пишатися завоюванням, купленим такою ціною.

Отже, лорд Робертс розпочав свої військові операції, маючи все потрібне для перемоги, і з армією, достатньою, щоб вторгнутися в обидві республіки. При цьому він ще не мав потреби йти на допомогу обложеним генералам Мітуену і Буллеру, яких бури били нещадно.

Старий маршал готувався завдати вирішального удару під Кімберлі. Головні його сили зосереджувалися перед армією Кроньє, що мала витримати перший натиск.

Кроньє славився не тільки громадянською доблестю і військовими здібностями. Не менше відзначався він і своєю впертістю. Ця впертість, на якій розбивалося все, навіть сама очевидність, і мусила привести його до катастрофи.

У пакеті, який Зірвіголова привіз до Кроньє, разом з іншими документами був лист Жубера, де генерал давав Кроньє кілька порад у зв'язку з новою військовою ситуацією.

«Бережіться старого Боба, як самого диявола, — писав Жубер. — Кажуть, він задумав щось нове. Це дуже розумний стратег. Він буде все на маневрі і уникає лобових атак. Боюся, що нас чекають обхідні рухи широким фронтом, які він може здійснити завдяки величезній кількості своїх солдатів...»

Кроньє, гордовито глянувши на справді грізні укріплення, побудовані бурами проти лорда Мітуена, стиха, ніби до себе, промовив:

— За такими мурами я не боюся нікого і нічого, навіть обхідного руху, думка про який переслідує Жубера. Робертс такий самий

англійський генерал, як і всі інші генерали, з якими мені доводилося мати справу. На обхідний рух він не наважиться.

Кроньє допустився подвійної помилки.

По-перше, Робертс — природжений солдат, зобов'язаний високим становищем тільки своєму талантові полководця, — не був таким самим англійським генералом, як усі інші. По-друге, він наважився.

Усе сталося без зайвого галасу й тріскотні, без непотрібної балаканини і брязкання зброєю.

Повернувшись у табір Кроньє, Зірвиголова знову впрігся у тяжку службу розвідника. Тепер він служив під командою полковника Віллебуа-Марей, виконуючи цю небезпечну роботу із звичайною своєю винахідливістю і ретельністю. Він набрав загін з двох десятків молодих людей, таких самих спритних і сміливих, як і він сам. Серед них був, звичайно, і Поль Поттер. Фанфан був його лейтенантом.

З неймовірною відвагою, але і з нечуваною для таких юнаків обережністю Молокососи робили далекі об'їзди по всьому фронту Кроньє і поверталися завжди з цілою торбою важливих воєнних даних.

Чотирнадцятого лютого Зірвиголова щодуху примчав повідомити свого полковника, що англійські війська зайняли Коффіфонтейн. Це повідомлення було таким серйозним, що Віллебуа-Марей вирішив перевірити його особисто. Він поїхав один і повернувся дуже схвильований: Зірвиголова не помилився.

Полковник негайно сповістив про подію Кроньє. Той спокійно відповів, що все це цілком можливе, але немає ніяких причин хвилюватися.

Проте Віллебуа-Марей з проникливістю вихованця сучасної воєнної школи відчував, що ця подія є тільки однією з частин широкого обхідного руху.

Наступного дня полковник, ще більше стурбований, ніж напередодні, знову поскакав у напрямі до Коффіфонтейна, цього разу в супроводі австрійського офіцера, графа Штернбсрга. Не доїхавши до Коффіфонтейна, вони зупинилися. Там точився бій. Гриміли гармати. Якийсь поранений англійський солдат запевняв, що сюди підходить лорд Кітченер з п'ятнадцятитисячною армією. Обидва офіцери бачили, як віддалік пройшло кілька англійських полків.

Іноземні офіцери помчали в Магерсфонтейн доповісти про це Кроньє. Але генерал вислухав їх байдуже і, знизавши плечима,

відповів:

— Та ні ж, панове, ви помилилися! Який там обхідний рух! Його нема і не може бути. Навіть дуже великі сили не наважилися б на таку рисковану операцію.

Минуло ще двадцять чотири години.

На світанку полковник Віллебуа-Марей, взявши з собою вісім кавалеристів, вирушив у розвідку в напрямі до Якобсдаля. Напівдорозі він побачив, що англійська армія розтяглася нескінченною стрічкою, і з усіх сил поскакав назад. На свій великий подив він у бурських траншеях не помітив найменшої ознаки тривоги. Безтурботні бури мирно спали біля своїх возів.

Полковник зчинив тривогу. З нього стали сміятися.

— Але ворог зовсім поруч! Його війська от-от оточать і захоплять вас.

Бури відповіли новим вибухом реготу і незабаром знову захропли.

Віллебуа-Марей кинувся до генерала, розповів йому про страшну небезпеку, що ось-ось може впасти на його невеличку армію, благав віддати наказ про відступ.

З хвилюванням, від якого перекривились благородні риси його обличчя і затремтів голос, він додав:

— Генерале Кроньє! Ви берете на себе страшну відповідальність... Ви будете розбиті, а тимчасом у ваших руках результат боротьби за незалежність!.. Послухайте мене, я не новак у воєнному ділі. Небезпека велика. Благаю вас, накажіть відступати! Ви пожертвуєте при цьому тільки своїм обозом, який і так уже можна вважати втраченим, але врятуєте своїх людей — чотири тисячі бійців; ще не пізно!

Кроньє вислухав полковника з тим безмовним терпінням, з яким дорослі ставляться до пустощів випещених дітей, усміхнувся і, поблажливо поляскавши його по плечу, відповів тими словами, що увійшли в історію:

— Я краще за вас знаю, що мені треба робити. Ви ще не народилися, коли я був уже генералом.

— Але в такому разі поїдьте особисто пересвідчитися, що англійська армія наполовину закінчила оточення! — не вгамовувався полковник.

Замість відповіді Кроньє знизав плечима і відвернувся.

День шістнадцятого лютого минув у тій же злочинній своєю тупістю бездіяльності.

Сімнадцятого після полудня кавалеристи полковника Віллебуа-Марей знову пішли в розвідку. Загін очолював він сам. Перед його очима нескінченним потоком тяглися колони англійських військ.

Вирушив на розвідку і граф Штернберг. Бурський військовий інтендант Арнольдї, що супроводив його, глузливо зауважив:

— Хотів би я побачити хоч одного з тих англійських солдатів, які так переслідують вашу уяву.

— Ну що ж, дивіться! — відповів австрійський офіцер, простягаючи руку до обрїю, потемнілого від суцільної маси людей, коней і гармат.

Арнольдї зблід, пришпорив коня і, напівзбожеволівши від хвилювання, помчав у табір Магерсфонтейн.

Ще здалека він почав кричати:

— До зброї!.. До зброї!.. Англійці!..

— Надто пізно! — з сумом у голосі сказав Штернберг, їдучи поруч нього.

— Так, занадто пізно! — сумною луною відгукнувся Віллебуа-Марей, також примчавши що було сили.

Кроньє, нарешті, переконався у своїй помилці, зрозумів, у яке скрутне становище поставила його слїпота найкращу бурську армію. Треба все-таки віддати йому належне: у ньому миттю прокинувся безстрашний войовник.

Наказ про відступ дано. У таборі зчинилася неймовірна метушня. Легко сказати! Обоз складався з чотирьох тисяч биків, такої ж кількості верхових коней і безлічі возів.

Похапцем запрягли биків, навантажили вози. А ще треба було зняти гармати з їх гнізд і встановити на лафети, розіслати розвідників, дізнатися, якими шляхами відходити, щоб не наразитися на ворога. Подумати тільки! Втрачено цілих чотири доби! А Кроньє і зараз через свою бурську впертість ніяк не хотів кинути обоз і порожнем, користуючись чудовою рухливістю бурів, вивести їх з оточення.

О другій годині ночі табір нарешті спустів.

Вперемїж з кавалеристами, погоничами, возами і верховими кіньми ринули в нічну темряву жінки й діти, перелякані і оглушені лясканням бичів, рипом возів, муканням биків, тупотом коней і вигуками людей.

Що це — відступ? Ні, втеча!

Тікали, то сповільнюючи, то прискорюючи крок, цілу ніч і весь наступний день. Надвечір зовсім виснажені тварини не могли вже рухатися.

Кроньє був змушений розбити табір, його невеличка армія зайняла велику луку долини Вольверскрааль на Моддері, між Кудусрандом і Паарденбергом. Тепер Кроньє буд оточений повністю. Сам він не мав сили прорвати залізне кільце. Лишалось сподіватися на допомогу інших бурських армій.^[57]

Але треба протриматися, поки вони підйдуть. Чи вистачить сили?

Кроньє нашвидку укріпив свої позиції. Жінок і дітей приховали за скелястим виступом у глибині яру, виритого Моддером. Вози поставили на схилі пагорба, а тварин, яких не було де заховати, прив'язали до дерев на березі річки.

Весь день дев'ятнадцятого лютого пішов на копання траншей, сітка яких була побудована за всіма правилами військового мистецтва. Вони виходили на поверхню вузькою щілиною в двадцять п'ять сантиметрів завширшки, але в міру заглиблення розширилися до метра. Більшість траншей мала форму букви «Т». Пройти в них можна було тільки з одного кінця.

Тут і судилося армії Кроньє, що окопалася, зникла під землею, чекаючи допомоги, витримати таке страшне бомбування, якого не знала ще жодна з сучасних воєн. До того ж Кроньє не міг навіть відповідати на сталевий ураган, що знявся дев'ятнадцятого лютого над його табором: у нього не було польової артилерії, а встановити важкі гармати під таким вогнем було неможливо.

Бійцям це бомбування не завдало великої шкоди, бо вони не виходили з траншей. Сто п'ятдесят англійських гармат, половина з яких була великого калібру, зосередили свій вогонь спочатку по фургонах і возах, що через дві години, спалахнувши від снарядів, перетворилися на гігантське багаття небаченої сили. Покінчивши з обозом, англійці взяли за тварин. То була жахлива бойня. На березі річки валялися скривавлені туші чотирьох тисяч биків з розпоротими черевами і пошматованими нутрощами.

Вогонь не погасав дві доби.

Від великої спеки трупи тварин почали розкладатися.

Табір був наповнений огидним смородом, повітря в ньому стало дуже важким.

Та й траншеї, переповнені чотирма тисячами людей, які не мали змоги хоч на хвилину вийти із свого притулку, незабаром стали вогнищами всілякої зарази.

Усі страхіття війни впали на сміливців. Але й хворі, задихаючись від смороду і навислого над ними зеленуватого диму ліддитових снарядів, виснажені і покалічені, все ще стійко трималися під безперервним ураганим вогнем і відмовлялися капітулювати.

Вода в річці від гниючого м'яса стала отруйною. Смерть косила жінок і дітей.

На четвертий день Кроньє попросив перемир'я, щоб поховати мерців.

Лорд Робертс категорично відмовив:

— Ніякого, перемир'я! Здавайтеся на ласку переможця!

— Не здамся! — з гідністю відповів Кроньє — Робіть з нами що хочете, але я не здамся!

І старий Боб, твердий, мов сталь, наказав відновити бомбардування.

Знову заgrimіли сто п'ятдесят англійських гармат, знову стала рости гора мертвих тіл... Поле бою являло собою якесь пекельне зосередження оглушливого гуркоту, вогню і смерті.

Бідолашні бури!

І це тривало ще три дні після відмови у перемир'ї. Цілий тиждень тортур! Він прославив на весь світ патріотів, які витримали їх, і затаврував ганьбою тих, хто так по-варварському воював з чесним супротивником.

З кожним днем, з кожною годиною, все тісніше стискувалося кільце оточення. Відстань між бурськими і англійськими траншеями, яка спочатку становила вісімсот метрів, поступово меншала — до п'ятисот, до чотирьохсот, і ось, нарешті, лишилося не більше як вісімдесят метрів!

Стріляли тепер майже в упор. Шотландці і канадські добровольці навіть перекидалися з бурами короткими фразами.

Скрізь було тільки й мови, що про капітуляцію. І справді, іншого виходу не було.

О сьомій годині ранку бури викинули білий прапор, огонь припинився, і Кроньє верхи поїхав здаватися лорду Робертеу.

Побачивши переможеного ворога, старий Боб зняв капелюха і сказав, потискуючи руку генералові Кроньє:

— Ви мужньо захищалися, сер!

Похвала ця прозвучала немов надгробне слово над найкращою армією республіки...

Жан Грандьє, Фанфан і Поль Поттер вистрілили востаннє. Трапилося так, що їхній окоп був навпроти траншеї канадців, багато з яких були французького походження^[58]. Коли стрілянина вщухла, поміж парижанами і канадцями зав'язалась розмова, яка, проте, скоро перервалася, бо почалося роззброєння бурів.

Зірвиголова і Фанфан зламали свої маузери, а Поль Поттер, дізнавшись, що мусить здати англійцям старий «роєр», кудись вник. Повернувшись через чверть години, Поль прошепотів на вухо Зірвиголові:

— Я сховав рушницю. Вона ще допоможе мені перебити чимало англійців.

Рота канадців-французів тимчасом почала роззброювати бурів.

Бури понуро брели поміж двома рядами гігантів, одягнутих у таке ненависне для патріотів хакі. Їм хотілося побороти занепад сил, цілком природний після цілого тижня таких страждань. Вони силкувалися затамувати біль, що стискав їх мужні серця.

Але коли вони здавили зброю, що вірно служила їм понад п'ять місяців, вони переживали таке почуття, наче у них на очах ламають молот, який повинен був викувати незалежність їхній батьківщині. Рушниці завжди були для них символом свободи. Ледве стримувані ридання підкочувались до горла бурів, а на очах у них виблискували гарячі сльози.

Треба самому пережити всю ганьбу незаслуженої поразки і страхіття капітуляції, відчути біль усвідомлення того, що ти вже не солдат, відчути нестерпну муку, бачачи любиму батьківщину, потоптану чоботом завойовника, щоб зрозуміти їх душевний стан і поспівчувати їм.

Проте більшість англійців поводитися з полоненими ввічливо і навіть співчутливо, а канадці жаліли їх майже по-братерському.

Ротою канадців командував велетень, добряк з блакитними очима і довгими рудуватими вусами. Він погано знав англійську мову і весь час пересипав свою розмову французькими слівцями, від яких дуже несло місцевою говіркою.

— Та ви не сумуйте, хлопці, усе це суцільна мінливість війни, — втішав він полонених. — У житті не бачив таких сміливців, як ви! Ми перемогли вас тільки тому, що нас більше. Один проти десятих — тут уже нічого не поробиш!

Він міцно потискував полоненим руки і від душі намагався хоч як-небудь пом'якшити їх гірку долю. Несподівано він побачив Жана Грандье, який гордо, з високо піднятою головою наближався до нього разом з нерозлучними своїми друзями — Фанфаном і Полем. Слова немов застряли в горлі велетня, з вуст його вирвалися якісь хрипкі звуки, він прожогом кинувся назустріч Жану, підхопив його, немов дитину, на руки і, мало не задушивши в своїх обіймах, вигукнув нарешті уривчастим під хвилювання голосом:

— Ну звичайно ж, він!.. Жан Грандье, маленький Жан... Наш любий маленький Жан!

Зірвиголова, вражений тим, що його звать на ім'я так далеко від батьківщини, з цілком зрозумілим подивом дивився на канадського капітана.

— Жюно?.. Франсуа Жюно! — у свою чергу зворушено вигукнув він. — Невже це ви, любий мій друже? Добрий товаришу! Яка чудесна зустріч!

Зустріч була справді чудесна, бо доля знову звела двох героїв «Крижаного пекла», Жана Грандье і Франсуа Жюно, кінного поліцейського з Клондайку, який врятував золотошукачів, коли їх замурувала у печері Сірого ведмедя бандитська зграя «Коричньової зірки».

— От іще одна з мінливостей війни, — сказав канадець, на очах якого заблищали сльози, коли він побачив знайденого друга.

Цей добряк-велетень анітрохи не запишався тим, що із звичайного солдата дослужився до звання капітана добровольців.

— Хлопці! — гукнув він своїм підлеглим. — Цей милий юнак — француз з нашої любимої старої батьківщини. Він знатний сміливець, дарма що в нього ще й вуса не вирости. Він перестріляв десятки

величезних вовків і бувалих розбійників, цих двоногих гризлі, що небезпечніші за всякого звіра.

— Француз із Франції, — міркував сержант роти, — це ніби як брат.

— Ясна справа, брат! — хором підтримала вся рота.

Жану влаштували овацію, з усіх боків до нього простягалися руки.

— Брат-то брат, а все-таки ви мій бранець, — сказав капітан.

— На жаль! — зітхнув Жан. — І навіть не сам, а разом з другом Фанфаном; він теж парижанин.

— Фанфан?.. Підходящий товариш!

— А це Поль. Також мій друг.

— І Поль хороший! А раз вони ваші друзі, — значить, і наші. І можете бути пенні: ще не було і ніколи не буде полонених, з якими поводитися б так добре, як поводитимуться з вами. І до того ж, — таємниче шепнув капітан на вухо Жанові, — у мене дещо є на думці...

Коли роззброєння було закінчене і запанував спокій, що неминуче приходить слідом за великими катастрофами і сильними стражданнями, бури стали потроху приходити до пам'яті. Вони дістали змогу почиститися, помитися, перев'язати свої рани, поїсти і поспати. Головне, поспати! Безсоння зовсім виснажило бійців.

А тим часом переможці тріумфували. Табір охопили нестримні веселощі. Ще б пак не радіти! Сорок п'ять тисяч англійців святкували перемогу над чотирма тисячами бурів!

Зірвиголова, Фанфан і Поль влаштувалися у канадців, що розмістилися на березі Моддеру.

Зірвиголова на прохання капітана Жюно так палко розповів про свої пригоди, що буквально зачарував канадців.

Багато пили, багато їли і невгаваючи базікали. Але близько години ночі могутнє хропіння почало стрясати намети канадців. І нарешті один тільки Франсуа Жюно лишився в компанії трьох Молокососів. Нахилившись до вуха Жана, велетень ледве чутно прошепотів:

— Біля самої річки стоять три бурські поні, осідлані і з усією амуніцією... Я зараз піду в намет. І коли я засну, — ну, розумієте, захропу, — проберіться до конячок, обережно спустіться з ними в воду і, тримаючи їх за вуздечку, переправтеся на той бік. Там вже вас не наздоженуть. Ви оплакували свою свободу, і я, ваш друг, хочу повернути її вам.

— Франсуа, любий! Але ж вас можуть розстріляти, — заперечив капітан Зірвіголова, у якого завмирало серце.

— Не так страшно! Начхати мені на них. По крові ж я все-таки француз... Ну, як, згода?

— Звичайно!

— В добрий час! Якщо побачите вартових, — сказав капітан Жюно, — не турбуйтеся — вони відвернуться, якщо їм накажуть стріляти — вони не влучать, якщо їх пошлють в погоню за вами — вони посковзнуться і впадуть. А тепер, друже мій, прощайте!

— О, Франсуа, ви такий великодушний!

— Тсс... Ні слова більше! Вашу руку — і в дорогу, французи з Франції!

Міцно обнявши Жана, капітан Жюно прослизнув до себе в намет, а троє молодих людей пішли до берега, де їх чекали осідлані поні. Додержуючись поради Жюно, хлопці увійшли в річку і, ухопившись за вуздечки бурських конячок, тихо попливли за течією.

РОЗДІЛ ІХ

Небезпечна переправа. — У вирі. — На одного менше! — Один кінь на двох вершників. — У Пітерсбурзі. — Англійці! — Осічка! — Капітан Руссел. — Опір марний. — Капітана Зірвіголову тягнуть на шибеницю. — Той, кого більше не чекали. — На дорозі до Блумфонтейна.

Сплески води від рухів Молокососів і коней, які пливли річкою, виказали їх присутність. Їм услід почали стріляти, але, як і говорив капітан, кулі не влучали.

Проте звуки ударів куль по воді діяли аж ніяк не підбадьорливо, а хвилинами викликали справжню тривогу. До того ж річка була дуже широка, течія її швидка, а ніч надзвичайно чорна. Словом, втеча Молокососів супроводилася всілякими небезпеками.

На додачу до всього на самій середині Моддеру вони потрапили у вир, що закрутив і завертів їх, кидаючи з боку в бік, наче тріски.

Щоправда, це тривало всього кілька хвилин, а може, й менше. Але час у таких випадках тягнеться неймовірно довго. Раптом Жан відчув, що йде на дно. Інстинктивно він міцніше вхопився за вуздечку свого поні, що так само, як і Зірвіголова, не міг вибратися з виру і вже почав бити по воді копитами передніх ніг.

Жан і сам не розумів, як він видерся з ковбані і опинився біля протилежного берега, йому потрібна була лише одна мить, щоб опам'ятатися і протерти очі. Через хвилину він уже вдивлявся в темряву, силкуючись побачити своїх товаришів. Він бачив, що якась чорна маса то піднімалася над водою, то знову поринала в неї.

— Ти, Фанфан? — стиха спитав Зірвіголова.

— Буль... буль... буль...

— Сміливіш, Фанфан, я тут!..

— Ап-чхи!.. Ап-чхи! Коли Фанфан... то, мабуть, це я, хазяїне.

— А Поль?.. Де ти, Поль?.. По-оль!..

До цієї хвилини Зірвиголова не хвилювався за юного бура. Справжній син своєї країни, до того ж загартований у злигоднях війни, Поль мав силу і винахідливість дорослого чоловіка.

Тепер же його відсутність стурбувала Жана. Зірвиголова все голосніше й голосніше кликав його, незважаючи на ризик, що його почують англійські вартові на тому березі.

Ні звуку у відповідь. Мертва тиша. Видершись на крутий берег, Жан і Фанфан допомогли вибратися з води поні.

— А де ж твоя конячка? — звернувся Зірвиголова до Фанфана.

— На дні.

— Шкода... Поль!.. По-оль!.. — знову став гукати Жан, а Фанфан почав насвистувати марш Молокососів.

Їм відповіла та сама зловісна тиша, перериваючись лише пострілами лі-метфордів і англійською лайкою, що долітала здалека. Ніяких слідів юного бура! Зірвиголова і Фанфан, нехтуючи небезпекою знову потрапити в полон, ходили взад і вперед вздовж берега, гукаючи Поля. Вони втратили з півгодини дорогого часу, поки з болем у серці не переконались, що даліше чекання марне. Тепер уже не було ніяких сумнівів: їх безталанний друг загинув у водах Моддеру. Бідолашний Поль! Ще одна жертва цієї жахливої війни, ще одного захисника втратила свята справа незалежності.

Обидва живі друзі сприйняли цю втрату мовчки, не в силах вимовити ні слова. До горла підходили ридання. Зірвиголова скочив у сідло, Фанфан уместився позаду нього на крупі поні, який, відчувши шпори, з місця пустився галопом.

Жан узяв курс на південний схід. Він орієнтувався по зірках і сподівався незабаром виїхати на дорогу з Якобсдаля до Блумфонтейна, яка лежала на значній відстані від англійських військ, що зімкнули кільце навколо Вольверскраала, і могла бути ще вільною.

Африканська конячка швидко несла вершників по вельдту. Друзі, промоклі до кісток, тремтіли і клацали від холоду зубами. Єдиною втіхою для них був карабін, що його з радістю виявив Жан біля сідла: принаймні є чим захищатися при дуже можливій зустрічі з ворогом.

Минула година. Степ був далеко не безлюдний. Час від часу до втікачів виразно долітав кінський тупіт. Інколи навіть чулися далекі вигуки і поодинокі постріли.

Може, це були англійські розвідники, а може, такі ж, як і вони, втікачі з полону.

Проте бурська конячка, якій Зірвіголова дав цілковиту волю самій вибирати дорогу, керуючись своїм чуттям напівдиккої тварини, старанно уникала всяких зустрічей.

Ось нарешті і шлях! Друзі проскакали ще хвилин з тридцять. Світало. Вдалині стала вимальовуватися група будинків. Зірвіголова впізнав місто Еммаус.

— Пам'ятаєш, — спитав він Фанфана, — як близько двох місяців тому ми проїздили тут на велосипедах?

— І як тікали від уланів?.. Бодай не згадувати, — відповів Фанфан.

— Зате як ти потім впивався молоком!

— Це правда! Я і зараз не від того.

— Що ж, спробуємо!

Вони зупинилися біля селища. Ані душі! Ніяких ознак життя. Навіть корови не ревуть. Усі ферми пограбовані, а деякі і спалені. Худобу забрано, люди розбіглись.

Цілковитий розгром і запустіння. Тиша, як на кладовищі.

— Їдьмо далі. Мабуть, тут побували ті чортові англійці.

На шляху були помітні свіжі сліди копит.

Зірвіголова побачив серед дрібних відбитків від бурських поні більші і глибоко вдавлені в землю сліди копит англійських коней.

— Недавно тут побували хакі, — сказав він, відстібуючи від сідла карабін. — Треба пильнувати!

Він погнав галопом добру бурську конячку, що не зменшувала ходи, незважаючи на подвійне навантаження.

Від Еммауса до найближчого селища десять миль, або вісімнадцять з половиною кілометрів.

Поні пробіг цю відстань за годину сорок п'ять хвилин. До перших будинків лишалося вже не більше як триста метрів.

Молокососи не сумнівалися більше в тому, що врятовані. Вони смертельно втомилися і зголодніли. Та й поні почав помітно зменшувати ходу і посилено йокати.

— Доведеться зробити привал, — сказав Фанфан.

— Розуміється.

Прокляття! У ту саму хвилину, коли вони вже збиралися зійти з коня, з однієї ферми вискочив взвод солдатів, їх було п'ятеро.

Помітивши Молокососів, вершники кинулися на них.

Ну, звичайно, англійці! Їх можна впізнати з першого погляду. Стомлений поні не міг взяти галопу, а англійці летіли, як дияволи.

— Усього п'ятеро! — вигукнув Зірвиголова. — Я покладу їх на скаку.

Він навів рушницю і, трохи піднявшись на стременах, вистрілив. Та що це? Замість сухого цокання маузера почувся якийсь жалюгідний приглушений звук.

Осічка! Другий постріл — ще раз осічка! Третій — і знову осічка!

Чи то патрони зіпсувалися, підмокнувши, чи вони були холості, але вони не діяли.

— Грім і блискавка! — вигукнув Зірвиголова. — Ми загинули!

Пін ухопив рушницю за дуло і прикладом з усієї сили ударив першого кавалериста, який підскочив до нього.

Удар прийшовся драгунові прямо по голові. Рушниця розлетілася вдвічі, але прикінчила і солдата, який мертвим упав на землю. Кінь англійця, налетівши з усього розмаху на змучену бурську конячку, перекинув її на спину. Жан відлетів кроків на десять вбік, а Фанфан встиг із спритністю мавпи зісковзнути з крупа конячки і стояв цілий і здоровий, але без зброї.

В ту ж мить четверо інших англійців, не дбаючи за свого товариша, який валявся на землі з розтрощеною головою, позіскакували з коней і, накинувшись на Жана Грандье, почали крутити йому руки. Зірвиголова відбивався, кусався, дряпався, та скінчилося тим, що його зв'язали, а слідом за ним така ж доля спіткала й Фанфана, який, виявляючи чудеса хоробрості у боротьбі за свого друга, жорстоко бив англійців ногами.

Зірвиголова з налитими кров'ю очима, з піною на губах, задихуючись від люті, кричав уривчастим голосом:

— Ви зараз сильніші, я в наших руках... Нехай так! Але порядні люди не повинні принижувати людину тільки за те, що вона захищалася до кінця. Якщо ви належите до таких людей, поведіться з нами, як слід поводитися з полоненими солдатами. Розв'яжіть нас! Ці мотузки ганьблять вас самих далеко більше, аніж нас. Розв'яжіть! Я не втечу, даю слово честі!

Взвод складався з двох солдатів, сержанта і капітана. Але наказувати мав право тільки офіцер. Впізнавши по голосу капітана

Зірвіголову, офіцер трохи здригнувся й почервонів, але швидко опанував себе. Його губи склалися в єхидну посмішку.

— Брейк-нек! Хлопчику мій, — саркастичним тоном сказав він, — я не шукав вас, бачить бог. Але раз уже ви попалися мені, я змушений заради власного спокою знищити вас.

— Капітан Руссел? — вигукнув Зірвіголова і, незважаючи на всю свою випробувану мужність, зблід.

— Так точно! Перед вами командир другої роти сьомого драгунського полку, — злісно всміхаючись, відповів англієць, — один з п'ятох членів військового суду, яких ви переслідуєте з лютістю червоношкірих..

— І троє з яких уже відправлені до прабатьків, — гостро перебив його Зірвіголова.

— Знаю! Улан, який уцілів з усього загону, що ви знищили біля Якобсдаля, передав майору Колвіллу ваші слова. А Колвілл повторив їх мені. Сьогодні ви мені попались — і вже не втечете. Раніше ми тільки сміялися з ваших слів, вважаючи їх за пусту хвальковитість, але тепер змушені ставитися до них серйозно, бо переконалися, що ви здатні виконати всі свої погрози. Тому ми дали собі слово — я з моїм другом, майором Колвіллом, — при першій же зручній нагоді викреслити вас із списку живих. Але я терпіти не можу проливати кров беззбройних людей і не можу навіть бачити спокійно, як її проливають інші, так що ми вас просто повісимо.

— Повісите? — заричав Зірвіголова, напружуючи усі сили, щоб визволитися з пут.

— Швидко і без вагань. Повісимо з допомогою звичайнісінької фуражирської вірьовки на одній з гілок оцієї чудової білої акації, — сказав капітан Руссел, показуючи рукою на дерево, що розкинуло свою пишну крону над шпилем одного з будиночків Пітерсбурга.

— Розбійники! Мало ж я перебив вас!..

— Кажіть, кажіть далі!.. — всміхнувся Руссел. — Засудженому на смерть усе дозволяється.

— Засудженому? Ви хочете сказати: вашій жертві, убивці! Вбивати невинних людей — це так вам лнчить, мерзотнику! Інколи ви робите це, додержуючи юридичних форм, частіше — обминаючи їх, але завжди без ризику для себе, підлий боягузе! Кате!

— Пора кінчати! — загорлав капітан, розлючений тим, що його солдати, засоромлені мужнім протестом полоненого, зніяковіло опустили голови. — Вірьовку! — наказав він одному з солдатів.

Солдат, діставши вірьовку, простяг її капітанові.

— Зробиш зашморг!

Солдат zvolікав.

— Виконуйте ж, боже мій! — заgrimів Руссел, змахнувши хлистом. — Тепер накиньте петлю на шию засудженому! — сказав він.

Солдат тремтячими від страху руками виконав цей ганебний для бійця наказ під уважним поглядом офіцера, готового накинутись на нього за найменшу непокору.

Почувши галас, на вулицю повибігали з будинків жінки і діти.

Готування до страти вжахнули їх. Діти плакали, жінки, ридаючи, благали помилувати нещасного.

Несподівано в степу з'явився вершник. Він швидко наближався. Серце в Жана завмерло від шаленої надії: може, це бури, що втекли від англійців, поспішають до нього на допомогу?

Марні сподівання! На вершнику форма хакі, і, крім того, метрів за триста від них він звернув з шляху і зник за фермою.

Мабуть, це був англійський кур'єр.

Зникла остання надія. Зірвиголова зрозумів, що все для нього скінчене: зараз він умре ганебною смертю. Солдати вже вели його до дерева.

Напівбожеволіючи від горя, Фанфан принижувався, благаючи золотопогонного бандита пощадити його друга. Англієць ударом хлиста розрізав йому обличчя. Незважаючи на страшний біль і на сором, Фанфан усе просив.

— Ет! Хай йому чорт! Повісити й цього! — grimнув капітан.

Офіцера обступив натовп жінок. Вони заливалися гіркими слізьми, під яких, напевно, пом'якшало б серце і в тигра.

— Змилуйтесь над ним, пане офіцер, змилуйтесь! Ви ж бачите — це хлопчик, зовсім ще дитина, згляньтесь на нього! Наші чоловіки поводяться з полоненими по-людському, будьте ж і ви таким...

— Мовчати, індички! — grimнув затягнутий в хакі офіцер і, кинувшись на беззахисних жінок, почав частувати їх направо і наліво хлистом.

Жодного слова не вирвалося більше з уст Жака Грандьє, жодним рухом не показав він своєї душевної тривоги. Щоб здаватися спокійним, він покликав на допомогу всю свою волю. А проте як усміхалося йому життя! Багатий, вродливий, відважний і сильний поборник усього великого й благородного, він був у тому віці, коли людина сміливо дивиться у майбутнє і мріє допомогти всім пригнобленим, знедоленим, кволим. Та, на жаль, недовгими були ці мрії.

І як жорстоко обернулася для нього жертва, яку він приніс справі незалежності маленького народу!

Зараз він помре... Восстаннє глянув він на сонце, яке щойно освітило схід своїм урочистим сяйвом, на яскраву синяву неба, на широкі простори вельдту, у безмежну далину якого йшли, колихаючись, високі трави.

Як це часто буває в трагічну хвилину, у свідомості промайнуло все його життя, таке коротке і в той же час таке багате на події.

— Прощай, Фанфан! — ласкаво прошепотів він.

Обов'язки ката за наказом капітана Руссела погодився виконати сержант, більше вимуштруваний дисципліною, а тому покладливіший, ніж рядовий солдат. Сержант став на сідло і, піднявши руки вгору, намагався перекинути кінець вірьовки через найміцнішу гілку білої акації. Зробивши це нарешті, він стрибнув на землю, не випускаючи з рук кіпця вірьовки.

— Підняти! — скомандував офіцер-кат.

Сержант і якийсь солдат приготувалися налягти на вірьовку, усе вже, здавалося, загинуло, і от-от мала статися ця нечувана підлота.

Та рантом над муром, що був саме проти того місця, де стояли Зірвиголова, Фанфан і їхні вбивці, з'явилося дуло рушниці. Майже одночасно один за одним прогриміли два постріли. Обидва солдати, що тримали вірьовку, навіть не скрикнувши, впали на землю з розтрощеними черепами.

Зірвиголова і Фанфан зараз же впізнали знайомий звук маузера.

— Дуплет! — заверещав Фанфан, миттю пожвавившись.

Капітан Руссел, озвірівши від такого несподіваного повороту подій і боячись, щоб жертва не вислизнула, вихопив револьвер з явним наміром всадити Жанові кулю в лоба. Проте раніше ніж англієць встиг прицілитись, пролунав ще один постріл, і рука з револьвером повисла,

розтрощена кулею, що розбила також і рукоятку револьвера. Капітан завив від люті і болю, махаючи покаліченою кистю руки. Він мало не зомлів.

На гребені муру з'явилась людська фігура і спритно стрибнула на землю. Це був хлопець, вірніше, підліток у формі англійського лейтенанта. Стискаючи в руці рушницю, він кинув на капітана сповнений ненависті погляд і вигукнув:

— Розбійник!.. Вчасно ж я приспів!

Зірвиголова і Фанфан, впізнавши, незважаючи на переодягнення, свого вірного друга, якого вони вважали мертвим, скрикнули в один голос:

— Поль Поттер!

Четвертий улан, який вважав спочатку Поля за офіцера, уже підніс був пальці до козирка, але, зрозумівши свою помилку, схопився за рушницю. Проте юний бур випередив його і, розрядивши в нього свою рушницю, вбив на місці.

З усіх англійців живим лишився тепер тільки капітан Руссел. Він рикав і скреготів зубами, не тямлячи себе від люті, але рана не дозволяла йому ні захищатися, ні навіть тікати.

— Поль! Невже це справді ти? — не вірячи своїм очам, перепитав Зірвиголова.

— Звичайно, я! І якраз вчасно... Яке щастя!

Поль тримав в одній руці наготові рушницю, а другою, не спускаючи очей з англійця, перерізав ножем вірвовки на своїх друзях.

— А от зараз замість них ми повісимо тебе, як розбійника і вбивцю! — оголосив він капітанові Русселу.

— Правильно, — підтримав Фанфан, — повісити його! Я сам надіну на нього петлю.

— Такий закон відплати! — з безжальною насмішкою в голосі додав Зірвиголова. — Мінливості війни, як каже мій друг Франсуа Жюно.

І знявши з своєї шиї зашморг, Зірвиголова передав його Фанфанові.

— Виконуй!

Англійський офіцер, бачачи свою загибель, кинувся був навітки, але Фанфан, майстер підніжки, спритно збив його з ніг. Потім, міцно притиснувши злочинця до землі, паризький Гаврош просунув його голову в зашморг і передав другий кінець вірвовки Полю, який з

спритністю білки здерся по стовбуру білої акації, перекинув кінець вірьовки через гілку, стрибнув на землю і сказав Жану:

— Приведи-но сюди коня.

Чудово вимуштрувані тварини не перелякалися пострілів і стояли на тому самому місці, де їх залишили.

Зірвиголова підвів одного коня до дерева, а Поль, прив'язавши кінець вірьовки до сідла, вдарив коня ногою в живіт. Тварина здибилась, потім рвонула вперед, зтягуючи зашморг на шії засудженого ката. Ривок був такий сильний, що тіло злочинця підскочило аж до гілки.

Кінь зупинився і знову метнувся вперед, цього разу розірвавши товсту вірьовку, немов нитку. Тіло каштана впало на землю.

— Батьку! Ми мстимося за тебе! — у дикому захваті вигукнув Поттер.

Позбавившись нарешті ворогів, троє друзів міцно обнялися.

Зірвиголова і Фанфан, врятовані чудесним втручанням Поля, так і засипали його запитаннями, Вони з жадібною цікавістю розпитували про все, що з ним трапилося за той час, поки вони не бачились.

Мовчазний з природи, бур у кількох словах розповів про свої пригоди:

— Течія Моддеру заносила мене, але я сяк-так все-таки вибрався. У вирі я втратив коня, але карабін врятував. Я думав, що ви загинули. Якийсь англієць став мені на дорозі. Я встромив йому штик у живіт. Тут мені спала думка позичити у нього форму хакі. Зараз же я натягнув її на себе і дістав змогу спокійно ходити серед бівуачних англійських вогнищ. В одному місці я вкрав коня і помчав до блумфонтейнівської дороги. Розвиднілося. Мій хакі, що був офіцерським мундиром, служив мені замість перепустки, розуміється, якщо не приглядатися до неї.

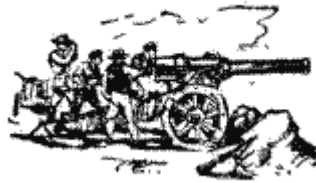
Я ніяк не думав, що скачу по ваших слідах, коли раптом зовсім недалеко звідси побачив вас в оточенні англійців. «Погані справи!» подумав я. Звертаю з шляху, об'їжджаю ферми і ззаду пробираюся до подвір'я цього будиночка. Тут, бачу, справи ваші все гіршають і гіршають... Швидко видираюся на мур і ледве встигаю прицілитися й покласти тих, хто збирався повісити тебе, мій любий Зірвиголово. Оце і все! А тепер, повірте мені, треба, не гаючи ні хвилини, скакати в Блумфонтейн... Ось, до речі, і свіжі коні.

— Тікати від англійців на їхніх же власних кониках — слово честі — за все життя нічого смішнішого не бачив! — сказав Фанфан.

— Справді! — погодився з Полем Зірвіголова. — Поспішаймо! Тут так і кишать англійські розвідники, а нам за всяку ціпу треба лишитися живими. Ми повинні ще відплатити їм за поразку під Паарденбергом.

— І відплатити повністю! — підхопили обидва Молокососи.

Кінець другої частини

ЧАСТИНА ТРЕТЯ
ДИНАМІТНА ВІЙНА

РОЗДІЛ І

Про те, як Оранжова республіка поглинула баролонгів^[59]. — Троє пастушок. — Голову капітана Молокососів оцінено в тисячу фунтів стерлінгів, а голову майора Колвілла — в один пенс. — Катастрофа. — Зникнення одинадцяти уланів. — Поява трьох незвичайних кумась.

Мовою баролонгів назва гори Таба-Нгу означає «Чорна гора». Так само названо і місто, що мальовничо розкинулось на її вершині. У місті Таба-Нгу налічувалося сім тисяч жителів, переважно негрів, і зовсім небагато білих. Колись це місто було столицею невеличкої республіки баролонгів.

Оранжовій республіці не подобалось, що крихітна негритянська держава вклинилася в її володіння. І, як завжди в таких випадках, більша країна шукала приводу для приєднання до себе меншої. Таким приводом стала більш або менш одверта неприязнь, яку виявляли до Оранжової республіки сини Марока, померлого вождя баролонгів.

У 1884 році простим декретом президента Оранжової республіки маленьку державу баролонгів було приєднано, а її громадянам оголошено, що відтепер вони мусять підлягати законам і звичаям більшої держави.

Бури завжди жорстоко поводитися з людьми чорної раси, тому баролонги покинули землю своїх предків і переселилися в Базутоленд — англійські володіння, що входили до складу Капської колонії.

Тут цілком доречно провести сумну аналогію між цим насильницьким загарбанням бурами беззахисного народу і тією завойовницькою війною, яку вела тепер проти них самих Англія і яка, незважаючи на всі жертви бурів, привела до поневолення їхньої батьківщини.

Але досить філософії, перейдімо до фактів.

Тепер Таба-Нгу, покинутий своїми споконвічними мешканцями, перетворився на жалюгідне селище з небагатьма негритянськими халупами і населеними білими людьми фермами. Від колишньої величі стародавньої столиці лишилися тільки величезні водойми дощової води, які задовольняли колись погребі всього населення і його незліченних стад. Це були споруди справді циклопічних розмірів.

Їх будують звичайно у степу, біля самого виходу з ущелини або між двома пагорбами. Вони становлять собою дуже міцні водяні басейни, з трьох боків огорожені кам'яними мурами, обмазаними глиною. Четвертого муру нема, щоб вода під час дощів могла вільно приливати в басейни.

Це справжні ставки, завжди наповнені чистою і свіжою водою. Завдяки їм місто Таба-Нгу стало важливим стратегічним пунктом.

Басейни лежать між містами Блумфонтейном і Ледібрандом, за сімдесят кілометрів від обох міст. Стратегічне значення їх було таке велике, що англійці поспішили захопити їх ще до того, як увійшли в столицю Оранжевої республіки.

Поразка генерала Кроньє потягла за собою, як відомо, зняття блокади з Кімберлі і Ледісмита. Тепер лорд Робертс міг, зовсім не турбуючись про фланги, зосередити свої війська для вторгнення в Оранжеву республіку зі сходу і заходу. Бури, що відступали дуже квапливо, не встигли навіть висадити в повітря водойму, а пильність, з якою охороняли її англійці, виключала будь-яку можливість замаху на неї.

Охорона водойм складалася з двох ескадронів уланів, двох батальйонів драгунів і однієї артилерійської батареї. Це були досить солідні сили, якщо навіть не рахувати тих полків, які щодня, проходячи мимо, розташовувалися на привал біля водопою.

Вартові, розставлені один від одного на відстані людського голосу, весь час крокуючи вздовж вікових мурів, за якими виблискувала на сонці вода, не дозволяли наближатися до басейнів хоч трохи підозрілим людям.

Проте навколишнім фермерам англійці дозволяли, як і раніше, напувати тут худобу, — звичайно, не з душевної доброти своєї, бо англійці нічого не роблять без вигоди.

Цього разу вигода полягала в тому, що у фермерів було п'ять-шість сотень дійних корів (упряжні бики були забрані у військові обози), які

давали чудове молоко. З нього селянки готували смачне масло. А цими продуктами, як відомо, особливо любили поласувати улани, драгуни, артилеристи та й волонтери англійської армії. Худоба могла стати в пригоді також і в разі голоду. Ось чому пастухам з їх стадами було відкрито вільний доступ до басейнів.

Усі чоловіки, і молоді, і старі, пішли на війну, і худобу на водопій гнали жінки. Та діло це було нехитре — слухняні тварини добре знали дорогу й самі.

Того дня, про який буде у нас мова, три молоді селянки пригнали сюди сотні півтори корів. Попереду, поруч з телицею, на нашійнику якої висів бронзовий дзвіночок, ішла кремезна білява дівчина в чепчику, схожому на голландський. На руці у неї висів великий кошик. За нею йшла друга — жвава смуглянка у неймовірному солом'яному капелюшку з побляклими штучними трояндами. Як і перша, вона скромно опускала очі, але було помітно, що це давалося їй нелегко.

У неї на руці висів такий самий кошик, як, проте, і в третьої, худенької, незграбної, майже жалюгідного вигляду дівчини.

До першої погонички підійшов уланський сержант, уклонився їй з витонченою вишуканістю гарнізонного вояки і сказав банальний комплімент.

Дівчина зупинилася як вкопана, не моргнувши омом, навіть не глянувши на унтер-офіцера, німа і байдужа до нього і його слів.

В той же час капрал звернувся до другої погонички, а хтось із солдатів — до третьої. Результат той самий: ні погляду, ні слова, ні руху! Солдати зареготали, а сержант вигукнув:

— Справжні дикунки! Боже мій, які ж вони дурні! — і вже серйозно додав: — Я бачу вас тут вперше, красуне, і вам має бути відомо, що мені наказано оглядати речі тих, хто йде до водойми. Що там у вас у кошику?

Але «красуня», як і раніше, навіть не ворухнулась, тільки тупо дивилася перед собою широко розкритими очима.

— Та вона просто дерев'яна, клянуся честю! А може, з пап'є-маше? — і, знову розсміявшись, він обережно взяв кошик і, зазирнувши в нього, сказав: — Бутерброди з маслом, фрукти, якесь шмаття, в'язання... Не бачу в цьому нічого страшного. Проходьте!

Капрал і солдат, наслідуючи сержанта, із сміхом зазирнули в кошики двох інших селянок і собі повторили:

— Проходьте!

Але ті, наче скам'янівши, не ворушилися; тоді солдати жестами запропонували їм іти далі.

Дівчата нарешті зрозуміли і зникли за муром водойми. І весь час, поки їхні корови фиркали й пили, солдати потішалися з них, не скуплячись на досить брутальні слівця.

— Слово честі, якби моя наречена Фанні Уолтер, на якій я ожениюся після війни, була така ж базіка, як ці дівчиська, я вважав би себе найщасливішим в усьому королівстві! — вигукнув один з них.

— А може, вони глухонімі? — додумався другий.

— Кажуть, що глухонімі найідеальніші господарки! — реготав третій.

— Дикунки! Англійської не розуміють... — знизав плечима сержант.

А дівчата тимчасом відкрили свої кошики, дістали звідти по кусню хліба з маслом і так само мовчки взялися з апетитом уминати свій сніданок, запиваючи його водою з басейну, яку черпали прямо пригорщами.

Коли величезна череда потяглася назад, одному з солдатів спало на думку напитися молока. Він зупинив першу корову, покликав товариша, в якого був бляшаний кухоль кольору хакі, і, примусивши його тримати посудину, взявся доїти корову.

Чи в нього не було досвіду в цій справі, чи він завдав тварині болю, але корова вирвалась і так почастивала задньою ногою обох, що вони повідлітали в різні боки.

Засоромлені і розлютовані любителі молока зніяковіло підвелися під вибух оглушливого реготу солдатів.

Тоді худа і на вигляд незграбна дівчина, що досі не виявляла ніяких ознак люб'язності; зупинилась, підняла з землі кухоль і, моргнувши своїй чорнявій товаришці, ніжним повторенням якихось звуків вгамувала розлючену тварину.

Із професійною спритністю дівчина взялася за соски корови і за кілька секунд наповнила посудину пінявим молоком. Потім просто, без церемоній, незграбним рухом простягла кухоль солдатові, який потирав забиті місця.

Англієць одним духом спорожнив кухоль і сказав, посміхаючись:

— Ваш вчинок доводить, що у вас добре серце. Не стану пропонувати вам грошей, щоб не образити вас, але щиро дякую.

Зразу ж, помахуючи кухлями, до дівчини підійшли і інші солдати з проханням надіти їм молока.

У відповідь дивна пастушка тихенько свиснула, і корови, юрмлячись, рясно пустилися геть. Утворився справжній живий мур рухливих тіл, пробитися крізь який не було ніякої змоги. У цей час красива блондинка в голландському чепчику помітила на стіні басейну об'яву, на якій почерком ротного писаря були написані такі не гідні цивілізованої людини рядки:

«Тисячу фунтів стерлінгів тому, хто доставить живим або мертвим капітана Зірвіголову.

Майор Колвілл».

Прочитавши цю об'яву, дівчина прикусила губу, щоб стримати лукаву усмішку, і спокійно пройшла мимо.

А через добу ті самі вартові знову зустріли ту саму череду і тих самих погоничок. Ніяких змін у поведінці бурських пастушок: та ж млява хода, той же тупий погляд, ті ж кошики на руках. Тільки третя з пастушок, та, що вчора так спритно доїла, несла, крім кошика, ще велику дерев'яну дійницю.

Зате солдати були сьогодні куди люб'язніші з пастушками, ніж напередодні. Сержант навіть не зазирнув у їхні кошики.

Коли худоба напилася й череда з блискучою від води шерстю вирушила назад, дівчина з дерев'яною дійницею зупинила корів. Селянка поставила на землю свою посудину, присіла біля однієї з тварин на коліна і, наповнивши дійницю, знаками дала зрозуміти солдатам, що молоко в їх повному розпорядженні.

Солдати зустріли цей приємний і несподіваний подарунок радісним «ура».

Піхотинці, улани, артилеристи кинулися на штурм дійниці і, черпаючи молоко своїми похідними кухлями, швидко спорожнили її. Дівчина знову наповнила дійницю.

Весь цей час навкруги стояв нескінченний гул радісних людських голосів; корови мукали і били копитами землю. Ніхто вже не звертав уваги на двох інших пастушок, захищених муром водойми і чередою з'юрмлених тварин.

Невтомна доярка робила свою справу хвилин з двадцять. Тільки побачивши, що до неї підходять подруги, вона підхопилася і, взявши дійницю, мовчки пішла їм назустріч.

Але солдати ніяк не хотіли відпустити її з порожніми руками, не віддячивши за частування; цього наполегливо вимагали їхні ублагодворені шлунки. Хтось із уланів зняв з голови каску, кинув у неї дрібну монетку і пустив її по колу; кожен кидав у каску свою лепту, керуючись своїми можливостями і щедрістю.

За хвилину зібрані монети срібним струмком посипалися в дійницю.

Не подякувавши солдатам, усе з тим самим дерев'яним обличчям, дівчина побігла навздогін за подругами і скоро зникла з очей. По дорозі вона з огидою викинула англійські гроші у першу зустрічну яму.

Тільки-но вона приєдналася до подруг, усі три пастушки кинулися навтіки разом з чередою, що, ніби оскаженівши, понеслася щодуху.

Англійці ж, задоволені тим, що хоч трохи порушилася нудна одноманітність їх життя, розважались, наче діти.

Їх веселощі гостро обірвав тривожний оклик вартового. До водойми дрібною риссю наближався взвод кавалеристів у хакі. Загін складався з двадцяти уланів. Троє з них, мабуть офіцери, без пік і обперезані білими шарфами. Попереду тюпав високий офіцер з сивіючою бородою, жорстокими рисами обличчя і неспокійними рисячими очима.

Він був у чині майора, про що свідчили золоті корони на еполетах його мундира, а цифра, вишита на комірі, вказувала на те, що він належить до третього уланського полку.

Хай йому чорт! Та це ж наш давній знайомий, кат Давіда Поттера, запеклий ворог капітана Зірвіголови, останній живий член військового суду — майор Колвілл власною персоною! Він здавався чимсь серйозно стурбованим і заклопотаним, наче якась чорна думка невідступно терзала його душу.

Безперечно, майор — смілий солдат. Але навіть і найхоробріша людина не може лишатися спокійною, знаючи, що десь поруч кружляє і ходить по її слідах невгамовне чортеня, яке засудило на смерть п'ятьох членів військового суду і вже виконало свою страшну клятву щодо чотирьох.

Просто кажучи, майора кидало то в жар, то в холод. Вдень і вночі його переслідувала непідступна думка, що смерть чекає його на кожному кроці. А життя у безперервному чеканні смерті це вже не життя. Ось чому майор, готовий на все, аби покінчити з невловимим ворогом, вдався до не гідного для солдата заходу — обіцяв грошову нагороду за голову командира Молокососів. У англійців це називається «вдатися до допомоги кавалерії святого Георгія» (такий образний вислів народної мови зобов'язаний своїм походженням тому, що на одному боці золотого фунта стерлінгів зображено, як святий Георгій на коні перемагає дракона). Майор був багатий, а тому, не замислюючись, запропонував чималеньку суму в тисячу фунтів стерлінгів за голову свого ворога.

Ще напередодні за його наказом на найвидніших місцях розклеїли об'яву. Майор розраховував не так на ворогів капітана Зірвіголови, як, і мабуть навіть більше, на зажерливість його друзів.

Проїжджаючи повз об'яву, наклеєну на мурі басейну, майор пробіг її очима, ніби бажаючи на самому собі перевірити силу впливу такого заходу боротьби.

Раптом він сполотнів, з уст його вирвався приглушений крик. Спинивши коня, він широко розкритими від жаху очима втупився у кілька рядків, приписаних олівцем під його підписом твердим і крупним почерком:

«А я пропоную тільки один пенс за голову майора Колвілла. Вона не варта навіть і цього.

Капітан Зірвіголова».

Голос майора тремтів од гніву, а можливо і від страху, коли, вказуючи на об'яву, він крикнув:

— Хто це написав? Відповідайте!.. Та відповідайте ж, ви!

— Не знаю... — промимрив сержант, приклавши пальці до козирка. — Насмілюсь запевнити вашу милість, що недавно, зовсім недавно, цього ще не було.

— Хто приходив сюди? Хто проходив тут? Хто тут зупинявся?

— Ніхто, крім трьох бурських пастушок, що, як звичайно, приганяли на водопій худобу.

— Мені треба їх допитати — і негайно!

— Та вони однаково як колоди: нічого не чують і не розуміють — гірші від дикунок.

— Тим більше! Негайно привести! Зрозуміли, сержанте?

— Слухаю, ваша милість.

— Візьміть з собою десяток солдатів і за всяку ціну приведіть мені тих пастушок.

— Слухаю, ваша милість! Зараз!

І десяток солдатів, скочивши на коней, помчали по слідах зниклої череди.

Майор, його ескорт і офіцери зійшли з коней і мовчки чекали повернення посланого в погоню загону.

Ніхто ще не бачив майора Колвілла в такому збудженні. Ніби якась доля або непереборна сила гіпнозу притягувала його до об'яви, перед якою він, походжаючи вперед і назад, щоразу спинявся.

Минуло десять хвилин.

— Який забара оцей сержант, — бурмотів майор, вдаряючи спересердя хлистом по халяві.

Здалека долетіло кілька пострілів. Коні нашорошили вуха, люди здригнулися.

— Що там іще? — крикнув майор, збудження і гнів якого дедалі зростали.

Прийшла страшна відповідь.

З муру водойми вирвалися стовпи білого диму. Майже одночасно загриміли оглушливі вибухи.

Циклопичний мур, що цілі століття витримував потужний натиск води, розвалився в кількох місцях на протязі ста двадцяти метрів.

Стрімкі потоки води ринули крізь пробоїни і з громоподібним гулом кинулися вниз по схилу, зриваючи на своєму шляху землю, захоплюючи каміння, перекидаючи намети, заносючи запаси вівса і фуражу, заливаючи склади зброї.

— Рятуйтеся! Рятуйтеся!.. — кричали солдати, охоплені жахом від цього страшного видовища.

Відрізані на узгір'ї гармати, зарядні ящики і артилерійські повозки опинилися під загрозою затоплення. Налякані коні голосно заіржали і, зірвавшись із припони, понеслися у відкритий степ.

Під потужним натиском водяних потоків пробоїни все ширшали, і мур не встояв. Утворився гігантський водоспад у півтораєта метрів завширшки, який швидко перетворив веселу долину на бурхливу річку.

Непоправна катастрофа! Знищено водоймище Таба-Нгу, безповоротно втрачено запаси води, і весь цей пункт втратив хоч якась стратегічне значення.

То було справжнє лихо для всієї англійської армії і, зокрема для майора Колвілла, якому було довірено охорону цієї місцевості.

Висадження водойми в повітря зачіпало його самолюбство начальника і наводило тінь на його воїнську честь.

Колвіллу тепер не лишалося нічого іншого, як відступити перед потоками води, що весь час прибувала. Його люди, побоюючись нових вибухів і напівбожевільні від небезпеки, тим страшнішої, що вони не знали ні її причин, ні розмірів, кинулися навітіки.

Деякі загинули під уламками муру. Інші, занесені, наче жалюгідні тріски, потоком, загинули в його хвилях.

На око можна було встановити втрату п'ятдесяти чоловік.

Проте не це найбільше хвилювало майора. Ні, його турбувала незрозуміла затримка взводу уланів, посланого на розшуки бурських пастушок.

Усі думки цього маніяка крутилися навколо зухвалої відповіді, написаної на його об'яві невідомою рукою.

І жах його зростав у міру того, як він згадував винахідливість, що збивала з пантелику, сміливість і спритність свого невидимого, але всюдисущого ворога, який невідступно переслідував, принижував, ганьбив його, знущався з нього, і все це з безкарністю, здатною довести людину до нестями. Майор не знав, що йому робити, з чого починати, він розгубився.

Не маючи ніяких підстав стверджувати щось, Колвілл вважав, проте, що бурські пастушки дещо знають і, можливо, наведуть його на слід. Затримка посланого за ними сержанта так його турбувала, що він не міг приховати свого стану від підлеглих.

Тимчасом далекі постріли припинилися. Мабуть, там сталася сутичка, і майора кинуло в дрож від однієї думки, що ця сутичка могла бути фатальною для його солдатів.

Мертва мовчанка нависла над долиною, чути було тільки ревіння водоспаду, та зрідка долітали або кликання на допомогу тонучої людини, або передсмертне іржання коня.

Раптом на горизонті з'явилися силуети трьох вершників. Вони риссю наближалися. Дивні вершники!

Улани? Ні, вони без пік. Та й взагалі, чи солдати це? Звичайно ж, ні, хоч вони і їдуть верхи на полкових конях.

Вершники усе наближалися. Їх уже можна було розгледіти.

Що за безглуздий маскарад? Якби це сталося не при таких справді жахливих обставинах, поява такого дивного і кумедного тріо

примусила б зареготати навіть англійців — людей, як правило, схильних до гострого спліну.

То були троє одягнутих у жіноче плаття кавалеристів, їх уперті в стремена ноги були босі, їх торси затягнуті в корсажі, на їх головах красувалися неймовірні капелюшки, а абияк натягнуті поверх корсажів спідниці розвівалися по вітру.

І ніяких слідів сержанта і десятиох солдатів уланського взводу!

РОЗДІЛ II

*Герилья, або партизанська війна. —
Неймовірний задум. — Відступати! — Улани.
— Три двоюрідні сестри Поля. — Полонені. —
Знову бойня. — Жарт капітана Зірвиголови. —
Приниження солдатів її величності королеви.
— Привіт майору Колвіллу.*

Після капітуляції армії Кроньє дії бурів набрали зовсім іншого характеру. Вони відмовилися від нанесення противникові сильних ударів великими військовими з'єднаннями. Республіканські сили розбилися на дрібні загони, і генерали скінчили тим, з чого їм треба було б починати: герильєю.

Герилья — це удари, яких невтомно завдають ворогові рухливі і невловимі загони. Партизани нападають на обози, на відсталих солдатів противника, підривають залізничні колії, знищують телеграфні лінії, перехоплюють ворожих розвідників, налітають осиним роєм на військові ешелони, відрізують вороже військо від продовольчих складів, тримають його у постійному напруженні, морять голодом солдатів і коней і сукупністю усіх цих дій завдають тяжких втрат ворожим арміям, лави яких тануть день у день.

Свого часу саме з допомогою такої війни іспанці подолали загартовані в боях війська Наполеона, які здобули чимало перемог над найславетнішими генералами і розбили кілька європейських коаліцій.

Капітан Зірвиголова і його Молокососи перевершували всіх у мистецтві сміливих ударів і раптових нападів.

Отже, коли командир юних партизанів з'явився до генерала Бота просити в нього призначення, той вирішив негайно ж використати рідкісні здібності Жана Грандьє.

На жаль, ескадрон Молокососів, розкиданих по всіх фронтах, складався тепер усього з трьох бійців: капітана Зірвиголови, його лейтенанта — Фанфана і солдата Поля Поттера. Два офіцери, щоб

командувати військовим з'єднанням, — це ще с'як-так, але один боєць ніяк не міг скласти цілого загону.

Генерал Бота обіцяв Жану Грандье звернутися до всіх командо з проханням запропонувати Молокососам, які є в їх розпорядженні, негайно повернутися до свого капітана.

В умовах рухливості бурських загонів можна було сподіватися, що Молокососи зберуться днів за десять. Але Зірвиголово не міг помиритися з бездіяльністю навіть протягом такого строку і просив дати йому поки що хоч яке-небудь завдання.

— У мене немає для вас нічого підходящого. Не забувайте, що вас усього троє, — сказав генерал.

— А ви подумайте, генерале. На війні завжди знайдеться щось дуже важке і негайне.

— Коли б у вашому розпорядженні була сотня Молокососів, я доручив би вам висадити в повітря водоймище Таба-Нгу.

— Але, генерале, я беруся зробити це з допомогою Фанфана і Поля.

— Басейни охороняє тисяча англійців. У них кавалерія, артилерія, піхота, — заперечив генерал.

— У такому ділі сто чоловік швидше заважали б мені, аніж допомогли. Ми цілком впораємось з цим ділом утрих, даю вам слово.

— Та це ж справжнісіньке безумство!

— Знаю. Саме тому я й перекопаний, що днів через десять, якщо тільки ми не загинемо, водоймище буде висаджене. Ми відновимо динамітну війну. Це така захоплююча штука! Удвох-втрих робиш велику справу, виконуєш роботу цілого армійського корпусу!

— Добре, мій любий Зірвиголово, відпускаю вас, тільки з умовою: неодмінно повернутися.

І от троє наших хлопців вирушили в Таба-Нгу. Найхоробріші з хоробрих відступили б перед таким небезпечним завданням. Але Молокососи не знали вагань.

У Таба-Нгу у Поля Поттера жили родичі. Зрештою, по тих місцях усі були, хоч далекі, та родичі один одному.

Дядьки і двоюрідні брати билися на війні, а зате тітки і двоюрідні сестри зустріли юних воїнів дуже сердечно.

А ті, не марнуючи дорогого часу, одразу ж взялися розробляти план дій. Незабаром у голові Жана Грандье визрів оригінальний і цілком здійснений задум.

Він знав, що жінки легко пройдуть там, де чоловіків зупинили б на першому ж кроці. Що ж! Молокососи позичають плаття з гардеробу двоюрідних сестер Поля і будуть жінками.

Отак Зірвиголова перетворився на сестричку Беті, рослу дівчину у голландському чепчику, Фанфан став сестричкою Гріет, чорновосою дівчиною у чудернацькому капелюшку, а Поль обернувся на сестричку Нааті, зовні непоказну, але з незрівняними здібностями доярки.

Хлопці вчилися ходити в спідницях, наслідували, скільки це було можливо, скромні дівочі манери, — словом, робили все те, що Фанфан нешанобливо називав «кривлянням».

Увечері влаштували генеральну репетицію. Усе зійшло прекрасно. А наступного ранку вони вже гнали худобу на водопій, не забувши захопити кошики, в які, крім сніданку, поклали трохи шмаття.

Імпровізовані пастушки дуже добре вийшли з небезпечного іспиту.

Випадок з коровою, що не далася уланам доїти себе, підказав Жану думку захопити іншим разом дійницю, в яку сестриця Нааті — вона ж Поль — мала надоїти молока, щоб відвернути увагу солдатів.

Наступного дня, як уже відомо читачеві, хлопці, ризкуючи бути розстріляними на місці, виконали свій зухвалий задум.

Фанфан і Зірвиголова тобто сестри Гріет і Беті — заховали на дні своїх кошиків під бутербродами, хустками і в'язанням, по півдюжини динамітних патронів з бікфордovими шнурами, і хай буде, що буде!

Витівка капітана Молокососів вдалася на славу. В той час, як Поль невтомно поїв молоком ненаситних солдатів, лже-Гріет і лже-Беті непомітно і обережно закладали в щілини муру водойми динамітні патрони.

Черета, з'юрмившись у купу, мукаючи і тупцюючи на місці, добре заховала їх під час цієї небезпечної роботи від очей солдатів.

Потім відважні хлопці, не втрачаючи самовладання, підпалили гноти. Тепер уже ніхто не зміг би запобігти руйнуванню.

А в Жана, цього безрозсуднішого сміливця, вистачило ще зухвальства приписати до об'яви Колвілла, яку він помітив учора, відомі вже нам слова:

«А я пропоную тільки один пенс за голову майора Колвілла. Вона не варта навіть і цього».

І не побоявся при цьому підписатися. Нехай знає!

Проте час уже був тікати.

Тікали вони досить швидко, весь час підганяючи тварин. Тільки б добратися до ферми.

Розсудлива обережність, мудре рішення! Бо, по-перше, біля водойми от-от завариться гаряче діло і, по-друге, улани, послані навздогін їм майором Колвіллом, уже скачуть по їхніх слідах.

На щастя, уланів затримала одна обставина: вони наткнулись на купу дрібних монет — щедрий дар любителів молока, з такою огидою викинутий сестричкою Нааті.

«Солдат не дуже багатий, хто цього не знає?» співається в одній пісеньці. А улани цього взводу, як навмисне, усі були такою голотою, що в них не водилося й копійки за душею. Отже, вони спішилися і стали жадібно визбирувати пенси і шилінги.

А це означало, що втікачі, або втікачки, як більше подобається читачеві, виграли ще п'ять хвилин.

Сестричка Беті, часто озираючись назад, помітила уланів, які вже знову встигли скочити в сідла.

— Здасться, погоня...

— От так штука! І, звичайно, улани, — вигукнула Гріет. — Я б охоче перебив їх усіх до одного!..

— Як ти думаєш, Поль? — спитала Беті, вона ж Зірвіголова. — Чи добредуть корови додому без нас?

— Доберуться! — коротко запевнила Нааті.

— Тоді ми зараз побавимося, ще п'ять хвилин тому ми пропали б, а тепер у нас є можливість битися.

Замість відповіді Нааті пронизливо свиснула. Почувши знайомий сигнал, чільна корова пустилася в галоп і повела за собою всю череду, що з гуркотом снігової лавини помчала до ферми.

Дорога круто підіймалася вгору. Ліворуч від неї височіла скеля, на якій зяяла розколина завширшки два метри і заввишки з метр. Це був вхід у печеру. Всі три сестриці забігли туди на секунду і, вийшовши, вишикувалися плечем до плеча перед входом.

Улани дрібною рисою брали кручу. Їх стомлені коні ледве чвалали.

Пастушки легко могли б утекти, проте не рухалися з місця і з цікавістю поглядали на уланів. Ті помітили їх і стали гукати, щоб дівчатка зійшли до них.

Пастушки не ворухнулись, навіть не удостоїли уланів відповіддю.

Тоді сержант, який скакав попереду, підїхав до печери, зупинив перед входом коня і, не злізаючи з нього, зробив спробу обійняти Гріет.

— Здавайтеся, красуні, і марш за мною! — гукнув він.

Гріет, вона ж Фанфан, з непорушним спокоєм схопила кавалериста за чобіт і, без усякого видимого зусилля піднявши його, скинула з сідла.

Трах-тарарах! — розляглося брязкання заліза, прозвучала, міцна солдатська лайка, потім почувся стукіт копит коня. Кінь, скинувши сержанта, покинув його напризволяще разом з пікою, шаблею, рушницею і всією іншою зброєю.

Три пастушки, несподівано «розтанувши», нестримно зареготали. Мабуть, жарт здався їм дуже забавним. Улани ж, навпаки, знайшли його аж надто недоречним.

З півдюжини їх спішилися. Наставивши на бідолашних свої довгі піки, улани крикнули:

— Ідїть за нами, якщо не хочете, щоб вас насадили на піки, наче куріпок на рожен!

Шість гострих пік погрозликим півколом витяглися перед дівчатами на відстані всього одного метра. Солдати були збуджені і люті: тут уже не до жартів. Та їм справді не до жартів було!

Скинутий з коня сержант нарешті виплутався з своїх доспихів і приєднався до уланів. Він вважав, що вищий порівняно з іншими чин дає йому право кричати голосніше і лаятися брутальніше за своїх підлеглих.

Тимчасом пастушки, наче добре зіграний ансамбль, відступили на крок у печеру, витягли вперед носки лівих ніг, приставили під кутом каблуки правих ніг до лівих, витягли звідкись карабіни, приклади яких миттю і спритно примостилися на їх плечах. Вся ця красива пантоміма забрала буквально три секунди.

Раз! Два! Три!.. — наче на муштрі.

На війні слід бути готовим абсолютно до всього. Та бувають несподіванки, які перевершують усі можливості бідної людської уяви.

Саме на таку несподіванку наразилися улани, коли у них на очах три молодих дівчини раптом обернулися на грізних бійців. Спробуйте поставити себе на їх місце, читачу! Піка проти рушниці взагалі погана зброя. Вона стає майже непридатною, коли доводиться орудувати нею знизу вгору, у позиції, яка не тільки утруднює рухи бійця, а й згубно

відбивається на його моральному стані. Навіть найхоробріші люди у таких випадках підкоряються інстинктові самоохорони і не можуть про щось думати або робити щось. А інстинкт перед лицем такої небезпеки наказує тікати безоглядно, якщо, звичайно, страх не приковує людини до місця.

Так сталося і з уланами. Побачивши цих звичайних дівчат, які діють і маневрують з досвідом справжніх бійців, вони на якусь мить були приголомшені..

О, та ці пастушки, виявляється, зовсім не такі колоди!

Потрясіння уланів тривало не більше якихось двох секунд. Але й за ці дві секунди можна багато зробити з допомогою маузерівських гвинтівок.

Паф! — блиснули три язички полум'я, і знявся легкий димок. І зараз же: паф! — ще три постріли, так само, як і перші, злилися в один.

Шість пострілів за дві секунди!

Улани були розстріляні в упор. Мундири їх поруділи від полум'я, зброя випала з рук. Прострілені навиліт, вони судорожно змахували руками, затискуючи ними рани, завдані «гуманними кулями».

Деякі з них з дико блукаючим поглядом пробігли, хитаючись, кілька кроків і впали навзнік. Сержантові куля влучила в саме серце, і він на місці звалився лицем до землі. Ще один улан промчав з несамовитим криком не більше як п'ятдесят метрів, похитнувся і заляк у потоках власної крові.

Шестеро уланів, тобто понад половину всього взводу, уже на землі!

Зірвиголова стримав злісну усмішку, що з'явилась була на його губах, і лунким голосом, який так не пасував до його жіночого вбрання, гукнув:

— Геть зброю, шахраї! Я — Брейк-нек! Чуєте?.. Геть зброю!

Та уланів зоставалося ще п'ятеро. Їм здалося неймовірним здатися якимось карикатурам, нехай навіть страшним, але все-таки карикатурам на солдатів.

Улани розбилися на дві невеличкі групи: перша — з двох чоловік — була метрів на шість попереду від другої.

Передні улани підняли дибки своїх коней. Але цей маневр, добре знайомий всім кавалеристам, придатний був хіба лише на те, щоб спантеличити новаків, але ніяк не таких стрільців, як Поль і Зірвиголова.

Гримнуло ще два постріли. Ніякі метушливі рухи не допомогли уланам. Влучені просто в голову, вони, сповзши з сідел, впали мертві на землю.

Тепер уланів лишалося всього троє. Цього разу вони були налякані серйозно і хотіли втекти.

Пізно!

Перед тим як перейти в галоп, вони мусили б зробити крутий поворот і пробратися вузькою стежкою поміж двома глибокими ярами.

Саме в цю мить із долини долетів оглушливий гуркіт вибуху. Грунт затремтів, наче від землетрусу.

І знову пролунав ще голосніший і владний голос Зірвиголови:

— Водоймище висаджено в повітря! Це зробили ми... Так, ми самі. Здавайтеся ж, грім і блискавка! Здавайтеся, поки не пізно!

— Здаємося! Здаємося!..

— Чудово!.. Кинути зброю! Спішитися! Руки вгору!.. А ви, Фанфан і Поль, візьміть цих шахраїв на мушку і при найменшому підозрілому русі стріляйте, наче зайців.

Троє солдатів, відчуваючи всю принизливість свого становища, все-таки покійно виконали наказ Жана, і тільки один з них не без гідності вимовив:

— Ми здаємося. Але ми солдати, а не шахраї, і вам би не слід нас ображати.

Зірвиголова з палаючими від гніву очима, з перекривленим обличчям, страшний, незважаючи на свій кумедний одяг, наблизився до уланів і обурено кинув їм у відповідь:

— Ви ще наслідуетесь говорити про повагу до полонених! Ви грабуєте ферми, підпалюєте ниви, вбиваєте жінок і дітей! Ви піддаєте полонених жорстокому і ганебному катуванню «pigsticking»! Ви — кати, що ганьблять свої мундири, бандити, яких слід би нещадно винищити всіх до одного! І ви ще наслідуетесь звати себе солдатами! Ви — улани майора Колвілла, гідні помічники цього золотопогонного вбивці!

Вражені жорстокою, але цілком заслуженою відповіддю Жана і до того ж дуже погано почувуючи себе під дулами двох карабінів, усі троє уланів мовчки здали зброю.

Зірвиголова опанував себе і знову звернувся до них спокійнішим тоном:

— Чого, власне, вам треба було від нас і хто вас послав у погоню? Адже в англійському таборі нас вважали за пастушок?

— Справа в тому, — відповів один з уланів, — що коли ви пішли, до водойми прибув майор Колвілл. Він побачив на своїй об'яві підпис капітана Зірвиголови. У нього виникла підозра. Він наказав догнати вас і за всяку ціну доставити до нього.

— Значить, тільки для того, щоб піймати якихось жалюгідних пастушок, він рискнув цілим взводом?

— Виходить, так, — підтвердив улан.

— Що ж! Якщо Колвіллу дуже потрібні три пастушки, я, так тому й бути, пошлю їх до нього.

При цих словах лукава посмішка освітила обличчя капітана Зірвиголови.

— Роздягайтесь! — наказав він уланові. — Зніміть з себе мундир, штани, чоботи.

— Але, містер Брейк-нек...

— Без заперечень! А то самі бачите: сестричка Нааті уже скоса позирає на вас і грає собачкою свого карабіна. Не гайтеся... Ви рискуєте життям.

Солдат миттю скинув з себе військову форму, а Зірвиголова так само швидко звільнився від одягу сестрички Беті.

— Тепер, — з глузливою серйозністю сказав Зірвиголова, — беріть мій одяг в обмін на ваш. Повертайтеся, швидше!.. Натягніть корсет... Влізайте в спідницю... Та не забудьте чепчик, цю істотну приналежність жіночого вбрання.

У цілковитому відчаї, пригнічений смішною і жалюгідною роллю, яку примусив його грати неблаганний переможець, улан понуро підкорився, а Зірвиголова тимчасом одягнувся у військову форму кольору хаки.

— Чудово! Якби не вуса, ви цілком зійшли б за кузину Беті. Чи не вгодно вам для такого випадку зрізати їх?.. А тепер потримайте коней, та дивіться — без зради... Гей, помер два! Ваша черга! Знімайте форму... А ти, Фанфан, віддай цьому джентльменові своє шмаття.

Номер другий був завагався, та Зірвиголова навів на впертого солдата карабін і холодно сказав:

— Лічу до трьох. Якщо при слові «три» ви не будете роздягнені, я всаджу вам кулю в лоба. Раз... Два... Прекрасно! Ви дуже добре

зрозуміли мене.

І цей улан роздягся за мить.

— Тепер твоя черга, Фанфан, — сказав, усміхаючись, Зірвиголова.

Другий улан був високий і кремезний, Фанфан же худий, мов тріска, а на зріст — зовсім куций. Мундир улана майже прикрив його стегна, а штани довелося підтягти аж до пахов, і все-таки вони тяглися по землі.

Зірвиголова залився гомеричним реготом; навіть на губах серйозного Поля з'явилося щось схоже на усмішку — такий кумедний вигляд мав парижанин.

Та Фанфан не розгубився. Засукавши рукава і відвернувши краї штанів, він іронічно, з комізмом справжнього Гавроша оглядав своє вбрання. А злощасний улан, неймовірно смішний у занадто короткому і вузькому жіночому вбранні, скидався на одну з тих жалюгідних маріонеток, яких збивають ударом м'яча по сільських ярмарках.

Третій улан сам догадався, що для нього найкраще — якомога швидше покінчити з переодяганням.

Обмін одягу з Полем відбувся без інцидентів, і за дві хвилини все було закінчено.

Зірвиголова знову став серйозним.

— Ви вільні! — владно, з гідністю сказав він. — Сідайте на коней і повертайтеся в табір. Передайте од мене уклін майору Колвіллу і скажіть йому, що замість пастушок я посилаю йому їхнє шмаття. Нічого більшого, на жаль, цього разу зробити для нього не можу.

Розлютовані, пригнічені соромом і зовсім одурілі від усього пережитого, улани скочили на коней і, плутаючись у спідницях, з-під яких стирчали їхні босі ноги, що духу помчали до табору.

А Зірвиголова, Фанфан і Поль, скинувши за плечі карабіни, повернулися на ферму.

РОЗДІЛ ІІІ

Давні друзі. — Сапери роти Молокососів. — Наполеон. — Необережність. — Оточені! — Парламентер. — «Капітулюйте!» — Горда відповідь. — Під артилерійським обстрілом. — Пролом. — Зірвиголова купує стадо. — Примха коштує тридцять тисяч флоринів. — Про те, навіщо потрібна була ця покупка. — Надзвичайні готування. — Куди підуть корови? — Нестерпне вичікування.

Там їх чекав приємний сюрприз. На подвір'ї ферми вони побачили вісім осідланих, споряджених по-військовому коней, що з насолодою жували початки кукурудзи. То були бурські поні.

А коли троє друзів увійшли у парадну кімнату, їх зустріли радісним «ура».

З-за столу встало восьмеро чоловік. Двоє з них, з довгими бородами, простягли руки і вигукнули:

— Зірвигоलो! Друже! Приймайте перших волонтерів нового ескадрону Молокососів!

— Лікар Тромп! Перекладач Татусь! Радий вас бачити! Але які ж це Молокососи з бородами, широченними, немов лопати!

— Вони цілком можуть бути саперами! — втрутився Фанфан.

— Браво! Молодець, парижанин! — вигукнув лікар. — А я, — продовжував він, — у госпіталі відчув, що старію. Дайте мені бойове діло. Ранити однією рукою і лікувати другою — от моє покликання!

Татусь із повним ротом їжі перебив його:

— Наказ генерала Бота оголошено нам позавчора, і ось ми вже тут, а з нами і Жан-П'єр, і Карел, і Еліас, і Гуго, і Іохім, і Фіньйоле, який втік з понтонів, а скоро прийдуть і інші.

Зірвиголова, сяючи, потискував простягнуті до нього звідусіль руки:

— Ого! Та нас уже і так одинадцяттеро! Ну і вдаримо ж ми тепер по англійцях!

— Смерть ворогові!

— Так. І особливо смерть уланам! — вигукнув Зірвіголова. — Від сьогодні ми оголошуємо їм нещадну і безперестанну війну — війну на винищення. Як я їх ненавиджу!

— І проте носите їхню форму!

— Так само як Поль і Фанфан.

— О, я не дуже гну кирпу від цього! — засміявся парижанин. — Ви тільки гляньте на мене. Гарне платтячко? Яке опудало, друзі мої! Чи ви бачили колись таку потвору?

— Але яким побитом потрапили до вас ці мундири?

— Кумедна історія! Зараз розповім... Можна, хазяїне?

— Шквар, тільки коротше. Однаково поїсти треба: від бутербродів сестрички Беті давно вже й сліду нема. Пожуємо — і в дорогу!

Фанфан палко розповів про їх сміливий наліт на водойму Таба-Нгу, про відступ і переодягання уланів.

Неважко догадатися, який успіх мала його розповідь.

Потім Молокососи добре закусили, запиваючи страви кафрським пивом. Принесли також дві пляшки старого капського вина, і всі чокнулися за успіх кампанії і за «дядька Пауля», шановного президента Трансваалю.

Це ім'я викликало вибух ентузіазму.

— Хай живе дядько Пауль! Хай живе бурський Наполеон! — горлав Фанфан, п'яніючи від власних слів.

Наполеон! Це порівняння прозвучало надто пишно, навіть фантастично, так що сам парижанин відчув потребу пояснити це хоч би тим з гостей, які розуміли французьку мову.

— Так, Наполеон! Я не відмовляюся від своїх слів. Доказ? Будь ласка! У Наполеона була єдина в своєму роді трикутка, а у дядька Пауля — циліндр, схожого на який не знайдеш на всьому світі. Треба бути генієм, щоб наважитися носити такий капелюх... І ще доказ: Наполеон смертельно ненавидів англійців, яких лякала його трикутка, і дядько Пауль також ненавидить їх, а його ковпак також вселяє в них дикий жах! Що, здорово ми поцокали англійців?.. Пам'ятатимуть Молокососів! — сам захлинаючись від захоплення, закінчив Фанфан свою промову, що викликала бурхливе схвалення слухачів.

Але тут у залу вихором влетіла сестричка Гріет — справжня — і одним словом перервала бурхливу овацію:

— Улани!

Боже мій! Про них зовсім забули. А багато їх? Мабуть, якийсь сторожовий патруль. Зараз Молокососи добре їх провчать.

Зірвиголова прожогом вийшов, здерся на гребінь стіни і глянув на рівнину. Сто чортів, діло серйозне! Уланів було понад сотню. Вони мчали розгорнутим строем, обходячи ферму, щоб відрізати її від Таба-Нгу. Тікати було пізно. Молокососи потрапили в оточення. І Зірвиголова, повернувшись, скомандував:

— До зброї!

Молокососи зараз же посхоплювалися з місць, розібрали карабіни і, вибігши на подвір'я, замкнули важкі ворота, підперши їх для певності тридюймовими дошками.

А втім, бурські ферми з їх високими і товстими мурами взагалі являли собою справжні маленькі фортеці, в яких жителі могли відбивати несподівані наскоки ворога.

Улани швидко наближалися, з усіх боків обходячи ферму. За ними показалися інші кавалеристи, мабуть, драгуни: здалека вони здавалися зовсім крихітними, наче олов'яні солдатиками.

— Чи не думають оці джентльмени вшанувати нас облогою? — сказав лікар Тромп, заряджаючи маузер.

— Я мусив був розставити вартових! — нарікав на себе Зірвиголова. — Така помилка непростима для командира розвідників. А проте чи не однаково, де битися — тут чи в полі... Головне — битися. До того ж нас аж одинадцять, — заспокоював себе Зірвиголова, — і ми, хоч і Молокососи, не дамо перерізати себе, немов курчат.

Зірвиголова не знав вагань, і його самовладання у подібних обставинах було просто-таки незбагненне.

— Скільки у вас патронів, Татусю? — спитав він.

— Близько двохсот на людину.

— Чудово! А в нашої трійки — по двісті п'ятдесят. Загалом понад дві тисячі патронів. І, звичайно, ми не стрілятимемо ними по горобцях.

Улани все наближалися. Зірвиголова уміло вибрав позиції для десятиох бійців, з яких складався гарнізон маленької фортеці, а сам

вирішив залишитися в резерві, щоб мати змогу в разі необхідності приспіти на допомогу кожному посту.

Усіх заходів захисту було вжито. Метушня припинилася. Настала мертва тиша.

Здалека долинув пронизливий звук ріжка. У супроводі сурмача до ферми наближався улан з білою хустиною на вістрі піки.

— Парламентер, — сказав Зірвіголова, потираючи від задоволення руки. — І, звичайно, з вимогою капітуляції. Ну, нічого, ми влаштуємо йому гідний прийом! Знатимуть, з ким мають справу.

Разом з Фанфаном, який прикрасив свій штик білою салфеткою справжньої сестрички Беті, Зірвіголова піднявся на гребінь муру.

— Шкода, що в мене немає дудочки, — пожартував Фанфан, — а то зіграв би я їм пісеньку!

— Лейтенанте Фанфан, струнко! — з насмішкуватою урочистістю скомандував Зірвіголова.

Англійський парламентер зупинив коня за п'ятнадцять кроків од ферми і голосно гукнув:

— З наказу його милості майора Колвілла я вимагаю від жильців цієї ферми відчинити ворота і беззаперечно видати людину, яка зветься капітаном Зірвіголовою! В разі невиконання наказу будинок буде взято штурмом і спалено, а жителів його судитимуть з усією суворістю законів воєнного часу.

Відповіді не довелося довго чекати:

— Я, капітан Зірвіголова, що підірвав водоймище Таба-Нгу, оцінив усього в один пенс голову людини, яка зветься Колвіллом, і знищив взвод уланів, посланий в погоню за мною, — я пропоную вам негайно забиратися геть звідси! Інакше я стрілятиму. Парламентер повинен бути ввічливий, а ви невихований грубіян. Щождо Колвілла, то я присудив його до смерті, і тому його слова не мають для мене ніякого значення.

Видимо збентежений, парламентер відповів трохи м'якшим тоном:

— Мушу застерегти, що нас п'ятсот чоловік і ми в разі опору полонених не братимемо.

— П'ятсот чоловік — це не так уже багато. А полонених у вас не буде хоч би з тієї простої причини, що вам не пощастить їх узяти.

— Це ваше останнє слово?

— Так, сер!

Переконавшись, що наполягати — марна справа, парламентар повернув коня і поскакав у супроводі сурмача.

Минуло чверть години. Англійці були ще далеко, але кільце облоги поступово вужчало. Вони наближалися дуже обережно і не наважувалися йти напролом, не знаючи, скільки бурів на фермі. А один уланський взвод з дванадцяти чоловік застиг нерухомо приблизно за півтори тисячі метрів од ферми.

Непростима легковажність! Зірвиголова, щоб показати ворогам, на що здатні Молокососи, не міг устояти проти бажання послати їм

привітальний залп. Він покликав до себе найвлучніших стрільців, тобто всіх бурів і хлопчаків, крім Фанфана, Фіньйоле і Жана-П'єра, і, вказуючи їм на групу уланів, сказав:

— Покладіть рушниці на мур, прицільтеся добре і стріляйте за моєю командою.

Марна і безрозсудлива спроба, скаже дехто. Справді, мішень була так далеко, що контури людей розпливалися, а колір хакі робив їх майже невидимими.

Але ж бури — найкращі в світі стрільці, а маузер — чудова зброя.

Ця рушниця, вагою чотири кілограми, має у довжину, не рахуючи штика, 1,23 метра. Калібр її — 7 міліметрів. В її патроні 2,5 грама бездимного пороху, а куля з твердого свинцю, у сорочці з нікельованої сталі важить 11,2 грама.

Початкова швидкість польоту її кулі досягає 728 метрів на секунду, тоді як швидкість кулі англійського лі-метфорда не перевищує 610 метрів. Куля маузера смертельна навіть на відстані 4000 метрів, тоді як лі-метфорди б'ють всього на 3200 метрів. Нарешті, траєкторію польоту куля маузера має положистішу за англійську, що дозволяє влучати в ціль з неймовірно великої дистанції.

Отже, з такими влучними стрільцями, як десять Молокососів, взвод англійських уланів не повинен був почувати себе в безпеці.

— Вогонь! — півголосом скомандував Зірвиголова.

І от один за одним, майже єдиним протяжним звуком прогрімилі шість пострілів. Ще секунда — і група уланів змішалася. Вибиті з сідла вершники сторчма попадали на землю, а їхні коні з переляку понеслися по степу.

Незважаючи на велику відстань, жодна куля не пропала марно. І хто знає, чи не скосила якась із них одразу кілька жертв? Маузер — чудова і страшна зброя.

На такій дистанції усе це, правда, не мало такого вже драматичного вигляду. Створювалося враження, ніби дитина кинула жменьку кульок у групу олов'яних солдатиків.

Постріли примусили англійців бути обережнішими. Вони миттю поділилися на дрібні групи, щоб не становити таку легку мішень для куль. Та й Молокососи, відчуваючи, що в них ціляться з усіх боків, також поховали голови, немов слимаки.

Склалася цілком зрозуміла стратегічна обстановка: п'ятсот англійців проти одинадцяти Молокососів, обложених на фермі, наче щури в норі. У невеликому масштабі повторилася картина оточення армії Кроньє під Вольверскраалем, з тією, проте, різницею, що Молокососи, не зв'язані обозом, зберегли рухливість, та й кільце оточення цього разу не було таким щільним.

А втім, усяка спроба пробитися крізь лави англійців наперед була приречена на невдачу.

Що ж думає робити ворог?

Він, звичайно, не гаятиме часу на облогу, що затримала б його на кілька днів, а почне напад, спробує зробити пролом у мурі і штурмом оволодіти фермою.

І цій атаці мусять чинити опір всього одинадцять чоловік.

Було близько п'ятої години дня. Мабуть, Колвілл; бажаючи уникнути зайвих жертв, вирішив атакувати вночі.

Зірвиголова передбачав це, і хоч становище на перший погляд здавалося безнадійним, він не розгубився. Про бадьорий настрій його свідчила посмішка, що світилася на його гарному юнацькому обличчі.

— О, ми ще повоюємо! — сказав він Татусеві, який з величезним спокоєм філософа курих свою люльку.

З поля донеслося завивання снаряда, посилюючись в міру його наближення. За сто метрів од ферми розлігся глухий вибух.

— Недоліт! — вигукнув Фанфан, побачивши, як від снаряда піднялася земля і каміння.

Знову постріл. Цього разу снаряд, пролетівши над самими мурами, вибухнув за двісті метрів позаду ферми.

— Переліт! — з поважним виглядом знавця вигукнув Фанфан.

Третій постріл!

Бум!.. Тепер уже не до сміху.

Англійські гармати наведені з математичною точністю. Снаряд влучив у самий гребінь муру і розбив близько кубічного метра кам'яної кладки.

Люди на фермі поводитися з разючим спокоєм. Жінки і дівчата, ідо давно вже звикли до мінливості і страхіть війни, виявляли виняткову мужність.

Мине кілька годин, і старовинне житло їх предків захопить ворог, пограбує, зрівняє з землею, а самих їх покалічить, можливо навіть уб'є.

Ті ж, хто залишиться живим, не матимуть покрівлі над головою, втраять все своє майно, будуть приречені на злиденне існування.

Та ніде не чути ані нарікань, ні жодного слова розпачу. Ніяких виявів страху!

Господиня зібрала в їдальні своїх дочок і кафрських служниць. Всі вони стояли навколо великого столу, наче на вечірній молитві. А мати, замінивши батька, який пішов на війну, розгорнула старовинну біблію і урочисто читала її вголос.

Час від часу весь будинок стрясався від пострілів. Вибух заглушав слова матері, але голос її ні разу не затремтів.

Снаряди безперестанно вдаряли в одне і те ж місце, намічене ворогом для бреші. Мур осипався, обвалювався, руйнувався. Скоро пролом буде досить широкий, і англійці зможуть вдертися крізь нього на подвір'я ферми.

Що ж робили у цей час Молокососи?

Вони стежили за ворогом і час від часу розважалися тим, що підстрілювали якого-небудь необережного піхотинця чи кавалериста.

Так, вони розважалися. Ми не перебільшуємо, бо світ ще не бачив таких спокійних обложених, так мало стурбованих тим, що відбувалося, з таким байдужим, принаймні зовні, ставленням до страшного лиха, яке насувалося на них.

Молокососи безмежно довіряли своєму юному командирові, непохитна бадьорість якого передалася всьому маленькому гарнізону обложеної ферми.

Зірвиголова сказав Молокососам:

— Я все беру на себе! Ми пройдемо, не залишивши за собою відсталих: майор Колвілл надовго запам'ятає зустріч з нами.

Сам Зірвиголова з Фанфаном таємниче поралися над чимсь у віддаленій будівлі ферми. Інші захисники з наказу Жана продовжували перестрілку, щоб відвернути увагу порогів і дати їм перебільшене уявлення про чисельний склад гарнізону ферми.

Покінчивши з своєю загадковою роботою, Зірвиголова послав Фанфана до захисників, а сам попросив Татуса пройти з ним до тітки Поля Поттера.

Участь перекладача у розмові з нею була необхідна, бо ця добра жінка не розуміла жодного слова по-французькому.

Жан шанобливо вклонився їй і, як людина, що цінує час, без зайвих передмов почав ділову розмову.

— У вас півтораста голів худоби — корів і телиць. Хочете продати їх мені?

— Але ж, любий мій хлопче, англійці однаково заберуть їх і зжеруть. Якщо корови можуть вам на щось придатися, беріть їх даром.

— У скільки оцінюєте ви кожну корову?

— Принаймні флоринів у двісті... Та навіщо говорити про ціну, коли...

— Двісті флоринів, помножені на сто п'ятдесят, — це тридцять тисяч флоринів. Так. Точно тридцять тисяч. А тепер, будьте ласкаві, поверніть мені книжечку, яку я дав вам на зберігання, перед тим як іти до водойми у вбранні сестрички Беті... Дякую вам, люба тітонько! — сказав він, одержавши свою чекову книжку.

Він розгорнув її, накидав на чеку кілька слів, потім відірвав сторінку і передав господині:

— Ось чек на тридцять тисяч флоринів. Ви можете пред'явити його в банк Преторії або в банк Лоренцо-Маркеса. У кожному з них вам виплатять вказану тут суму. Це плата за корів, які належать тепер мені.

— Але ж я хочу подарувати їх вам!

— Гарзд, гарзд... Дякую вам, до побачення! Я поспішаю. А папірець ви все-таки заховайте.

На цей час снаряди зруйнували вже велику частину муру. Утворилась придатна для атаки пробоїна.

Сонце заходило. Через годину буде зовсім темно, а в англійців не видно ніяких готувань до штурму.

Зірвиголова не помилився. Колвілл вважав, що на фермі не менш як сотня Молокососів. Щоб уникнути надто великих втрат, він вирішив іти на приступ під покривом ночі.

Зірвиголова тимчасом не вживав ніяких, навіть найелементарніших заходів для відбиття атаки. А він же незважаючи на свій вік, був досвідченим командиром.

Навпаки! Можна було подумати, що він безмежно радіє бреші, пробитій у мурі англійськими снарядами. Якби не безперервний обстріл з гармат, він, мабуть, наказав би навіть очистити пролом зсередини і зовні від уламків і каміння.

Фанфан, нічогісінько не розуміючи в усьому цьому, дуже здивувався, почувши, як Зірвиголова бурмоче:

— Якщо вони пройдуть тут без вагань, їх уже ніщо не зупинить, і вони помчать...

— Хто «вони»? — спитав Фанфан.

— Скоро побачиш, — відповів Зірвиголова, з лукавою усмішкою потираючи руки.

Сонце зайшло. Швидко насувалися сутінки.

— У нашому розпорядженні ще година, — сказав Зірвиголова. — За роботу!

Він велів Молокососам нарізати гілок з колючих дерев, що оточували подвір'я (бури охрестили ці дерева ім'ям «зачекай трохи», ботаніки звать їх *асасіа detinens*), а сам попросив стару матір родини і численне плем'я двоюрідних сестер Поля пройти з ним у ту саму віддалену споруду, де він недавно працював з Фанфаном.

Там на столі в симетричному порядку були розкладені двісті динамітних патронів з гнотами різної довжини.

Татусь, який супроводив їх, здивувався, побачивши таку кількість вибухової речовини страшної сили.

— Генерал Бота прислав ці патрони для знищення водойми. Ми витратили тоді всього дванадцять штук. А тепер пустимо в хід решту. Поясніть їм, будь ласка, Татусю, що таке динаміт.

— Та тут навіть малята ознайомлені з динамітом і вміють з ним поводитися, — відповів Татусь-перекладач.

— Прекрасно! Нехай жінки прив'яжуть міцніше товстим шпагатом по патрону до одного з рогів кожної корови. Міцно і швидко. Біля самої основи рогів. І, головне, швидше. Зрозуміло? Корови знають своїх господарок і спокійно стоять під час цієї операції. Татусь зрозумів, нарешті, задум командира. Широка, на весь рот, усмішка освітила його обличчя.

В англійському таборі, як і раніше, панувала мертва тиша. Ворог просувався вперед повільно і методично, масованими частинами.

Артилерія замовкла. Припинилась і рушнична стрілянина. Колвілл мав намір узяти Молокососів живцем і побоювався, щоб якась випадкова куля не вбила когось із них.

Жінки з незбагненною мужністю і швидкістю взялися за свою страшну роботу. Корови довірливо дозволяли робити над собою

операцію, що загрожувала їм неминучою загибеллю.

Минуло близько півгодини.

— Скінчили нарешті? — турбувався Зірвіголова.

Ніч позбавила його звичайного спокою, і час тягся тепер для нього надто повільно.

Принесли ліхтарі. У приміщенні стало світло.

— Швидше! Швидше!..

Минуло ще чверть години. Ворог наближався. Уже виразно було чути ритмічну ходу солдатів і навіть брязкотіння зброї.

— Підпалюйте гноти! Швидше! Всі сюди!.. Тягніть з каміна головешки!

Чоловіки і жінки кинулися в їдальню, схопили палаючі поліна і стали підпалювати гноти.

Перелякані корови тривожно ревли. Господині заспокоювали їх лагідними, добре знайомими їм словами і поцмокуванням язиком.

Сміливі жінки безстрашно снували з палаючими головешками серед гнотів і бікфордових шнурів, що з тріском розгорялися.

А досить було догоріти одному із цих шнурів, і всі б загинули.

На прохання Татуся стара мати родини відчинила загін для худоби.

А Молокососи і двоюрідні сестри Поля у цей час прив'язували до хвостів перших-ліпших корів гілки з дерева «зачекай трохи»: при першому ж ударі хвостом колючки, впившись у тіло тварин, завдадуть їм такого болю, що бідолашні покажуться і помчуть неймовірним галопом.

Англійці підійшли вже зовсім близько до ферми і зімкнули ряди. Передові цепи пересувалися плазом, усе ще не наважуючись піднятися в атаку. Тиша, що переривалася тільки муканням корів, лякала їх далеко більше, ніж рушничний вогонь.

— Вперед! — розлігся раптом у темряві голос, пронизливий, немов звук різка.

Це сигнал до атаки.

— Женіть стадо в пролом! — скомандував Зірвіголова.

Якщо корови підуть у бреш, англійське військо буде знищене. Якщо ж вони упруться і сказ, що вже починає нападати на них, пожене їх по території ферми, — все тут загине: будівлі, люди, худоба!

Вибухне сорок фунтів динаміту!

Де це станеться?

Невиможна тривога охопила людей...

РОЗДІЛ IV

*Коли в діло втручаються жінки. —
Героїчне самопожертвування матері і дочок.
— Вибухи. — Перемога, здобута занадто
дорогою ціною. — Похорон патріоток. —
Пожежа. — Сутичка. — Знову улани! —
Оточені. — Молокососи на краю загибелі. —
Чи це кінець?*

Роздратовані колючками, налякані запаленими гнотами, що потріскували у них біля самих вух і, мов світлячки, виблискували перед очима, корови спочатку відмовлялися йти вперед.

Кілька тварин кинулося врозтіч по подвір'ю ферми, загрожуючи потягти за собою всю череду.

Зірвиголова здригнувся. Його тіло, обличчя, руки миттю вкрилися крижаним потом, з'явилось огидне відчуття прилиплого одягу.

Ще кілька секунд — і все тут буде підірвано, зруйновано, стерто з лиця землі.

— Так, — сумовито прошепотів Зірвиголова, — я був занадто самовпевнений... Усе пропало!

Та чи це так?

У відповідь на щойно почуту команду англійця розлігся дзвінкий і суворий голос, що покрив і брязкотіння зброї, і тупіт людей, які кинулися на приступ, і рев тварин.

То був жіночий голос:

— За мною, дочки! За мною!..

І стара мати, що зберегла, незважаючи на похилий вік, свою рухливість, з ліхтарем у руці кинулася в пролом.

Вона з'явилася в ньому з розпущеним по вітру волоссям, трагічно прекрасна, і ще раз повторила заклик.

— Врятуймо чоловіків! — кричала безстрашна жінка. — Врятуймо захисників нашої батьківщини!

Її дочки не вагаючись підбігли до неї, хоч прекрасно розуміли, що йдуть на вірну смерть.

З тилу на жінок вихором насувалися англійці, кинувшись у штикову атаку.

Попереду металося й ревла оскаженіле стадо.

— Вперед! Вперед! — гукали офіцери.

Стара мати скликала корів звичними для них ласкавими словами. Дочки допомагали їй, всіляко намагаючись заспокоїти тварин.

Ошалілі корови впізнали, нарешті, своїх господинь, стали прислухатися і пішли на їх голоси. Вони з'юрмилися біля пролому і раптом, знову оскаженівши від незвичної обстановки, ринули на англійців у ту саму мить, коли ті вбігали на подвір'я ферми.

Героїчні жінки опинилися поміж англійцями і худобою. З одного боку на них безповоротно насувалася щетина штиків, з другого — навалювалась жива лавина із сотень гострих коров'ячих рогів...

Крик співчуття і жаху вирвався з вуст Жана Грандьє і його товаришів, які тепер тільки розгадали сміливий задум цих мужніх бурських патріоток.

— Ні, ні!.. Тільки не це! — уривчастим від сліз голосом крикнув Зірвиголова.

— Врятуймо захисників нашої батьківщини, хай живе свобода! — ще раз виразно і голосно прозвучав вигук матері.

— Хай живе свобода! — дзвінкою луною відгукнулися голоси дочок.

То був останній їх вигук. Очманівши від уколів прив'язаними до хвостів колючками, корови ринули в поле крізь пролом. Стадо повалило і потоптало нещасних жінок, вихором промчавши по них, і з розбігу налетіло на англійців, перекинувши перші ряди солдатів її величності. Корови неслися величезною нестримною лавиною. Вони обдирали собі боки об гострі кути пролому, ревли від сказу і болю й розбігалися в усі боки по полю.

А слідом за ними прорвались і Молокососи, миттю скочивши в сідла.

Героїчна самопожертва жінок не була марною. Вона дала чоловікам час, потрібний для того, щоб проскочити англійські лінії, серед яких навала худоби зробила спустошення, ніяк не менші, ніж ті, які міг би завдати ураганний артилерійський огонь.

Але англійським солдатам не можна відмовити у відвазі й упертості.

Ріжок програв збір, офіцери перешикували солдатські лави і знову кинули їх в атаку. На все це було потрібно не більше як п'ять хвилин.

Раптом десь спалахнуло полум'я, і розлігся сильний вибух. За ним — другий, третій... І пішло!.. Кожну мить то там, то тут щось злітало в повітря. Спалахи виникали у найнесподіваніших місцях, навіть на артилерійських позиціях, перетворюючи в порохняву зарядні ящики і упряжки.

Звідусіль летіли страшні останки людей і тварин, перемішані з землею і камінням. Перелякані і оглушені англійські солдати не чули ні слів команди, ні людських вигуків: усе заглушалось коров'ячим муканням, яке весь час переривалось вибухами. Не в силі розібратися в страшному і таємничому сум'ятті, тварини розбігалися, охоплені панікою.

Задум Жана Грандье вдався блискуче. Щоправда, жахливою ціною, але все-таки перемогу здобуто. І хоч вибухи динаміту ставали дедалі рідшими й дальшими, англійці вирішили, що вони наразилися на цілу армію, і відступили аж до водойми. Нашвидку стягнувши туди всі свої сили, вони в тривозі ждали світанку, щохвилини чекаючи нападу.

Не спали й Молокососи, зупинившись поблизу, трохи на схід від Таба-Нгу. Вони мусили ще поховати тіла жінок, які врятували їм життя, і не хотіли відходити від ферми, поки не викопають цього священного обов'язку.

Ледве почало розвиднятися, Молокососи вирушили назад на ферму. Вони наближались до неї дуже обережно, бо ферму могли зайняти вороги.

Зірвиголова йшов попереду. Однією рукою він вів поні, у другій держав наготові маузер.

На фермі панувала мертва тиша, що звичайно настає після великих бур і потрясінь; жодної живої істоти, ні людей, ні тварин... Хатнє птаство і те розбіглося з пташника.

Перед очима Жана стояло моторошне видовище. У полі, недалеко від пролому, лежало десятків зо два покалічених трупів, потоптаних копитами корів. То були англійці. Повсюди видно було плями крові, понівечену зброю.

А в садибі, біля самого муру, Зірвиголова побачив спотворені тіла старої матері і її дочок.

Жан зняв капелюх і знаком покликав своїх товаришів, не в силі сказати й слова.

Ті підійшли з непокритими головами і, впавши на коліна, заридали, побачивши ці невпізнанні тіла.

Але час минав. Треба було поспішати з виконанням сумного обов'язку. Ворог був зовсім, поряд. Щохвилини він міг повернутися і відібрати в Молокососів так дорого куплену ними свободу.

Зірвиголова витер сльози і, силкуючись надати твердості голосові, тихо вимовив:

— Годі сліз, друзі. Викопаємо могилу... А ти, Фанфан, стань на варту за муром.

Відшукавши на фермі лопати і кирки, Молокососи з якоюсь несамовитою люттю почали копати пухку землю. Здавалось, вона була вся просякнута людською кров'ю.

Незабаром могила була готова. Зірвиголова і Поль заслали її сніжнобілим простиралом, взятим із масивної шафи, де стара мати зберігала свої скарби.

Потім з безмежними заходами обережності і зворушливою шанобливістю Молокососи підняли одне за одним тіла героїнь, опустили їх у могилу і прикрили другим простиралом.

Жан, зірвавши із свого фетрового капелюха кокарду кольорів національного трансваальського прапора, кинув її на простирало і тремтячим від хвилювання голосом сказав:

— Прощайте, благородні й любі нашому серцю жертви нелюдської війни! Прощайте! Спіть спокійно...

Усі Молокососи наслідували приклад свого командира і, зірвавши кокарди, покидали їх на саван, що заблискотів яскравим сузір'ям червоного, білого і зеленого кольорів — символів змученої, скривавленої, але все ще не скореної батьківщини бурів.

Потім вони знову взялися за лопати і, бліді, задихаючись від ридань, що підступали під горло, мовчки засипали могилу.

Зірвиголова хотів уже дати наказ про відхід, та Поль Поттер, зрізавши з акації довгу гілку, зупинив його.

— Зачекай! — гукнув він командирові, а сам побіг на сінник, схопив там оберемок сіна, накрутив його на палицю, зробивши щось

подібне до факела, і кинувся в будинок, усе підпалюючи на своєму шляху: завіски, постелі, одяг по шафах, — словом, все, здатне швидко спалахнути. Потім він побіг у стайню, де підпалив сіно під стійлами, далі в сарай і, нарешті, повернувшись до сінника, з розмаху кинув туди палаючий факел.

— Тепер можна йти! — сказав він, покінчивши з цією руйнівною справою.

Незабаром усе навколо запалало: почувся тріск дерева, полетіли іскри. З-під даху, з дверей і вікон будов вирвалися густі клуби темного диму. За кілька хвилин пожежа охопила всю величезну ферму.

Не звертаючи уваги на те, що до них з усіх боків підходило полум'я, Молокососи вишикувались перед свіжою могилою. Пролунала команда їх капітана:

— На караул!..

Це була остання шана, яку юні бійці віддали мужнім патріоткам, що полягли смертю хоробрих за свободу своєї вітчизни.

Виконавши останній обов'язок, Молокососи церемоніальним кроком рушили крізь пролом до своїх стривожених пожежею коней, які вже почали нервово рити копитами землю.

Пройшовши пролом, Поль обернувся і, ще біліший, ніж раніше, сказав своїм хрипкуватим, тремтячим від гніву і болю голосом:

— Нехай ці руїни будуть їм гробницею. Хай не осквернить нога завойовника землю, в якій вони спочивають!

У цю мить розлігся пронизливий вигук Фанфана:

— Тривога!.. Ворог!..

Серед високих трав дрібною рисою рухався загін з десятка уланів.

— По конях! — скомандував Зірвиголова. — Відступати!

Він поспішав доповісти генералу Бота про виконання покладеного на нього завдання. Тільки ця обставина і примусила його повторити свій наказ, коли Молокососи скочили в сідла.

— Відступати! — гукнув він.

Але чого це йому коштувало! Поскакати, не давши бою цим жорстоким грабіжникам, яких він так давно і так люто ненавидів...

— Невже кожен з нас не знищить хоч по одному з них? — пробурмотів Зірвиголова.

— А чому б і не спробувати? — вкрадливо сказав доктор Тромп, почувши його слова.

— Але ж генерал чекає...

— Чи ба! На чверть години раніше чи пізніше, яка різниця! Зате невеличка сутичка дасть прекрасну розрядку нашим нервам.

— Та мене й самого це диявольськи спокушає. Я й суперечу більше для проформи.

Поки точився цей короткий діалог, Молокососи від'їхали вже метрів на триста.

Уланам, які вважали їх відступ за боягузливу втечу, спало на думку напасти на них самим.

Тимчасом Молокососи, їдучи далі, опинилися перед двома широкими, наче від вибуху міни, ямами, навколо яких були навалені купи каміння й землі, а на дні. було видно шматки подертого м'яса і уламки кісток.

— Динаміт, — півголосом зауважив лікар.

— Так, він самий. Мабуть, тут було знищено динамітними патронами, прикріпленими до їх рогів, дві оскаженілі корови, — підтвердив Зірвиголова.

— Прекрасна засідка для стрільців, — сказав Татусь.

— Ідея! — скрикнув Зірвиголова.

Одним стрибком він скочив з поні і скомандував:

— Спішитися! Покласти коней!

Молокососи навдивовижу швидко виконали наказ свого командира.

Прекрасно вимуштрувані бурські коники, почувши знайомий свист, повалились у траву, притиснулися один до одного, наче зайці в норі, і завмерли. Нерухома маса їх тіл нагадувала величезні кротові насипи.

Знаючи, що тепер вони не ворухнуться, хоч би що, а тому не дбаючи більше про них, Молокососи стрибнули в ями і стали спокійно чекати наближення уланів.

Улани, що скакали галопом в атаку, були вражені цим моментальним зникненням ворога. Вони запідозрили воєнну хитрість і трохи сповільнили алюр. На додаток до всього, улани, як нерідко буває в таких випадках, збилися з курсу і втратили відчуття відстані.

Саме на це й розраховував Зірвиголова, який за час війни перетворився на видатного командира партизанів.

Він дуже добре знав, що в рівному степу майже неможливо скакати, не збившись із прямої лінії, коли не маєш перед очима орієнтира, а невидима ціль завжди здається далі, ніж вона є насправді.

Англійці скоро переконалися в цьому на своїй шкурі.

Самі того не помічаючи, вони відхилилися праворуч і об'їхали ями, де засіли бури.

Трохи піднявши голови, Молокососи навели рушниці прямо їм у спину і на команду «Вогонь» дружно вистрілили.

— Швидкий огонь! — гукнув Зірвиголова, вистрибнувши з ями, наче чортеня із скриньки.

Розлігся новий залп, за ним третій і четвертий...

Уланський загін танув на очах.

Люди падали, коні перекидалися, поранені репетували від страху і болю. Вони чіплялися за покалічених тварин і знову валилися, скошені стрільцями, що не знали пощади.

За дві хвилини весь взвод був знищений.

— Більше нема? Шкода! — вигукнув Зірвиголова, жадоба помсти якого все ще не була вдоволена.

— Інші знайдуться, — відповів Поль, перезаряджаючи свій маузер.

Він, мабуть, не думав, що його слова так скоро підтвердяться.

Праворуч, метрів за вісімсот, виринув звідкись другий загін уланів.

— От здорово! — радісно вигукнув Фанфан.

— Ти думаєш? — відповів чимось несподівано стурбований Зірвиголова.

— А чому б ні? Переколошматимо і цих, вони на те її створені, щоб їх бити!

Та обличчя юного командира все більше хмурніло: він помітив ліворуч третій загін, ще більший, ніж обидва перші. У цьому загоні було не менше як тридцять чоловік. Було б справжнісіньким безглуздом атакувати уланів.

Зірвиголова з одвертим жалем наказав відступати.

Вільним тепер лишався тільки шлях на північ.

— На північ! — півголосом скомандував Зірвиголова. — Генерал Бота стоїть, мабуть, під Вінбургом. Ми зустрінемо його десь на залізниці.

Та не встигли Молокососи повернутися, як назустріч їм показався четвертий загін.

Знов улани! Скрізь і всюди ці улани!

— Грім і блискавка! Ми оточені! — вигукнув Зірвиголова.

— Мабуть, що так, — своїм звичайним, спокійним тоном підтвердив Татусь.

З першого ж погляду було зрозуміло, що обстановка створилася якщо не безнадійна, то в усякому разі небезпечна.

Англійців було майже вдсятеро більше. Намагатися прорвати кільце наїжених пік — значило б безрозсудно жертвувати собою. Незважаючи на всю хоробрість Молокососів, їх подірвали б, немов куріпок.

Пустою вигадкою була б і стрілянина на такій відстані по уланах, які мчали вихором. До того ж запаси патронів кінчалися.

А пожежа, розбурхана на фермі, відрізала Молокососам можливість відступу.

Тимчасом загани уланів, що неслися галопом, усе щільніше замикали кільце, навколо того місця, де нерухомо лежали Молокососи, мовчки і тривожно поглядаючи на свого командира.

Бури вже відрізняли блискотіння пік, до них виразно долітали войовничі вигуки кавалеристів, які розраховували на легку перемогу.

І справді, загибель Молокососів здавалася неминучою.

Ще кілька хвилин — і всьому буде кінець: Зірвіголову і Молокососів візьмуть у полон і переб'ють, Колвілл справлятиме перемогу, а справа незалежності втратить своїх найхоробріших захисників.

РОЗДІЛ V

Повернення на палаючу ферму. — Серед полум'я. — Знову динаміт. — Новий пролом. — Кар'єром! — Прощальний залп. — Врятовані! — Бурська картопля. — Задум капітана Зірвіголови. — Зворушливе прощання. — Переодягання.

Залишався єдиний вихід. Єдиний, страшний, відчайдушний. Та Зірвіголова з властивою йому рішучістю не вагався. Він зірвав з себе уланський мундир, накинув його на голову свого поні, щільно затуливши ним очі та ніздрі тварини, а рукава обв'язав навколо шиї коня.

— Зробіть те саме! — наказав Жан своїм здивованим товаришам.

Ті нічого не розуміли, але не вагаючись підкорилися.

— За мною! — почувся короткий наказ командира.

І, пришпоривши конячку, Зірвіголова шаленим галопом понісся до пролому ферми.

Відважні Молокососи помчали за ним. Вони пішли б за ним навіть у пекло.

Та й садиба ферми, куди вони влетіли, зникнувши у вихорі диму й полум'я, була не краща від пекла. На кожному кроці їм загрожував дощ палаючих головешок, їх лизали вогненні язика, їдкий і задушливий дим спирав дух.

Перелякані коні фиркали, задкували і билися. Цей шлях крізь бреш, поряд з якою палали повітки з маїсовою соломою, був справді жахливий.

Молокососи все ж пробилися в центр садиби. Тут також було нестерпно жарко. Але, щільно притиснувшись один до одного, можна було принаймні не так боятися головешок, що летіли звідусіль.

Не подумайте, що ця жахлива обстановка хоч трохи збентежила наших хлопців.

Стійкі ж вони були!

Фанфан навіть і тут не проминув нагоди пожартувати,
— Гей, Татусю! — гукнув він. — Дивись-но, твоя борода так і палає, а ваша, докторе, мирно підсмажується.

З хвилини на хвилину становище Молокососів усе гіршало, хоч і важко було уявити собі щось жахливіше. Повітря до того розпеклося, що буквально не було чим дихати.

— Хай йому чорт! — бурчав Фанфан. — Ми просто-таки розпечене вугілля ковтаємо. Ану-бо, пане Коко, припини свої штучки! Ти ж не на весіллі, та й господар твій також! — grimнув він на свою конячину.

Поні, задихаючись, ставали дибки і брикалися.

З степу до Молокососів долітали іронічні вигуки «ура» і образливі вихватки англійців. Улани стояли за п'ятдесят кроків від пролomu. Вони поділилися на дві групи: одна чатувала біля бреші, друга — біля воріт. То були єдині шляхи порятунку для Молокососів. Улани це знали і спокійно очікували появи тут своїх ворогів або їх загибелі у вогні.

Жорстокість кожного із цих рішень, мабуть, дуже втішала солдатів.

Та куди ж подівся Зірвиголова?

Він щойно покинув Молокососів. Не сказавши нікому ані слова, він погнав свого поні крізь густу смугу чорного диму, де щоразу спалахували довгі язики полум'я.

Садиба мала близько гектара землі. Вона була оточена високим і міцним муром, який перетворював цю частину ферми на справжню фортецю.

Досягши муру, Зірвиголова покопався в кобурі і вийняв з неї останній динамітний патрон. Досі Жан зберігав його на крайній випадок. Рискаючи загинути від вибуху, він з учорашнього дня носив із собою цей патрон, на якому до того ж був бікфордів шнур і гніт для запалювання.

Командир Молокососів спішився, спокійно уклав патрон біля самого фундаменту муру, з опаленими віями і ледве дихаючи скочив на поні і повернувся до своїх товаришів.

— Увага! — сказав він хрипким голосом.

Іскри і гарячі головешки раз у раз летіли на них звідусіль. Поні, обпечені цим вогненним вихором, починали скаженіти. Молокососи насилу справлялися з ними.

Та й самі вони, бідолашні чортенята, зазнали сильних опіків. На їхніх задимлених сорочках з'явилися дірки, крізь які видно було здуту

пухирями шкіру.

Молокососи гасили вогонь сильними ляпасами по своїх боках і грудях і стоїчно, без нарікань і стогонів, чекали смерті або порятунку.

Минуло ще півхвилини. Тридцять секунд пекельних страждань!

Несподівано розлігся вибух, який заглушив і рев вогненної бурі і вигуки англійців. Під ногами затрусилась земля, і впала частина розпеченого до білого муру.

— За мною! — вигукнув Зірвиголова.

З потрісканих губ Молокососів вирвався зойк — то був крик надії і полегшення.

Зірвиголова дав шпори своєму поні і перший ринув у палаюче горно.

Коні, ошалівши від жару тліючих мундирів, якими були обв'язані їхні голови, несамовито понеслися серед палаючих колод, розпеченого каміння і вогнених снопів.

Ця скачка тривала кілька секунд.

— Сюди! Сюди! — гукав безстрашний капітан своїй команді, що мчала слідом за ним.

Ура! Ура! Утворився новий прохід. Останній патрон зруйнував десять квадратних метрів муру. Молокососи вихором вилетіли з ферми і кар'єром помчали в степ.

Їхні коні скакали, немов антилопи.

Молокососи швидко поздирали з коней палаюче шмаття.

Втікачі промчали вже чотириста метрів, перш ніж улани встигли помітити їх чудесну втечу. А помітивши, вони також пустили коней у галоп.

І почалася погоня!

Великі англійські коні, під вигуки і удари шпор, мчали навдивовижу швидко. Але й бурські конячки, роздратовані опіками, не здавали. Відстань між противниками не меншала.

Поні, здавна звиклі рухатися серед велетенських рослин Африки, примудрялися, немов щури, прослизати між високими стеблами, в яких плуталися ноги англійських скакунів. Кінець кінцем, Молокососи набагато випередили своїх переслідувачів.

Менше ніж за чотири хвилини втікачі пройшли відстань у два кілометри.

При всій своїй сміливості улани все-таки були змушені припинити переслідування. Вони занадто відірвалися від головних сил англійців і були тепер у непідкореній зоні.

Побоюючись, щоб їх не атакувала ворожа кавалерія, улани повернули назад і стали повільно відходити до ліній англійських військ.

Шалений біг заспокоїв, нарешті, бурських конячок, і вони помітно уповільнили рух.

— Хакі забираються геть... слово честі, забираються! — вигукнув, озирнувшись, Фанфан.

— Можна б і спочити зараз, га, хазяїне?

— Стоп! — скомандував Зірвіголова.

Усі одинадцять поні одразу ж зупинились, і Молокососи опинилися обличчям до ворога. Самі того не усвідомлюючи, Молокососи зробили повний поворот. Хоробрі юнаки, не змовляючись, відстебнули карабіни. Боротьба так увійшла в їх життя, а наступальна тактика так відповідала їх темпераментові, що вони уже знову були готові відкрити вогонь.

Ще трошки, і вони б кинулися в атаку. Ех, коли б у розпорядженні їхнього командира було хоч чоловік з тридцять!

Від англійців їх відокремлювало тепер не більше як шістсот метрів.

— Чи не послати їм вогника навздогін, га, хазяїне? — спитав Фанфан з фамільярністю, що не мала нічого спільного з воїнською субординацією.

— Спробуємо! — відповів юний командир.

Молокососи навели рушниці на взвод уланів, стомлені коні яких перейшли тепер на крок.

— Вогонь!

І вони відкрили швидкий вогонь. Кілька секунд постріли гриміли безперестанно. У ворожому загоні почалося замішання: люди судорожно піднімали руки і сторч валились із коней; тварини ставали дибки і падали; миготіли піки; лави уланів швидко танули.

Застигнуті на такій відстані влучним огнем, англійці вважали за краще покинути поле бою і скоро зникли з очей.

— На жаль, — сказав ніби на закінчення Зірвіголова, — більше нам тут нема чого робити. Вирушаємо на північ і спробуємо добратися до Вінбурга.

Незабаром Молокососи доїхали до повноводної річки. То був Верхній Вет, одна з лівих приток річки Ваалю.

Зовсім стомлені, вмираючи від спраги, вкриті опіками, вони з насолодою кинулися в червонуваті води і, фиркаючи від задоволення, плескалися, плавали, поринали і жадібно ковтали свіжу річкову воду, — словом, повністю винагородили себе за всі недавні злигодні.

Але коли нестерпна спрага була нарешті задоволена, настійливо заявив про себе вовчий голод.

Їжі в них не було.

На щастя, недалеко від берегів Вету росло дуже багато бататів — бульбової рослини, що зветься «бурською картоплею».

— Ходімо по картоплю! — гукнув Фанфан.

Вискочивши з води, мокрі Молокососи взялися викопувати бульби цих малопоживних рослин, придатних хіба тільки на те, щоб обманути голод.

Швидко зібравши багатий урожай, вони розвели велике вогнище, трохи підпекли батати і стали жадібно уминати їх напівсирими.

— Нашому обідові бракує тільки англійського ростбіфу, — пробурмотів Фанфан.

— Ви просто випещений ласун, маестро Фанфан, — відповів лікар Тромп. — Бурська картопля — дуже цінна крохмалиста речовина.

— Крохмалиста? Згода. А все-таки ростбіф теж дуже цінна городина! При одній тільки згадці про нього аж слина тече. Правильно, хазяїне?

Та Зірвіголова, який ніколи не втрачав доброго настрою, цього разу мовчав, поринувши в якісь невідчепні думи. Гастрономічна балаканина Фанфана не доходила до його свідомості, думки його витали десь далеко.

Минуло дві години. Одяг на Молокососах майже обсох, голод було трохи задоволено; юнаки не встигли ще після таких довгих і жорстоких хвилювань і нещадної боротьби натішитися спочинком, як уже не виявляли найменшої ознаки стомленості.

Чи не залізні вони!

— Давайте грати в довгої лози! — запропонував Фанфан, якому звання лейтенанта не надало ані крихти солідності.

Ця щонайменше безглузда пропозиція, наче постріл, повернула до дійсності командира Молокососів.

— Фанфан!.. Та ти, здається, з глузду з'їхав! — здригнувшись, вигукнув він.

— Боже мій! Треба ж якось згаяти час, коли нема чого робити.

— В такому разі збирайтеся.

— Оце діло!

— Ви негайно вирушите до Вінбурга під командуванням лікаря... Передаю вам командування, любий Тромп. Ви повідомите генерала Бота про виконання дорученої мені операції: ви доповісте йому, що водоймище Таба-Нгу висаджено в повітря.

— Будьте певні, дорогий Зірвіголово, виконаємо всі ваші накази. Але що ви збираєтесь робити самі?

— Покинути вас.

— Покинути?

— О, сподіваюсь, ненадовго. Треба за всяку ціну розвідати, скільки у ворога військ і в якому напрямі вони пересуваються.

— Ну, і що ж?

— А те, що я піду добувати потрібні нам відомості туди, де їх найлегше зібрати, тобто в саму гущавину англійських військ.

— Надто небезпечний задум! Дев'яносто шансів із ста за те, що вас піймають і розстріляють.

— Скажімо — вісімдесят і припинімо цю розмову. Найважливіше добитися успіху. А я мушу його добитися, бо від цього залежить доля армії генерала Бота. Англійці, мабуть, уже зайняли або скоро займуть Блумфонтейн. Захопивши залізницю, вони зроблять спробу вдертися в Оранжеву республіку, не дуже відходячи від залізничного полотна. Бота, звичайно, крок за кроком захищатиме залізницю. У мене є підстави припускати, що «старий Боб» постарается обійти армію Бота з допомогою того ж маневру, яким він нещодавно оточив Кронье і позбавив республіку чотирьохтисячної армії. От я й хочу дізнатися, з якого боку — справа чи зліва — здійснюється обхідний рух. Це буде дуже цінним застереженням для генерала Бота. Мені потрібно буде на це три дні. Ось чому я й вирушаю сам один, без рушниці, лише з невеличким кишеньковим револьвером... А тепер прощайте, дорогі мої друзі і товариші по зброї, прощайте, чи краще — до побачення!

Мужні серця Молокососів здригнулися при останніх словах командира.

Ніхто із цих сміливих людей, що сотні разів зустрічалися віч-на-віч із смертю, і не силкувалися приховати свого хвилювання, бо не душевна слабкість відчувалася в їх тривозі, а щире і безпосереднє почуття нерушимої дружби, що зв'язувало їх узами бойового братерства. До Жана звідусіль простягайся тремтячі руки, і Зірвиголова мовчки, поривчасто потискав їх, не в силі вимовити ні слова.

Фанфан із зворушливою гримасою на обличчі уривчастим від сліз голосом пробурмотів:

— У мене просто серце впало, хазяїне... Нудно мені, їй-богу, нудно! Взяв би ти мене з собою. Я б уже зумів, якщо треба буде, перехопити за тебе кілька ляпасів, а то й шкуру свою віддати...

— Спасибі, Фанфан, щире тобі спасибі, мій хоробрий земляче, любий мій французе! Та, на жаль, це неможливо. Мені треба йти одному.

Низько понуривши голову, Фанфан придушив зітхання і замовк.

Тепер прийшла черга Поля Поттера. Він потиснув обома руками руку командира і, висловлюючи думку всіх присутніх бурів, сказав:

— Дякую тобі, брате! Дякую від імені всієї нашої батьківщини, заради якої ти жертвуєш своїм життям. Наша дружба, наше захоплення, наша подяка скрізь і всюди йтимуть за тобою, і ти повернешся. До побачення, брате, до скорого побачення!

— Ну, звичайно ж, я повернусь, неодмінно повернусь! — вигукнув Зірвиголова, голос якого набрав усієї своєї дзвінкості. — Не в таких ще перепалках ми бували і то викручувалися. До речі, мені треба побачитися з відомим вам майором Колвіллом. У мене таке передчуття, що незабаром мені пощастить зіграти з ним одну з найкращих моїх штукочок.

З цими словами Жан залишив їх і зник у високих травах, кинувши свого поні на Фанфана, який повів його на повіді.

А Зірвиголова, керований своїм задумом, повільно йшов до того місця, де після нічної втечі Молокососів з обложеної ферми загинув від їх куль перший з уланських загонів.

У подертому і напівзотлілому від пожежі уланському мундирі, що ледве прикривав тіло, Зірвиголова скидався на справжнісінького бродягу. Але, щоб проникнути у ворожий табір, потрібна була пристойна англійська форма. І він розраховував, що йому люб'язно

дасть їй один з мертвих джентльменів у хакі. Зірвиголова крався серед високої трави з витримкою справжнього індійця і за хвилину досяг мети.

На прим'ятій траві він побачив зрешечені кулями тіла п'яти солдатів і чотирьох коней.

А трохи далі, на деякій відстані один від одного, також валялися поодинокі жертви Молокососів — люди і коні. Пози, в яких вони лежали, їх перекривлені судорогою обличчя і тіла свідчили про те, що смерть скосила їх раптово.

Погляд Жана Грандье впав на молодого англійця, трохи старшого від нього самого. Куля маузера вдарила його просто в потилицю, і він вмер, не встигнувши навіть скрикнути. Не завжди, мабуть, куля маузера буває гуманною.

Кавалерист був такий на зріст і будовою тіла, як і Зірвиголова.

Нелегко було наважитися роздягти мерця. Але вагання Жана тривало недовго. Нічого не вдієш: війна — є війна. Та й час був мало відповідний для того, щоб церемонитися з цими огидними завойовниками, з цими клятими грабіжниками без сорому й совісті, з цими жорстокими вояками за несправедливу справу.

Зірвиголова вліз у штани кольору хакі, одягнув мундир, надяг на голову каску також кольору хакі і тут помітив, що тіло улана обмотане кількома метрами гнучкого і непромокального шнура завтовшки з палець.

— Та це ж піроксилін, вибухівка англійських розвідників, той же динаміт! — зрадив Зірвиголова. — Прекрасна знахідка! Вона може стати мені у великій пригоді під час розвідки.

Він обмотав собі груди вибухівкою, застібнув доломан і пішов далі, пробираючись серед високих трав вельдту.

Присмерком він уже наближався до передових англійських постів.

РОЗДІЛ VI

У розвідці. — Передбачення збулися. — Як повернутися? — Норовистий кінь. — Догори ногами. — Бійка. — Удар головою і спритна підніжка. — Відчайдушна втеча. — У схованки! — У майора. — Сон п'янички. — Зірвиголова не розгублюється. — Вірний Біллі. — Знову тривога!

Немає в житті нічого страшнішого, ніж усвідомлювати себе загубленим у чужому таборі, самому блукати серед нещадних ворогів, почувати, що життя твоє залежить від найменшої випадковості, від фальшивого руху, від ненавмисно кинутого слова, і знати, що кожної хвилини тебе можуть схопити і розстріляти на місці як шпигуна.

І проте не небезпеки, що підстерігають розвідника на кожному кроці, і не ця необхідність бути весь час насторожі становлять головні його турботи. Все це в своєму роді ніби додаткове навантаження до основної його роботи.

Розвідникові треба всюди побувати, усе побачити, залишаючись у той же час непоміченим; наповнити голову, і так обтяжену турботою про свою особисту безпеку, безліччю відомостей про солдатів, коней і гармати, які є у ворога. Він має розібратися у ворожих позиціях, скласти в думці топографію табору, вникнути в пересування ворожих військ, збагнути задуми противника і до певної міри спробувати їх передбачити.

Усе це, разом узяте, становить собою нагромадження неймовірних труднощів і небезпек. Яку ж витримку повинен мати розвідник, яке самовладання, яку величезну винахідливість, яке вміння робити значущі висновки з незначних на вигляд фактів, яку спостережливість і слух, яку мужність, яку залізну енергію!

Нашого героя доля щедро обдарувала всіма цими якостями, що доповнювалися до того ж неабияким і невластивим такому юнакові досвідом.

Йому, наприклад, нічого не коштувало, ковзаючи, мов ящірка між високими травами, пересікти лінію сторожових постів.

Зараз ми в цьому переконаємося, бо вже з'явилися передові пости англійців, на кожному з яких по двоє вартових.

Томмі розкурювали коротенькі верескові люльки і тихо розмовляли про свою далеку батьківщину, за якою страшенно скучали.

Тютюновий запах, приглушений шепіт, поблискування штиків допомогли Жану точно визначити їх місцезнаходження.

Йому не було чого або майже не було чого боятися вартових. Англійці ж люди цивілізовані, а, як відомо, «цивілізовані» нічого не тямлять у таємній війні.

Легко обманувши пильність вартових, Жан опинився у горбистій місцевості, де, наче зубці пилки, стирчали гострокінцеві намети англійського табору.

Зірвиголова налічив уже до сотні цих наметів. Він пробирався плазом, при найменшому шурхоті припадаючи до землі, потім знову вирушав у дорогу і знову завмирав. Він обминав пагорби, переповзав їх, керуючись розташуванням наметів, яким, здавалося, не було кінця.

Коли він приблизно підрахував кількість наметів, йому було легко обчислити, скільки в них людей. Сума вийшла досить солідна. На тому місці, де два дні тому стояло всього чотириста уланів майора Колвілла, тепер зосередилася десятитисячна армія.

Продовжуючи повзти, Зірвиголова помітив, що на білих перистих хмарах, які вкривали обрій, вимальовуються нескінченні лінії конов'язей, а трохи далі — гармати з зарядними ящиками: чотири батареї по чотири гармати в кожній, а ще далі повозки з круглим брезентовим верхом.

Польова пекарня виказувала себе ароматом свіжоспеченого хліба, а удари молота по ковадлу свідчили про наявність кузні.

«Та тут цілий армійський корпус! — подумав Зірвиголова. — Передчуття не обмануло мене. Ворог, безперечно, спробує зайти в тил армії Бота, обійшовши її з лівого флангу. Ні, я не помилюся! За всяку ціну і якнайшвидше треба попередити генерала. Час не жде!»

Зірвиголова — людина швидких рішень. Вирішити — значило для нього діяти. План повернення був готовий за мить. Пішки!.. Ні, це забрало б занадто багато часу. Отже, потрібен кінь.

Кінь? Що може бути простіше! Їх тут, мабуть, тисячі. «Трохи сміливості, більше самовладання, а головне, тверда віра в успіх», вирішив Зірвиголова.

Набравши дерев'яної виправки англійського солдата, Жан розміреним кроком томмі наблизився до ланцюжка коней, які гучно жували біля конов'язей своє місиво.

Перед кожним конем у зразковому порядку були розкладені сідла і вуздечки.

Куняючі вартові легко пропустили Жана, прийнявши його за одного із своїх товаришів по зброї і навіть не окликнувши, так далеко від них була думка, що по табору може спокійнісінько походжати ворожий шпигун. Вони вважали його за солдата при виконанні своїх обов'язків і проводжали довірливим поглядом.

Зірвиголова, не кваплячись, загнуждав коня, розв'язав повіддя, прикріплені до вірьовки зашморгом... і отут він припустився грубої помилки.

Всього не передбачиш!

Йому слід би осідлати коня, не відв'язуючи повіддя, але, поспішаючи втекти і побоюючись, щоб у вартових не виникла підозра, він квапливо скочив на коня.

— Ти помилився, друже, — запобігливо сказав йому найближчий вартовий. — Це кінь Діка Мортонна, норовистий кінь. Він поламає тобі всі ребра.

На жаль, попередження спізнилося! Зірвиголова, тепер уже остаточно переконаний, що його викрито, дав шпори коневі.

Але кінь, замість того щоб зрушити з місця, низько опустив голову, підібрав круп, вигнув спину, поставив до купи разом усі чотири ноги і почав несамовито битись то передом, то задом. Потім, наче якийсь геральдичний кінь, став дибки, підкидаючи передні ноги, після чого зробив те саме задніми. Далі став на всі чотири ноги і почав підстрибувати на місці, присідати і знову стрибати, — коротше кажучи, зайнявся неймовірною гімнастикою, результат якої не примусив себе довго чекати.

Приборкати кляту тварину було б під силу тільки ковбоям американського Заходу, цим чудовим наїзникам, які ніби воскрешають у своїй особі легендарних кентаврів стародавніх часів.

Зірвиголова був чудовим наїзником, але не тієї сили, до того ж, сидючи на неосідланому коні, він не мав точок опори у сідлі і стременах.

Якийсь надто вже сильний ривок коня примусив його розтулити шенкелі і перевернутися в повітрі, в результаті чого він важко гепнувся на землю, а кінь, звільнившись, гарцюючи понісся в поле.

Приголомшений на мить падінням, Зірвиголова, проте, зараз же підхопився, явно стривожений таким поворотом справи.

Падаючи, він загубив свою каску, і вартовий, побачивши при світлі білуачного багаття його юне обличчя, скрикнув:

— Цей хлопець не з нашого ескадрону!.. Та це якийсь хлопчисько, справжній юнак, молокосос!

Останнє слово, вимовлене вартовим без ніякого натяку, відбилосся у вухах командира Молокососів, наче гарматний постріл.

«Мене впізнали!» вирішив Зірвиголова.

Він приготувався до захисту.

На цей час прибіг інший вартовий. Він розмахував шаблюкою і, навіть не розпитуючи, у чому справа, намагався схопити Жана.

Але Зірвиголова, який ніколи не втрачав свого, дивовижного самовладання, завдав англійцеві страшного удару головою в живіт. Солдат упав навзнаки.

— До зброї! — несамовито загорлав перший вартовий.

З усіх боків почулися вигуки у відповідь:

— До зброї!.. До зброї!..

Заспані люди збігалися на вигуки і собі горлали «до зброї», хоч ніхто з них не знав, що ж, власне, трапилось.

Зірвиголова вислизнув від них і прожогом кинувся вбік.

Він наближався до кузні. Коваль перервав свою роботу, випустив болванку розпеченого заліза і, загородивши Жану шлях, замахнувся на нього молотом.

Але Зірвиголова, відскочивши, щасливо уникнув удару, що неодмінно розтросив би йому череп, і спритно дав ковалеві підніжку.

Коваль простягся ниць, скажено лаючись.

Метушня все зростала:

— Тривога!.. Тривога!.. До зброї!..

Солдати, наче рої стривожених бджіл, вибігали з наметів. Одні питали, інші відповідали, і ніхто нічого не розумів.

І раптом хтось, чи то не очунявши як слід від сонного кошмару, чи то під впливом віскі, загорлав:

— Бури!

— Бури!.. Бури!.. — підхопив Зірвиголова, наче той злодій, що голосніше від своїх переслідувачів кричить: «Лови злодія!»

На якийсь час ця вихватка допомогла йому, і, головним чином, тому, що охоплені панікою солдати, не впізнаючи своїх при нерівномірному світлі вогнищ, почали стріляти один в одного.

Сум'яття ставало неймовірним. Вереск, крики, біганина, постріли, стогони... Ніхто нічого не слухав, ніхто нічого не розумів, але всі стріляли і вбивали один одного.

Проте ворог не з'являвся, і помилка не могла довго лишатися невиявленою.

Незабаром залишився тільки один втікач, якого з усіх боків переслідувало безліч солдатів.

Почалася драматична, напружена гра в схованки серед наметів, повз яких Зірвиголова, задихаючись, блискавично просковзав із спритністю акробата.

Раптом перед ним виріс, заступивши дорогу, великий конусоподібний намет. Зірвиголова оббіг навколо нього, знайшов вхід і, поклавшись на свою щасливу зірку, шугнув туди.

У наметі, на маленькому складаному столику миготів нічник, освітлюючи приміщення. На тому ж столику, біля нічника, стояли порожні пляшки з-під шампанського і ароматних лікерів. Поряд, на бамбуковій щоглі, що підтримувала полотняний верх намету, висіла зброя — армійський револьвер і офіцерська шабля. На низенькому похідному ліжку, розкинутому біля столика, спав якийсь джентльмен, укритий одіялом кольору хакі.

З його нерухомості і розкотистого хропіння можна було догадатися, що він, не стримуючись, прикладався до пляшок, вміст яких, мабуть, немало сприяв його сну, близькому до каталепсії.

На фоні полотняної стіни виразно вимальовувався його профіль, і Зірвиголова зразу ж упізнав це норовисте обличчя з його гачкуватим носом, широким підборіддям і щільно стиснутими губами.

— Майор Колвілл! — мимоволі вирвалося в нього.

Майор, сон якого не міг порушити галас, що зчинився у таборі, прокинувся, ледве почувши своє ім'я, вимовлене півголосом.

Він позіхнув, потягнувся і промимрив, наче людина, яка все ще перебуває під владою сну:

— Зірвиголова? Брейк-нек?.. Ось зараз я покінчу з тобою, негіднику!

Він простяг руку до револьвера, щоб всадити кулю в лоб непроханому гостеві. Та Зірвиголова з блискавичною швидкістю встиг перехопити правою рукою дуло смертоносної зброї, а лівою туго скрутив комір сорочки на шиї майора. Полотно затріщало, майор задихався, силкувався вирватися, покликати на допомогу, але замість крику тільки глухо харчав.

— Мовчати! — прошепотів Зірвиголова. — Мовчати! Або я всаджу вам кулю в лоб!

Проте англієць, вигодуваний ростбїфами, споєний віскі, а головне, натренований в усіх видах спорту, був справжнім атлетом.

Він енергійно відбивався; ще мить — і він вирветься з рук юнака, загорлає, підніме тривогу.

Жану, розуміється, нічого не коштувало всадити в нього кулю, але на постріл збіглися б солдати. Вирішивши приборкати майора без зайвого галасу, Зірвиголова сильно вдарив упертого супротивника по голові, рукояткою револьвера.

Почувся тріск черепа, Колвілл тяжко охнув і, переставши відбиватися, затих.

Не гаючи ні секунди, Жан всунув майорові в рот кляп із салфетки і затягнув її міцним вузлом на потилиці. Потім носовою хусткою скрутив йому руки за спиною, а вуздечкою зв'язав ноги.

— Найважче зроблено! — прошепотів Жан.

Саме в цю хвилину хтось підійшов до намету. Почулися важкі кроки і брязкання шпор.

Зірвиголова погасив нічник, стягнув зв'язаного джентльмена на долівку, засунув його під ліжку, ліг на його місце і, натягнувши одіяло аж до очей, почав хропти.

Хтось обережно увійшов.

— Це я, ваша милість, ваш вірний слуга Біллі.

— Ідїть під три чорти! — сиплим голосом п'янички проричав з-під одіяла Зірвиголова.

— У таборі тривога, ваша милість...

Зірвиголова, пошаривши рукою навколо, намацав чобіт і з усього розмаху запустив ним у відданого Біллі.

Ставлення англійських офіцерів до своїх денщиків не завжди пройняте благодушністю. Ці вишукані джентльмени люблять давати волю своїм рукам, а інколи й ногам.

Чобіт потрапив Біллі прямо в обличчя, він застогнав і вийшов, притискаючи долоню до щоки, розрізаної вістряш шпори.

До слуху Жана долетіли тихі примовляння нещасного, якого привчили покірно зносити бійку:

— О господи боже! Кров! Його милість, мабуть, сьогодні випили надто багато французького коньяку і шампанського, от рука в них і поважчала. Краще б мені забратися звідси...

«Та й мені також», подумав капітан Зірвиголова, який вважав, що його, нестерпне становище аж надто затяглося. Проте довелося запаритися терпінням, покликавши на допомогу всю свою витримку.

Тимчасом галас у таборі, досягши свого апогею, почав стихати,

Не знайшовши ніяких розумних причин для сум'яття, люди приписали його витівкам якогось п'янички, що, на щастя для себе, лишився невпізнаним.

Нічне життя в таборі увійшло в свою звичайну колію. Однією тривогою більше, тільки й усього.

Зірвиголова Згоряв від нетерпіння. Минула вже добра година відтоді, як він зайняв місце майора. Мабуть, тепер уже була друга година ночі.

Треба негайно іти звідси, якщо він взагалі хоче вибратися з цього осинового гнізда.

«Іти? Звичайно, треба! Але як? — розмірковував Жан. — Верхи? Неможливо! Отже, пішки. Це пов'язане, звичайно, з великою втратою часу, але такий спосіб дає хоч тїнь надії на успіх».

Зірвиголова збирався вже піти, коли до нього донеслося ледве чутне дихання майора. Жан послав на його адресу не дуже милосердне побажання:

— Здох би ти, тварюко!

Поль Поттер на його місці, безперечно, перерізував би пельку цьому запеклому ворогові бурів. Зірвиголова ж задовольнився тим, що залишив його якщо не в безнадійному, то, в усякому разі, у смішному становищі.

Жан тихенько скинув одіяло, встав і, намацуючи простягнутими вперед руками усі помічені раніше предмети, без особливих пригод добрався до виходу і вислизнув з намету.

Та не встиг він зробити і двох кроків, як на щось спіткнувся.

У ту ж мить людина, що лежала перед наметом, скочила і загорлала:

— Гвалт! Злодій! Він обікрав його милость!..

То був вірний Біллі, денщик майора, що заснув, наче пес, біля порога свого пана.

Хай йому чорт! Де тільки не гніздиться вірність!

Біллі силкувався схопити за комір Жана, ухиляючись від стусанів і не перестаючи репетувати на весь голос: «Пробі! Рятуйте!»

Знову тривога!

Бідолашний Зірвіголова!

РОЗДІЛ VII

*Про людей, яких б'ють. — Знову бійка. —
Гармати виведено з ладу. — Шинок. —
Зірвиголова купує віскі. — У ролі п'яниці. —
Патруль. — Перше частування. — Вартові. —
Друге частування. — Витівки лжеп'яниці. —
Кінний патруль. — Третє частування. —
Підозра. — Остання пляшка і перший постріл.
— Кар'єром!*

Хтось із філософів твердив, що найвірніші пси — це ті, яких найбільше б'ють. Та невже бувають і такі люди, яких побої ще більше прив'язують до їх панів?

Так, бувають! Саме таким і був улан Біллі, денщик майора Колвілла.

Ні з одним денщиком англійської армії не поводитися, мабуть, гірше, аніж з Біллі. Тільки сам бог знає, скільки лайки, ляпасів і зуботичин відпускають денщикам англійські офіцери, ці «витончені» джентльмени, з кожного приводу, за найменшу провину, а частіше і просто так, без усякої провини.

Бити підлеглого з ранку до вечора — це своєрідний офіцерський спорт.

Біллі, що розташувався біля намету майора, як вірний сторожовий пес, захищав свого господаря з люттю дога.

Жан докладав неймовірних зусиль, щоб визволитися з міцних обіймів улана, який безперестанно горлав.

Зірвиголова завдавав йому удару за ударом, але Біллі, звикнувши на службі у майора до побоїв, уперся і не здавався.

Ще трохи — і Зірвиголову схоплять. Несамовита лють охопила його.

Але тут, на лихо собі, Біллі занадто наблизив своє обличчя до Жана, мабуть, щоб краще розглядіти і запам'ятати злодія.

Зірвіголова миттю використав це вигідне для себе становище, завдавши ворогові так званого удару «вилкою».

Занадто вірний і занадто впертий Біллі, відчувши страшний біль, випустив свою здобич і дзигою закрутився на землі.

Нарешті Зірвіголова вільний! Та звідусіль уже біжать солдати, і от-от знову почнеться така сама, як перед тим, гра в схованки.

На щастя, зойки Біллі відвернули увагу людей від Жана і трохи затримали погоню.

Бідолаха, забуваючи про себе заради свого пана, благав тих, хто збирався йому допомогти:

— Швидше туди, в намет! Там його милість майор... Його обікрали, вбили!..

Частина солдатів кинулися переслідувати Жана, інші увійшли в намет і побачили там напівзадушеного і скривавленого майора, який, проте, досить швидко прийшов до пам'яті.

Не встигли його розв'язати, як він загорлав:

— Зірвіголова!.. Де Зірвіголова?

Ніхто йому не відповів, ніхто не звертав серйозної уваги на його вигуки — всі вважали, що майор просто п'яний або з'їхав з глузду.

— Та кажуть же вам, йолопи, Зірвіголова в таборі!..

І, схопивши шаблю, Колвілл прожогом понісся по табору, несамовито горлаючи:

— Брейк-нек! Брейк-нек! Ловіть Брейк-нека!.. Тисяча фунтів тому, хто його затримає!

Зірвіголова користувався в англійців такою ж прихильною як і небезпечною для себе популярністю.

Його ім'я разом з обіцянкою нагороди, повторене слідом за Колвіллом кількома солдатами, незабаром підхопили сотні, тисячі солдатів.

— Брейк-нек!.. Тисяча фунтів!.. — лунало звідусіль.

Звичайно, Зірвіголова вторив їм в унісон, переходячи інколи і на вищі ноти. Ця хитрість знову вдавалася йому, в усякому разі допомогла хоч трохи виграти час.

Але без каски, у зім'ятому мундирі, він не міг довго сходити за англійського солдата, його справи неминуче мусили набрати іншого повороту.

Проте Зірвиголова належав до людей, які в разі потреби вміють усе поставити на карту. Він вдався до дотепної, хоч і небезпечної диверсії.

Тікаючи від переслідувачів, він випадково опинився біля коней артилерійського парку.

Служба охорони трохи послаблюється в центрі табору, оточеного подвійним цепом вартових і кінних патрулів, особливо після важкого денного переходу і нічної тривоги, що, як сьогодні, порушила спочинок змучених людей. Тому Жанові вдалося підійти до коней, не збуджуючи підозри заспаних і до того ж нечисленних вартових.

Коні були прив'язані нехитрими вузлами.

За якісь півхвилини, ризкуючи дістати сильний удар копитом, він відв'язав десятків зо три коней, які, зачувши волю, кинулись врозтіч.

Коні з голосним іржанням неслися, збиваючи з ніг людей, що металися по табору з вигуками: «Брейк-нек!.. Брейк-нек!..»

Сум'яття усе зростало і незабаром досягло жахливих розмірів, бо Зірвиголова під покривом ночі робив свою диявольську роботу, відпускаючи на волю все більше й більше коней. А ті, збуджені незвичною обстановкою, шалено мчали куди очі бачать, перекидаючи намети і збиваючи з ніг людей.

Артилеристи кинулися ловити коней. Гармати на якийсь час (о, зовсім ненадовго!) лишилися без охорони. Та Зірвиголова з властивою йому дивовижною холонокровністю і спритністю зумів скористатися і з цієї короткої миті.

— А, панове англійці! То ви пропонуєте за мою голову тисячу фунтів, але ж я вам казав, що вона варта далеко більшого. Зараз ви в цьому переконаєтеся...

Жан згадав про вибухівку, обмотану навколо його тіла. Він знав, як поводитися з цією зброєю, мабуть, ще страшнішою, ніж динаміт.

Витягти шнур, розірвати його на три рівні частини, обмотати ними механізми трьох гармат і підпалити вибухівку — все це він зробив далеко швидше, ніж про це можна розповісти.

«Шкода, що її так мало», думав Жан, тікаючи стрімголов від гармати.

Вибухи розляглися майже зразу ж.

Трах-тах-тах!.. Трах!.. Трах!..

І тут же почувся гуркіт металу і зойки переляканих людей. Лафети гармат перекинулись, дула стали дибки, наче смертельно поранені

коні.

Весь табір піднявся на ноги.

Люди, охоплені тривогою, жахом, гнівом, хапалися за зброю, бігали, метушилися, горлали безглуздо, засипали один одного запитаннями, — словом, збільшували і без того велике безладдя, що погрожувало перейти в паніку.

Хто клопотався навколо покалічених гармат, хто полював на коней, що ніяк не давалися в руки, а хто юрмився навколо п'яного і розлюченого майора, що не переставав горлати:

— Зірвиголова! Кажу вам, це — Зірвиголова!.. Тисяча фунтів тому, хто його затримає!

Ніхто вже не міг розібратися в тому, що діється. Одні начальники наказували сурмити тривогу, інші — відбій, проте ні ті, ні інші накази так і не виконувалися.

Скінчилося тим, що про Жана зовсім забули.

А Зірвиголова, добившись свого, не гаяв марно часу.

Замість каски він знайшов фетровий капелюх з ініціалами CIV, мабуть загублений у метушні якимось волонтером, і, надівши його, спокійнісінько, з безтурботним виглядом гульвіси, вирушив до околиці табору.

Його впевнена хода, добра військова виправка і форма хакі, яку він встиг сьак-так привести в порядок, служили йому перепусткою.

На нього ніхто не звертав уваги, хоч ім'я Брейк-нек у поєднанні з чималенькою сумою, обіцяною в нагороду за його голову, так і крутилося у всіх на язиці.

Помітивши шинок, двері якого щойно відкрилися, Жан увійшов туди з невимушеністю людини, кишеня якої туго набита золотом. Господар розпивочної, відчувши в ньому солідного гостя, шанобливо вийшов йому назустріч.

Зірвиголова, в якого вже визрів новий план дій, замовив шість пляшок віскі найвищої якості.

Господар, гел з походження, розмовляв такою ж фантастичною мовою, як і Зірвиголова. Він навіть не помітив, що його покупець говорить жаргоном, який, безперечно, збудив би підозру у чистокровного англосакса.

Зате він зразу ж догадався здерти з Жана подвійну ціну, мабуть, з нагоди нічного часу. Така вже звичка всіх господарів нічних шинків.

Зірвіголова, прикинувшись трохи сп'янілим, розплатився не торгуючись, але зажадав, щоб йому дали ще провіантську сумку.

— Хочу віднести пляшки своїм товаришам на посту, — пояснив він.

За сумку вартістю в п'ять шилінгів шинкар здер з нього цілу гінею.

З розпивочної Зірвіголова вийшов похитуючись, у капелюсі набакир.

— Товариші хочуть пити, — на весь голос... міркував він. — Канадців завжди мучить спрага. Віднесу-но я це віскі землякам.

Його зупинив патруль. Зірвіголова простяг капралові пляшку віскі.

— Тільки не все, капрале, — примовляв він, — товариші на посту вмирають від спраги... Канадці завжди хочуть пити.

Капрал усміхнувся, припав губами до пляшки і, одним могутнім ковтком спорожнивши її до половини, віддав решту своїм підлеглим.

У англійців невичерпний запас поблажливості до п'яних, тому він уже збирався відпустити підпилого волонтера, вважаючи його пояснення цілком переконливим.

Але в прихильному ставленні тверезого до п'яного завжди є невеличка частка заздрощів. Солдати патруля запротестували — їм було замало півпляшки. Вони рішуче вимагали додачі, і Жан, побоюючись ускладнень, змушений був віддати другу пляшку. У нього лишилося всього чотири. Від думки, що йому, може, доведеться задовольнити спрагу ще одного патруля, Жана кинуло в дрож.

Та ні, все йшло гаразд, якщо не зважати на те, що схід починав червоніти, передвіщаючи світанок.

«Ого-го-го! — подумав Зірвіголова. — Пора тікати».

Та не пройшов він і півсотні кроків, як наткнувся на стрілецький окопчик. Забрякотіла зброя, брутальний голос різко окликнув його:

— Хто йде?

— Віскі! — півголосом відповів Зірвіголова.

Для англійського вартового немає промовистішої і переконливішої відповіді, особливо о четвертій годині ранку, після холодної ночі, проведеної у сирому окопі.

— Підійди ближче, — хрипко проричав солдат з сильним ірландським акцентом.

Зірвіголова дуже зрадив.

Час минав, а щасливішої нагоди не можна було і бажати. Ірландці, оці найсміливіші солдати Сполученого королівства, мають в той же час славу найзапекліших і найзавзятіших п'яниць.

Жан знав, що на англійських постах завжди по двоє вартових. Але так само добре знав він і те, що з допомогою двох пляшок віскі навіть від двох Педді можна добитися абсолютно всього.

Хиткою ходою п'яного Зірвиголова підійшов до стрілецького окопчика, тримаючи в кожній руці по розкупореній пляшці.

Потім, простягнувши вартовим пляшки і відригнувши п'яною гикавкою, він сказав:

— Ось і я!.. Кажу тобі: я і є оце саме віскі.

— Арра! Арра!.. Бегора!.. — белькотів один ірландець. — Ти говориш просто, як по книзі! Б'юсь об заклад, що ти найкращий солдат армії її величності...

— За твоє здоров'я, братухо! — додав другий Педді.

Зірвиголова дістав третю пляшку, цокнувся нею з ірландцями і так, ніби в нього заплітається язик, а вий силкується надати голосові якнайбільше люб'язності, відповів:

— За ваше, друзі!

Ірландці, відкинувши назад голови, пили, не відриваючись від пляшок.

Першим же ковтком кожний Педді спорожняв одразу півпляшки. Від таких ковтків можна, здавалося б, луснути, не сходячи з місця.

А віскі було справжнім вогнем, наче той купорос. Щоки обох п'яничок так і запалали. Ковтнувши кожен по півпляшки, вони прицмокнули язиками чи то від задоволення, чи то на знак не цілком задоволеного бажання.

— Ану, ще по ковточку! Отак! Поїхали... Все! До дна!

Зірвиголова, прикидаючись, що він п'яний, як хлющ, з якимсь гурчанням гепнувся на землю й захропів... Ірландці зареготали.

— Приятель, здається, готовий, — сказав один з них.

— А може, у нього в пляшці лишилася хоч краплинка, — додав другий. — Піти-но поглянути.

Солдат виповз із ями і, намацавши в темряві капітана Зірвиголову, що притулив до губів тільки-но почату пляшку, обережно забрав її, повернувся в яму і одним ковтком спорожнив до половини.

— Додаткова порція, — сказав він, ікаючи.

— І мені додачі, — зажадав другий і потягся за пляшкою. Докінчивши її, він сказав:

— А знаєте, я б теж не від того, щоб заснути, як отой хлопець.

— Ще б пак! Але ж хвилин через десять прийде зміна, і тоді нас перестріляють, мов зайців.

«За десять хвилин! — вжахнувся Зірвиголова. — Хай йому чорт, треба тікати!»

Він зробив вигляд, що прокидається, підвівся, хитаючись з боку на бік, і став, бурмочучи і лаючись, шукати свою пляшку.

— Чортовиння! Де ж моя пляшечка? Втекла?.. Ах, мерзотниця!.. Я ж бачу, все бачу! Втекти хочеш?.. Ні, голубонько, не вийде!.. Іди-но сюди, шахрайко, а то я сам тебе спіймаю!.. Не хочеш?.. Ну, зачекай, зараз я тебе дожену!.. Я людина, і тобі не втекти від мене, безнога...

Отак, спотикаючись на кожному кроці, падаючи, знову підводячись, охаючи, ахаючи і лаючись, він пройшов повз стрільців, а ті реготали до сліз.

Погоня за пляшкою здавалася їм найкумеднішою і найвеселішою штукою, яка тільки могла зародитися у наскрізь просякнутому алкоголем мозку.

Обидва Педді навіть не помітили, що невідомий, якому вони завдячували частуванням, пішов у напрямі, протилежному від англійського табору. Не помітили вони й того, що він уже не спотикався і не хитався, що, в міру того, як він віддалявся, хода його ставала дедалі впевненішою і швидкою.

Обрій тимчасом яснів, навколишні предмети вимальовувалися дедалі виразніше.

Відчувши, що небезпека минула, Зірвиголова полегшено зітхнув і хотів уже кинутися навітки, як раптом за його спиною почувся тупіт коня.

— Хто йде? — окликнув його різкий голос.

Ледве стримавши готові зірватися з язика прокльони, Жан знову прикинувся п'яним і, хитаючись з боку на бік, дістав останню пляшку.

На повному скаку біля нього зупинився вершник. Кінний патруль! Улан!

— Що ти тут робиш, хлопче? — погрозово спитав він.

— Випиваю і гуляю... гуляю і випиваю. Якщо й тобі охота випити, дам... На ось, пий! Я не скупий.

Побачивши неозброєного п'яничку, улан усміхнувся, підставив піку, потягся за пляшкою і припав до неї губами.

Поки він тяг віскі, Зірвиголова ухопив лівою рукою за вуздечку його коня, а правою поліз у кишеню свого мундира.

Улан не те, що ірландці, його убаготворений алкоголем шлунок не знає почуття вдячності. Добре таки ковтнувши і не випускаючи з рук пляшки, він продовжував допит:

— Щось далеченько від табору ти прогулюєшся.

— Як ти сказав? Як? — вдаючи приголомшеного його словами, відповів Зірвиголова. — Він далеко, оцей... як його... ага, табір!.. Смішно, правда? Табір — і раптом далеко... Та мені, по суті, начхати. Я — хлопець не з боягузів! А для сміливців відстані немає.

— Облиш свої жарти і йди за мною, — суворо сказав улан, в душу якого закралася підозра.

— А от і не піду! Я у відпустці. Де мені подобається, там і гуляю.

— Мені наказано вбивати на місці кожного, хто спробує вийти за межі табору або увійти в нього. Підкоряйся, інакше заколю!

З цими словами улан відкинув пляшку і нагнувся, щоб підстебнути від ботфорта піку.

Але Зірвиголова миттю витяг сховану в кишені зброю і, не випускаючи з лівої руки повіддя, вистрілив в улана.

Куля, пробивши кавалеристові око, застрягла у нього в мозку. Улан хитнувся вперед, потім відкинувся назад, сповз з коня і, вбитий наповал, важкою масою впав на землю.

Переляканий кінь намагався стати дибки, та Зірвиголова силою смикнувши повіддя, стримав його.

На звук пострілу звідусіль мчали кінні патрулі. Жан одним с грибком скочив на коня і погнав його кар'єром. Коли відстань між ним і англійцями досягла п'ятисот метрів, ті, переконавшись у марності дальшої погоні, припинили переслідування.

Зірвиголова знову був врятований!

РОЗДІЛ VIII

*Навала. — Як англійці воювали з бурами. —
Люті цивілізатори. — Грабежі і пожежі. —
Драма в Блезбукфонтейні. — Вбивство
столітнього діда. — Винищення жінок і дітей.
— Месники. — Майор Колвілл нарешті сплачує
по рахунку. Відступ.*

Зірвіголова повернувся у табір генерала Бота якраз вчасно. Генерал нічого не знав про рух ворожих військ, а Зірвіголова, ризикуючи життям, добув і привіз йому потрібну інформацію, точну, вичерпну, ясну.

Завдяки відважному командирові Молокососів генерал Бота міг тепер уникнути оточення, задуманого маршалом Робертсом. Марно англійські війська — драгуни, кавалерія і артилерія — намагалися обійти лівий фланг бюргерів. Правда, англійці пересувалися з блискавичною швидкістю, але Бота не вагаючись залишив свої прекрасно укріплені позиції між Вінбургом і залізницею і набрав ще швидшого темпу. Величезні кліщі з людей, коней і гармат затиснули порожнечу.

Катастрофа під Вольверскраалем багато чого навчила бурів.

Минув час шалених любових атак англійців. Бури зрозуміли це і тепер, замість того, щоб очікувані ворога на добре укріплених позиціях, вони відступали.

Але якщо бурам вдавалося таким чином уникати ворога, то зупинити його вони, звичайно, не могли. Англійці завжди наступали в кількості десяти проти одного. Вони обходили республіканців, тіснили їх, гнали на північ. Це було неминуче. Але й тепер ще бурам не раз щастило вершити славні бойові діла.

Вимушені поступово евакуюватись із території Оранжевої республіки, бури, відходячи, не залишали ворогові жодного солдата, жодного коня, жодного воза. Дорого обходились англійцям їх успіхи, яким вони зобов'язані тільки своїй чисельній перевазі. Не минало й

дня, щоб невловимий ворог не завдав їм відчутного удару, образливого для їх самолюбства і відчутного для фінансів і людського складу англійської армії.

Бури захоплювали обози завойовника, знімали його вартових, нападали зненацька на його розвідувальні загони, винищували його дрібні воїнські з'єднання... Всього не перелічиш.

Партизани героїчно відстоювали кожний клаптик своєї землі, кожний пагорб, кожне дерево, кожний будинок і при цьому лишалися невидимими для ворога, тоді як сили і маршрут англійців вони прекрасно знали, їх охоче повідомляли про це жінки і діти — єдині мешканці пограбованих ворогом ферм.

Партизанська війна, ця боротьба з невидимим і всюдисущим ворогом, деморалізувала весь склад англійської армії, від генералісімуса до останнього піхотинця.

Перший час англійці намагалися боротися з партизанами з допомогою простих заходів: було оголошено населенню про введення штрафу за переховування партизанів, за постачання їм продовольства, за передачу їм відомостей воєнного характеру.

Загроза штрафом не справила ніякого враження. Тоді непокірним стали загрожувати вигнанням. Зрозуміло, що й ця загроза була марною.

Розлючене опором бурів, англійське вище командування не відступилося перед заходами, жорстокість яких заплямувала велику націю і викликала обурення всього цивілізованого світу.

Лорд Робертс, розлючений, як, зрештою, і всі солдати його армії, безперервними втратами, яких вони зазнавали від бурських патріотів, оголосив непростимим злочином відданість бюргерів справі незалежності своєї батьківщини.

Загаласували і пани капіталісти. Імперіалізм не терпить тупцювання на місці. А військовим давно набридли ці безславні сутички і безперервні злигодні.

Звідусіль, з метрополії і домініонів, понеслися вигуки: «Пора кінчати з бурами за всяку ціну будь-якими засобами!»

І, як завжди буває в таких випадках, солдат, розбещений «громадською» думкою, порожнім гонором, егоїзмом і славолюбством, перетворюється на карателя. Це сталося і з лордом Робертсом. «Старий

Боб» не побоявся зганьбити своє бездоганне минуле страхітливим наказом.

Безсилий зломити героїчний опір бурів, він став перетворювати на пустелю ті місця, через які лежав шлях його армії.

Англійські солдати методично грабували, знищували, зрівнювали з землею не тільки хутори, ферми, села, а навіть і невеликі міста.

Почалося звіряче винищування бурів.

Жінок, дітей і стариків безжально виганяли з їх жител. Позбавлені притулку, голодні і обірвані, вони блукали по степу і гинули від виснаження і втоми. Знаходилися, звичайно, й такі уперті, що навідріз відмовлялися покинути старий дідівський будинок, де пройшло все їхнє життя, де вони любили, страждали, сподівалися і працювали.

О, тоді справа набирала серйозного характеру, бо це небажання людей розлучитися з рідною домівкою було в очах загарбників злочином, який карався смертю.

І англійці страчували патріотів з нещадністю і лютістю катів-неофітів.

Оті самі англійці, які не переставали пишатися своїм лібералізмом, благодійницькою і цивілізаторською місією, робили тут, під поблажливим оком начальства, наймерзенніші діла, які тільки може придумати звір у людській подобі.

Криваве безумство охопило і багатьох офіцерів. Нерідко траплялися джентльмени, які з страхітливою насолодою виконували обов'язки катів.

Таким, наприклад, був вічно п'яний і лютий маніяк майор Колвілл, кавалеристи якого здобули собі у тих місцях, де вони орудували, ганебну славу карателів, що трохи пізніше стала надбанням волонтерів генерала Брабанта.

Колвілл і його улани були розвідниками в авангарді англійської армії.

У ті дні, про які йде мова, улани майора Колвілла відірвалися від свого армійського корпусу і наводили жах на місцевість між Рейтцбургом, Вредефортом і залізничною лінією Блумфонтейн — Преторія.

Руйнування провадилось методично. Улани не щадили нічого, навіть дерев, а бурська армія, зосереджена на кордоні Оранжевої республіки, не могла прийти на допомогу нещасним жертвам

англійського варварства, бо за спиною у бурів була річка Вааль, кордон Трансваалю, яку бури мусили захищати, а поруч брід Ренсбург, що давав англійцям змогу легко обійти бурів і напасти на них з тилу. Така стратегічна обстановка приковувала генерала Бота до його укріпленого табору і не дозволяла йому перейти в наступ.

Одного разу на ферму Блезбукфонтейн прибув уланський загін чоловік з двохсот.

Ферма ця являла собою невеличку групу споруд, що давали притулок десяти-дванадцяти родинам трудівників.

Усе тут дихало міцним сільським спокоєм і нехитрим достатком патріархальних жител, створеним кількома поколіннями, які понад півстоліття обробляли землю, збирали і переробляли її врожаї.

День за днем вони наполегливо і терпляче працювали, не покладаючи рук, над створенням і вдосконаленням свого невеличкого світу, зародка майбутнього села, а можливо, навіть і міста.

Народжувались і виростали діти, виникали нові родини, що оселялися в нових будинках, поставлених поруч із старими. Так, немов потужне гілля величезного і прекрасного дерева, міцно вросло своєм корінням у священну землю батьківщини, розросталися бурські сім'ї.

Як щасливо пролітали тут роки безтурботного дитинства і працювитої зрілості, за якою наставала високо всіма шанована старість!

А як п'янили душу оці безмежні простори степів, світла радість щедро винагородженої праці, солодке блаженство відпочинку у родинному колі!

Мабуть, ніколи ще і ніде щастя не було таким досконалим і повним, як у цих людей, що перетворили кожную свою ферму у маленький рай. І от усе це щастя, яке здавалося непорушним, рухнуло. Ураган війни, спалахнувши над цим райським куточком, забрав усіх його юнаків і чоловіків, залишивши без захисту кволих і хворих його мешканців.

З двадцяти шістьох чоловіків Блезбукфонтейна на фермі лишився тільки один столітній сліпий дід, який насилу добирався до своєї улюбленої лави на сонечку, та хлопчаки, не старші десяти років.

Решта населення ферми складалася з жінок: дев'яностолітньої прародительки, славної і відданої подруги глави клану, її дочок, внучок і правнучок, тобто матерів, сестер і дочок бурських воїнів.

Всього близько сімдесяти беззахисних людей.

... Одного дня мешканці ферми зачули різкі звуки сурми і стукіт кінських копит.

Прибігли малята.

— Англійці! — задихаючись від бігу, кричали вони.

Улани, брязкаючи зброєю, вихором увірвалися на просторе подвір'я ферми. На чолі загону галопом скакав майор. Поруч з ним їхав сержант, попереду — два сурмачі.

— Господаря сюди! Де господар? — гукнув сержант.

На порозі показався старий бур. Його вела чудова білява дівчинка років шести.

— Я господар, — з гідністю сказав бур. — Що вам потрібно?

— Прочитайте, сержанте! — наказав своїм різким голосом майор, навіть не удостоївши старого відповіддю.

Унтер-офіцер витяг з-за обшлага мундира папір, розгорнув його і став читати, навмисно карбуючи кожне слово:

— «Ім'ям її величності королеви і за наказом його превосходительства лорда Робертса, усім особам, які перебувають у цій садибі, пропонується негайно покинути її. Найменший опір каратиметься смертю».

І вже від себе сержант додав:

— Даю вам п'ять хвилин строку.

Приголомшений дід втупив свій невидючий погляд у те місце, звідки чувся голос, що оголосив цей варварський вирок. Йому здавалося, що він погано розслухав, не втямив чогось. Він сповненим трагізму рухом простяг кощаві руки, а його старий, беззубий рот ворухився, не вимовляючи ні звуку.

— Діду, — заплакавши, пролепетала дівчинка, — оцей чоловік сказав: треба іти звідси.

— Іти?! — замогильним голосом пробурмотів старий.

— Атож, забиратися геть звідси! — злорадно скрикнув майор. — Ідіть геть, гадюче плем'я, а то живцем засмажимо вас у цій норі!

Жінки зрозуміли. Вони вибігли з їдальні, де ховалися досі, охоплені льодяним страхом перед окупантами. Вони оточили кавалеристів, благаючи їх зглянутися; з відчайдушними зойками вони простягали їм немовлят, яких завойовники хотіли позбавити притулку і останнього куска хліба.

Бандити злорадно зареготали, підняли дибки коней і, поваливши найближчих до них жінок, стали їх топтати.

Почулися зойки жаху і болю, заглушені гиканням уланів. На землі билосся в смертельній агонії немовля з розтрощеною голівкою. Мати з помертвілим від горя обличчям упала непритомна біля невинної жертви лютих карателів.

Майор поглянув на годинник і цілком спокійно процідив крізь зуби:

— У вас лишилося чотири хвилини.

Тоді до майора наблизився старий. Догадавшись з владного тону Колвілла, що він і є начальник, високий дід низько схилювався перед англійцем.

— Якби це стосувалося мене одного, — пролепетав він тремтячим голосом, — я б не просив вас. Я б сказав вам: візьміть мій старий кістяк і розважайтеся ним, скільки хочете... Але ж ці жінки й діти — вони ж не зробили вам ніякої шкоди. Пощадіть їх заради всього святого, заради вашого бога, якому молимося й ми! Пощадіть, благаю вас!

— Лишилося три хвилини, — перервав його майор. — Ви марнуєте дорогоцінний час, любий: наказ королеви виконується безвідмовно.

— Не може бути, щоб ваша королева наказала винищувати людей! Вона — жінка, вона — мати. Згляньтесь ж над нашими жінками, згляньтесь над дітьми!.. Ніколи ще я не схиляв голови перед людиною, я ставав на коліна тільки перед богом... А вас благаю на колінах! Закликаю вас усім, що у вас є дорогого на світі, вашою честю солдата: згляньтесь, згляньтесь!

І благородний дід, зважившись заради порятунку сім'ї на це величезне приниження, важко впав навколішки, простягаючи до майора тремтячі руки.

З його погаслих очей бризнули сльози і заструменіли по сивій бороді. Кілька солдатів, серця яких ще не зовсім зачерствіли від грабежів і насильства, відвернулися, щоб приховати своє хвилювання. У інших це видовище викликало вибух мерзенного реготу.

Майор мовчав. З невимушеністю улюбленця долі він звільнив ногу з лівого стремена, біля якого стояв на колінах дід, і звалив нещасного страшним ударом чобота по обличчю.

Скалічений старий упав біля трупика немовляти. З його розсічених ударом губів і носа полилася кров.

Подвір'я сповнилося обуреними і скорботними зойками жінок:

— Прокляті!.. Людожери!.. Убивці!..

А Колвілл реготав, вважаючи, мабуть, що втнув чудовий жарт. Потім, знову глянувши на годинника і недбало спускаючи його в кишеню, він сказав:

— Ну, чотири хвилини вже минули.

На хвилину більше чи менше — яке це має значення для знедолених, які знають, що вони приречені.

Жінки знову оточили уланів. Бліді, тремтячи від обурення, вони ганьбили солдатів, погрожували їм своїми немічними кулаками, намагалися навіть їх бити.

Солдафони відповідали гучним реготом, цілою чергою лайки і вульгарних казармених жартів.

— Підняти коней! — гаркнув Колвілл.

— Гіп-гіп... урра! — загорлали улани, пришпорюючи коней.

І добре вимуштруваї тварини ринули на юрбу пригнічених горем жінок.

Невимовне сум'яття охопило нещасних.

Хто повзав по землі, покалічений залізними підковами розгарячених коней, хто біг по подвір'ю, силкуючись врятувати дітей, що захлиналися від крику.

— Відстебнути піки!.. Колоти!.. — скомандував Колвілл, виймаючи свою шаблю. — Ану-бо, хлопці, підколіть мені усіх цих маток разом з їхніми поросятами... Який чудовий «pigsticking»! Буде про що згадувати!

Підкоряючись огидному наказові, улани взяли піки наперевіс і кинулися на жінок з вигуками:

— Урра!.. Урра!.. Підколімо свиней! Підколімо свиней!..

На цей час до старого повернулась пам'ять. Він насилу підвівся, його ноги тремтіли і підгиналися, обличчя було скривавлене, з рота текла кров. Слабіючим уже голосом він кинув убивцям своє прокляття:

— Мерзотники! Будьте ви прокляті, низькі людці!

Та ось він опинився перед Колвіллом, який дріботів рессю і не поспішаючи підколював намічені жертви. Змахнувши шаблею, майор з

усього розмаху вдарив старого по черепу. Важке лезо, послане рукою атлета, із свистом різачка впало на голову діда і розкроїло її аж до рота.

— Хай йому чорт! Ну й ручища у вас, майоре! — захоплено вигукнув старший лейтенант, ідучи поряд з Колвіллом.

— Та й лезо не з поганих, любий, — відповів майор, явно задоволений похвалою.

Кавалеристи люто переслідували поколотих піками жінок. Сп'яніння кров'ю, від якого хміліють сильніше, ніж од вина, туманило їм розум і штовхало на обурливі своєю озвірілістю вчинки.

Одною з перших впала прародителька. Її груди розкроїв цілий жмут пік, які влучили одночасно і збили її з ніг. Маленьку біляву дівчинку, що була поводитирем у старого, буквально підняв на піку сержант.

Різким ривком піки назад убивця скинув дівчинку на землю, де вона билася в передсмертних муках.

А жінки все падали й падали, знівечені умілими руками досвідчених катів. Вони добре знали, як завдавати ударів, від яких неминуче гинуть, але не одразу, а тільки після страшних мук.

Та ось із жінками покінчено. Хто вже мертвий, хто вмирає. Коні весь час спотикаються об їх тіла, розкидані червоними плямами по всьому подвір'ї.

Лишилося знищити кількох збожеволілих від страху дітей.

— Урра!.. Підколімо свиню!

Новий кидок бандитів. Останній. Дітей убито. Винищення завершено.

Та невже страхітливий злочин так і залишиться без помсти? Невже не з'являться месники?

Вклавши в піхви шаблю, Колвілл наказав сурмити збір.

Улани швидко вишикувалися по взводах і завмерли, чекаючи наказу, зміст якого вони передбачали.

— А тепер, хлопці, — звернувся до них майор, — розважтеся ілюмінацією. Підпаліть-но усі ці халупи. Виконуйте!

Убивства, а потім підпал. В очах збіговиська озвірілих бандитів це цілком природний хід подій. До того ж англійці почували себе в такій безпеці, що не виставили навіть дозорних. Весь ескадрон зібрався на подвір'ї, бажаючи взяти участь у святі.

— Ура! Хай живе майор! — загорлав сержант.

— Дійте, хлопці, дійте!

Дружний залп перервав його мову. Колвілл підстрибнув у сідлі, захитався і важко впав з коня, вдарившись головою об землю.

Месники?.. Так, то були месники і захисники, але, на жаль, вони прийшли надто пізно.

За першим залпом пролунав другий, довгий, уривчастий, а слідом за ним — третій.

Досвідчене вухо солдатів зараз же впізнало у цьому вбивчому вогні майстерність добірних стрільців. Улани похололи від жаху.

Їх лави, поріділі від граду куль, миттю поламались. Оскаженілі коні перекидали вершників. Охоплені жахом, улани спробували повернути навітки, та було пізно: над муром ферми показався довгий ряд маузерів. І молодий обурений палкий голос вигукнув:

— Жоден із цих бандитів не вийде звідси. Вогонь!..

Знову розляглася часта, нещадна стрілянина.

Стріляло понад сотню бурів, чудових стрільців, про яких можна сміливо сказати, що ні одна куля в них не пропадала марно, кожна несла смерть ворогові. Кілька чудом уцілілих уланів безладно помчали до воріт і наразилися там на потрійний ряд маузерів.

— Вогонь! — прозвучав той же дзвінкий від обурення голос.

Знову заgrimіли маузери, і останні улани англійського ескадрону впали, вбиті на місці.

Розбійників Колвілла було знищено.

На подвір'я увірвалося десятків зо два молодих людей, вірніше — підлітків, авангард загону. Інші бури, що становили ядро маленького війська, з обережності залишилися в полі.

Вбігши на подвір'я, бійці пішли до того місця, де уланський ескадрон було почастовано вогнем першого залпу. Біля мертвих тіл сержанта і двох сурмачів ще бився в агонії майор. Поранений в груди, він задихався, харкав кров'ю і, звичайно, нещадно лаявся.

Впізнавши командира бурського авангарду, Колвілл прохрипів голосом, що переривався передсмертною ікавкою:

— Зірвиголова... Будь ти проклятий, шахраю!

— Так, майоре Колвілл, це я! І, як бачите, я додержав слова і примусив вас сплатити своєю кров'ю за смерть Давіда Поттера...

— ... мого батька, якого ти вбив, підлий собако! — не своїм голосом перервав командира блідий від гніву Поль, підійшовши до

Колвілла, який відповів йому визивним поглядом.

— Всі інші неправедні судді, які засудили на смерть Давіда Поттера, — продовжував Зірвіголова, — вже загинули від нашої руки: полковник, герцог Річмондський, капітани Руссел, Харден і Адамс — усі вони давно вмерли. Та й вам залишилося жити всього кілька хвилин.

— Як знати — іноді повертаються... дуже здалека, — пробурмотів Колвілл, бравіруючи навіть перед смертю.

Лиходій, мабуть, розраховував на великодушність свого благородного і завжди жалісливого до поранених супротивника.

— Побачимо! — глухо відповів Поль. І спокійно, зовсім не вагаючись, хлопець приставив дуло рушниці до виска майора і спустив курок.

«Є мерці, яких треба вбивати!» продекламував на закінчення Фанфан, дуже доречно згадавши цей трагічний рядок.

Але тут зачулися вигуки:

— Тривога! Тривога! Англійці!..

Молокососи мусили швидко покинути ферму, не маючи ніякої змоги поховати тіла невинних жертв.

Вони приєдналися до загону, скочили на коней і відступили перед величезною масою ворожих військ, що темними смугами застиляли обрій.

РОЗДІЛ ІХ

Передчуття. — Перехід через Вааль. — Відступ. — В ім'я порятунку армії генерала Бота. — Фермоніли. — Поль і Патрік. — Стояти на смерть! — Загибель Молокососів. — Останні кулі і останні Молокососи. — Капітан Жюно. — Чи виживуть вони?

Нема чого приписувати чуду несподівану, хоч і запізнилу появу Молокососів на фермі Блезбукфонтейн.

Відважні юнаки робили в цих місцях таку саму розвідку для невеличкої армії генерала Бота, яку робили улани на шляху руху старого маршала.

Зустріч обох загонів була цілком закономірною.

З воєнного погляду, розвідка бурам вдалася на славу: вони знищили ескадрон уланів і виявили наближення англійської армії.

Тепер, вчасно попереджений про небезпеку, генерал Бота зуміє знайти вихід із становища і вжити потрібних і термінових заходів.

Вдалася розвідка і з особистої точки зору її учасників. Майора Колвілла, ненависного командира уланів, вбито, за Давіда Поттера помстилися. Здавалося б, син страченого бура повинен відчувати шалену радість від усвідомлення задоволеної, нарешті, помсти. А тимчасом його терзала якась нез'ясовна журба.

Молокососи мчали кар'єром до Ваалю.

Поль, понуривши голову, мовчки скакав між Фанфаном і Зірвиголовою.

Фанфан, вважаючи, що все йде чудово, з безтурботністю парижанина насвистував марш Молокососів.

Зірвиголова, часто озираючись, оглядав весь горизонт. На його очах загони англійської армії дедалі ширше розтікалися по степу.

— Слово честі! Здається, діло буде гаряче, — пробурмотів він.

Поль, як і раніше, заглиблений у свої думки, здавався до всього байдужим.

— Що з тобою, Поль? — звернувся до юного бура Жан, здивований його етапом. — Прокинься, старий! Скоро бій.

Хлопець здригнувся і кинув на друга незвичайний для нього погляд, сповнений суму і ніжності.

— Так, скоро бій, — відповів він. — Останній бій.

— Та ти що, з глузду з'їхав? — обурився Зірвиголова.

— Так, останній, — похмуро повторив Поль. — Принаймні для мене.

— Це що за маячення?! — вигукнув Зірвиголова.

— Скажи краще — передчуття, — заперечив Поль. — Десь глибоко-глибоко в душі я відчуваю: мій кінець близько. Не дихати мені більше повітрям вельдту любої моєї батьківщини, кожному п'ядь якої ми захищаємо, не скакати на коні поруч з тобою, мій дорогий французе, любий мій побратиме... Ніколи не побачу я більше і рідних, і не доведеться мені радіти перемозі нашого народу...

— Годі, Поль, любий, дорогий мій хлопчику! Не говори так, прошу тебе, ти краєш мені серце! — перервав його Зірвиголова. — Зрештою, все це дурниці. Хіба можна вірити в передчуття!

— І все-таки я знаю: мене вб'ють, — понуро відповів хлопець. — Поки був живий хоч один з убивць мого батька, я ніколи й не думав про це. А тепер усе скінчене, кажу тобі.

— Ні, ні і ні! Запевняю тебе — ні! — вигукнув Зірвиголова.

— Та я й не боюся смерті, я вже давно звик дивитися їй у вічі. І життя мені шкода тільки тому, що після моєї смерті священна справа незалежності втратить одну рушницю, — сказав Поль і з наївною гордістю додав: — І непогану рушницю...

— ... яка до того ж розтрощить ще не один англійський череп, — спробував Фанфан ввести веселу нотку у цю розмову, що набрала такого похмурого напрямку. — І потім, далєбі, не така вже ти, брат, руїна, щоб помишляти про вічний спочинок.

Але жарт парижанина не мав ніякого успіху і прозвучав вхолосту, немов підмочена петарда.

Нічого не відповівши, Поль глянув на нього з таким сумним і м'яким виразом своїх великих, красивих очей, що у Фанфана защеміло серце.

А ескадрон тим часом усе скакав на північ. Молокососи поспішали попередити генерала. Вдалині то тут, то там видно було поодиноких

вершників. Це були кінні патрулі генерала Бота.

Помітивши ескадрон Молокососів, вони зімкнулися і помчали сповістити генерала, який згоряв від нетерпіння, про повернення розвідників.

Становище бурів ставало день у день серйознішим. Вони ще не були переможені у буквальному розумінні цього слова — бурська зброя ще не знала поразки у відкритому бою, але сміливі захисники незалежності змушені були весь час відступати під натиском переважаючих сил противника. А результат виходив такий самий, як і від поразки в бою: бури втрачали свою територію.

Жорстокий сум краєв серце генералові від однієї лише думки, що він змушений буде покинути ворогові Оранжеву республіку і дозволити англійцям вдертися в братню республіку Трансвааль. Як він хотів уникнути відступу, якого вимагали від нього обставини!

Він розумів, що цей відступ сприйматиметься в усьому світі як блискуча перемога англійської зброї. Він передбачав, яке тяжке враження справить на бурських патріотів відхід його армії з Оранжевої республіки і як він підбадьорить війська королеви.

І Бота все ще сподівався, що йому пощастить уникнути цього фатального кінця. Проте принесені командиром Молокососів відомості зруйнували останні його ілюзії.

Англійська армія насувалася нестримно, як морський приплив. Треба було відходити за річку, відступати в Трансвааль. І негайно!

— Відступати! — похмуро скомандував бурський генерал.

З болем у серці він послав свій обоз до броду.

На їхнє нещастя, саме в цю пору Вааль вийшов з берегів. За якихось кілька годин рівень води в ньому піднявся настільки, що брід став майже непрохідним. Чи не занадто зволикали з рішенням?

Повільно рушили перші валки возів. Величезні бики глибше й глибше заходили в воду — спочатку до черева, потім до боків і, нарешті, занурилися аж по шию. Їхні ніздрі роздувалися від напруги, а з пінявих хвиль кольору охри видно було тільки їх могутні роги та лискучі морди.

Посередині річки тварини потрапили у вир і втратили ґрунт під ногами. Сталося замішання. Пряма валка возів перекосилася. Ще мить — і вона розпадеться.

У остовпілих від жаху бурів вирвався крик відчаю. Бота вважав свій обоз уже загиблим.

Та ні, тривога була марною. Головні бики скоро знову знайшли тверду опору. Вони вирівняли крок, налягли і з ще більшою силою і старанністю, ніж досі, потягли вози.

Цього разу уникли катастрофи, що загрожувала справі незалежності. Переправа через Вааль виявилась можливою. Але ця операція, досить важка навіть у звичайних умовах, тепер через оцю кляту повідь загрожувала відібрати багато часу.

А ворог наближався з неймовірною швидкістю.

Так, занадто зволікали з рішенням.

Щоб забезпечити переправу, треба якось затримати рух англійської армії, а це коштуватиме бурам дорогоцінного життя сотень відважних бійців.

Погляд генерала впав на Молокососів, поні яких ще диміли від скаженої скачки.

— Капітане Зірвиголово, — владно, намагаючись цим приховати своє хвилювання, сказав Бота, — мені потрібні люди, готові на все... Так, — додав він, — люди, готові битися до останньої краплини крові, до останнього подиху.

— І ви розраховуєте на мене, генерале, хочете віддати їх під моє командування? Так я вас зрозумів? — не моргнувши оком, відповів Жан.

— Правильно, мій друже. Ви й так уже багато зробили для захисту нашої батьківщини. Ви не раз жертвували собою, проливали за нас свою кров, і все-таки я змушений знову просити...

— Вам потрібне моє життя? — перебив його Зірвиголово. — Воно належить вам. Візьміть його, генерале! Наказуйте! Я готовий на все.

— Ви сміливець! Я не зустрічав ще людини такої безкорисливої і відважної... Бачите позицію, вище броду?

— Так, генерале. Прекрасна позиція. Цілком придатна для оборони.

— Даю вам п'ятсот чоловік. Протримаєтеся з ними години зо дві?

— Досить буде і двохсот чоловік з п'ятьмастами патронами на кожну рушницю.

— Чудово! Дякую вам, капітане, від імені моєї батьківщини! А тепер обійміть мене.

І, по-братньому приголубивши Жана, молодий генерал сказав:

— Прощайте!.. Виберіть собі дві сотні товаришів і врятуйте нашу армію.

Зірвиголова зразу ж почав викликати добровольців, які бажали приєднатися до його невеличкого загону з сорока Молокососів.

Відгукнулося тисяча чоловік.

Бури любили командира Молокососів. Вони вірили в нього і пішли б за ним хоч у саме пекло. Зірвиголова швидко відібрав потрібних йому людей, не звертаючи уваги на буркотіння відставлених, вишикував їх, одержав патрони, наказав бійцям наповнити фляги і скомандував:

— Вперед!

Через десять хвилин цей ар'єргард армії Бота вже займав позицію. Вона панувала одночасно над бродом і над степом і являла собою ніби покручену ущелину серед скель завширшки в шістдесят метрів. Неприступна на своїх флангах, вона була відкрита для нападу із степу.

Слід було б, власне, спорудити земляні укріплення, щоб утруднити підходи до ущелини, але на це не було ні часу, ні інструментів. І все-таки Зірвиголова знайшов спосіб прикрити, наскільки це можливо, стрільців, які обороняли підступи до позиції.

Він знову скористався динамітом. Перед самою горловиною ущелини нашвидку закопали штук з п'ятдесят патронів. Третина людського складу загону зайняла правий, друга третина — лівий фланг позиції. Решта мала захищати підступи до неї від рівнини.

Незабаром з'явилася головна частина англійського авангарду — кілька загонів уланів і драгунів. Вони мчали щодуху.

Бури, засівши серед скель, влаштували їм гідну зустріч, яка помітно розхолодила запал ворога. До тридцяти вершників разом з кіньми полягли на полі бою. Цей сам по собі непоганий початок дав захисникам, крім того, виграш у дві хвилини.

Раптом здригнулася земля, піднялися густі клуби білого диму, червоного піску і каміння. Вибухи лунали один за одним, і під них миттю поміж ущелиною і рівниною утворився рів.

Від краю до краю гірського проходу простяглася глибока траншея — ланцюг ямок із своєрідними брустверами з купок каменю і землі. Ці ямки цілком могли правити за укриття для юних сміливців, які вирішили стояти на смерть.

Зірвиголова поспішив зайняти їх із загоном у шістдесят стрільців, серед яких були Фанфан, Поль Поттер і лікар Тромп, Татусь-перекладач, Еліас, Іохім та інші Молокососи, нерозлучні його товариші з перших днів війни. Вони зіщулились, згорнулися, припали до землі, наче вросли в неї, виставивши тільки дула своїх маузерів.

Командуючий англійським авангардом вирішив одним сильним натиском захопити позицію, яку захищав такий нечисленний загін.

Англійці засурмили атаку. Грянуло солдатське «ура». Вихором помчали драгуни.

— Залп! — скомандував Зірвиголова, коли вершники були на відстані чотирьохсот метрів.

Бури виконали наказ навдивовижу чітко: в одну мить праворуч, ліворуч і в центрі розляглося сухе тріскотіння від пострілів.

Секунда тиші — і знову:

— Залп!

Дія вогню бурів була жахлива. На землі копирсалися, корчилися у передсмертних судорогах і качалися від болю влучені на повному скаку люди й коні.

— Вперед! Вперед!.. — командували англійські офіцери.

Оглушливо ревли горни, солдати горлали, підбадьорюючи себе криком.

— Швидкий вогонь! — гучним голосом наказав Зірвиголова.

І почалася оглушлива стрілянина, від якої за одну мить полягла половина ворожого полку.

Підхід до ущелини був буквально завалений тілами вбитих і поранених і трупами коней. Важко навіть уявити собі, яке величезне спустошення здатна зробити жменька рішучих, сміливих і дисциплінованих солдатів. Але дуже поріділий, розстроєний, почервонілий від крові драгунський полк все-таки домчав до траншеї, яку займали непохитні, як скеля, Молокососи.

О, сміливі хлопці!

Коні топтали їх, у них з ходу стріляли кавалеристи, а вони стійко трималися, не відступаючи ані на крок. Пострілами в упор вони валили перші ряди ворога, в той час як перехресний вогонь бурів, що засіли на флангах, буквально винищував останні його ряди.

Але все-таки одному англійському взводі вдалося вдертися в ущелину. Десятків зо два чудом уцілілих вершників під

командуванням молодого офіцера на чудовому коні прорвалися крізь стрій засілих в окопі Молокососів.

Але вони зараз же були відрізані від своїх.

Зірвиголова і Поль Поттер одночасно впізнали молодого лейтенанта, риси якого врзалися їм у пам'ять, хоч на ньому тепер і не було мальовничої шотландської форми.

— Патрік Ленокс! — вигукнув Жан.

— Син убивці! — пробурмотів Поль, ненависть якого лишилася такою ж невгамовною.

Гримнули постріли, і взвод, немов скошений, рухнув на землю. Коня під Патріком було вбито на місці.

Молодий офіцер повернувся обличчям до ворога і помітив Поля, який цілився в нього на відстані десяти кроків. З блискавичною швидкістю Патрік навів свій револьвер і вистрілив у Поля в ту саму секунду, коли і Поль спустив курок рушниці.

Два постріли злилися в один.

Упустивши рушницю, Поль притиснув руку до грудей.

— Вмираю... — прошепотів він. — Я це знав...

У цю ж мить захрипів і захитався Патрік. Обидва смертельно поранені юнаки зміряли один одного визивним поглядом. В їх уже затуманених близькою смертю очах горіло полум'я ненависті. Обидва вони вмирали, і обидва з останніх сил намагалися зблизитися для останньої сутички.

Крізь серпанок диму і вогню Зірвиголова помітив цю сповнену трагізму сцену, але, захоплений боротьбою, не мав змоги стати поміж ворогами, непримиренними навіть в обіймах смерті.

З їх губів, вкритих рожевою піною, зривалися прокльони, а з прострілених навиліт грудей біла фонтаном червона кров.

Нарешті вони зійшлися, схопилися, стали душити один одного, намагаючись відібрати один у одного жалюгідні рештки життя, що й так покидало їх. Захитавшись, вони впали, але продовжували битися, качаючись по землі.

— Будь ти проклятий, англійський собако! — хрипів один.

— Бандит!.. Убивця!.. — ледве шепотів другий.

Цих двох вмираючих людей все ще розділяла безодня нещадної і кривавої ненависті, виритої війною між двома народами.

Боротьба забрала в них останні сили. Їх руки стали дубіти, але втуплені один в одного очі так само палали. Обидва судорожним зусиллям підвели голови.

— Хай живе королева!.. Хай живе Англія з її новою колонією! — вимовив Патрік слабючим голосом.

— Хай живе незалежність!.. Хай живуть наші вільні республіки! — одночасно з ним вигукнув юний бур.

І обидва впали мертві.

У битві тимчасом настало затишшя. Вогонь стихав. Втрати у бурів були невеликі, але дуже відчутні для їх невеликої кількості.

Англійці ж зазнали величезних втрат. Усі підступи до ущелини були завалені трупами. Наляканий цим видовищем, командир вирішив відмовитися від лобової атаки. Легко сказати — половина його війська вибула із строю!

Англійці висунули вперед дві артилерійські батареї і послали ескадрони кавалерії в обхід обох флангів бурської позиції, щоб спробувати взяти її з тилу. Коротше кажучи, ворог гаяв час, а саме цього й добивався Зірвиголова.

Минула година. Треба протриматися ще шістдесят хвилин, і тоді армія генерала Бота буде врятована. Та чи зможуть вони протриматися?

Лежачи в окопі між командиром і лікарем, Фанфан почув останні вигуки Поля і Патріка. Озирнувшись, він побачив їх трупи.

— Боже!.. Поля вбито! — вирвалось у нього.

Дві великі сльози, яких він і не намагався стримати, покотилися по щоках парижанина.

Фанфан рвонувся був до свого друга — йому хотілося ще раз глянути на нього, попроситися з ним, спробувати пробудити в ньому хоч іскорку життя. Та Зірвиголова, придушивши зусиллям волі ридання, що підступало до горла, смикнув Фанфана з удаваною суворістю, яка погано ховала його власне люте горе:

— Ні з місця! Не маєш права марно ризикувати життям.

— Правильно... бідолашний Поль!

— Так. Але хвилиною раніше, хвилиною пізніше настане і наша черга...

Жан мав рацію: після недовгої перерви спалахнула ще гарячіша, ще жорстокіша битва. Англійський генерал намагався за всяку ціну

зломити опір бурського ар'єргарду, що заважав йому атакувати армію генерала Бота. Він не відступав ні перед якими жертвами, аби тільки знищити цю жменьку людей.

Гармати закидали картечню ущелину і ями, в яких ховалися бури. За вогнем гармат у проломи, пробиті картечню, линула свинцева злива куль.

Час від часу то тут, то там падали вбиті захисники цих африканських Фермопіл^[60].

Зірвиголова з завмираючим серцем відзначав, що з кожною хвилиною все меншало світлих димків, з яких він дізнавався про число живих товаришів. Так, танули люди, танули й патрони. Кулі у цій битві витрачалися загрозово швидко.

І не дивно, що вогонь англійців лютував з тією ж силою, тоді, як вогонь бурів явно вщухав.

Подумати тільки: двісті чоловік проти цілої армії!

Як тільки бур хоч трохи піднімався над укриттям, щоб вистрілити, на його голову накладалися тисячі куль. Навіть цієї короткої миті було цілком досить, щоб навіки прибити відважного стрільця до його поста.

Та скільки ж їх все-таки залишилося?

Шістдесят? П'ятдесят? Сорок чоловік?

Зірвиголова не знав.

Бурські бійці уже не бачили і не чули один одного, вони думали тільки про те, як би глибше втиснутися в землю, щоб врятуватися від свинцевого і сталюного урагану, який бушував над ними, та ще й умудритися відповідати на нього і бити в густу масу людей і коней, що знову ринули на приступ.

Прибіг гонець генерала Бота. Тяжко поранений, спливаючи потом і кров'ю, він впав біля командира Молокососів.

— Що чути? — спитав Зірвиголова.

— Величезні труднощі. Дуже заважає піднімання води... Генерал благає вас протриматися ще хоч чверть години.

— Протримаємося!

І Молокососи посилили вогонь. Вони спорожнювали свої патронташі без жалю.

Англійці зосередили вогонь по траншеї, де ховалися останні захисники ущелини. Кулі зорювали землю і влучали в бійців, які закопалися в ній.

Купка відважних буквально танула.

Тепер поруч із своїм командиром билися всього двадцять стрільців, але ці двадцяттеро билися, немов велетні.

Спішені драгуни наближалися повільно й обережно. Хвилини тяглися, як години.

Біля Жана впав убитий наповал Татусь-перекладач, інша куля влучила в лоба лікарю Тромпу. Він вмер раптово, навіть не скрикнувши.

Бідолашний лікар! Виявляється, далеко не всяка куля гуманна.

Тоді Зірвиголова, Фанфан, а з ними і вся невеличка жменька живих, але поранених і скривавлених Молокососів підвелися в окопах і стали на весь зріст. Десять останніх бійців і десять останніх патронів.

— Здавайтеся! Здавайтеся!.. — гукнули їм англійці.

Замість відповіді Фанфан почав насвистувати марш Молокососів, а Зірвиголова востаннє скомандував:

— Огонь!

Розлігся кволий залп, слідом за яким дружній хор дзвінких голосів вигукнув:

— Хай живе свобода!

Англійці відповіли потужним рушничним залпом, що громовою луною прокотився по всій ущелині. Юні герої, вражені ворожими кулями, всі до одного полягли на своєму бойовому посту.

Шлях крізь ущелину був вільний.

Ескадрон Молокососів перестав існувати, але його славна жертва не була марною: армія генерала Бота була врятована.

Завойовники просувалися з острахом, оглядаючись на всі боки. Попереду, ведучи на поводах коней, ішли драгуни. За ними рухався загін кінних волонтерів у фетрових капелюхах з піднятим бортом. Ескадрон справжніх велетнів.

На чолі його йшов капітан, журливо поглядаючи на картину кривавої бойні.

Раптом, побачивши два тіла на купі мерців, він гірко вигукнув:
— Зірвиголова!.. Побратим! Маленький Жан! Боже!..

То був добрий капітан Франсуа Жюно, якого мінливості війни вдруге звели з його юним другом. Нагнувшись, він підняв Жана. Коли

канадець побачив його осклілі очі, посинілі губи і мертвенно-блїде обличчя, у нього завмерло серце.

— Ні, — шепотїв він, — маленький Жан не загинув, не може цього бути! А його товариш?

Оглянувши Фанфана, добряк пересвідчився, що той ледве дихає.

— Треба все-таки спробувати...

З цими словами капітан Жюно звалив Жана собі на плечі.

— Бери другого і йди за мною, — наказав він одному із своїх солдатів.

Той легко підняв Фанфана, і обидва покрокували краєм ущелини, виносячи юнаків з поля бою, де їх неминуче розчавили б кінські копита і колеса від гармат.

Вийшовши з ущелини, канадці поклали Молокососів серед скель і стали чекати польового госпіталю.

Чекати довелося недовго. Майже зараз же недалеко від них зупинився вершник з пов'язкою Червоного хреста на рукаві.

— Лікар Дуглас! — вигукнув, побачивши його, капітан Жюно. — Ви? Яке щастя!

— Капітан Жюно! Чим можу бути вам корисний, друже?

— На вас, лікарю, уся надія... Благаю в ім'я нашої дружби! — сказав Франсуа Жюно.

— Та говоріть же, говоріть, у чому справа, дорогий капітане. Можете не сумніватися...

— Та я й не сумніваюся. Дякую вам, любий лікарю! Вік пам'ятатиму вашу доброту! Бачите оцього хлопця? Це Зірвіголова, прославлений командир Молокососів. А другий юнак — його лейтенант, Фанфан.

— Діти, справжні діти, — тихо вимовив лікар.

— Але герої.

— Герої, — погодився Дуглас.

— Так от що, лікарю: Зірвіголова — француз. Я зустрічався з ним у Канаді і полюбив його, як сина. І в мене просто серце крається, як тільки подумаю, що він помре.

— Але, на жаль, бідолашний хлопець, здається, вже помер, — сказав лікар. — А проте подивимось...

І, скоріше для очистки совісті, аніж для лікарського огляду, він притулив вухо до грудей Жана.

— Подумати тільки, він живий! Серце б'ється. Правда, кволо, дуже кволо, але все-таки б'ється.

— Живий?! — не пам'ятаючи себе від радості, вигукнув Жюно. — Яке щастя...

— Не поспішайте радіти, його життя на волосинці.

— О ні, лікарю, він видряпається! Ніколи в житті не бачив такого молодця, як цей Жан. Та й ваше лікарське мистецтво зробило вже не одне чудо...

— Клянусь, я зроблю все, щоб врятувати цих хлопчаків!

— Дякую вам, лікарю! Відтепер я — ваш повік. Ви робите мені сьогодні таку послугу, якої порядній людині ніколи не забути.

ЕПІЛОГ

Капітадт, 20 жовтня 1900 р.

«Люба сестро!

Я живий, хоч життя повернулося до мене не без клопоту.

І Фанфан також живий. Мій любий Фанфан теж з великими труднощами видряпався, йому всадили одну кулю в живіт, другу — в печінку, три або чотири — вже не пам'ятаю точно, влучили йому в ноги. Але парижанин з вулиці Гренета живучий, мов кішка.

А я... Хоч я родом і не з вулиці Гренета, але все-таки парижанин і, отже, також живучий.

Уяви собі тільки: одна куля влучила мені в ліве стегно, друга — в руку, теж у ліву, третя — у праву ногу, четверта вдруге продірявила легеню, та ще й біля самого серця. Отак, сестронько, коли мій друг Франсуа Жюно підібрав нас обох, справи наші були зовсім погані. Ми валялися на землі напівмертві і дихали, як викинуті на берег коропи. Цей добрий канадець передав нас у вмілі руки лікаря Дугласа, якому ми і завдячуємо тепер життям. Лікар Дуглас справді найбільш рицарська душа в усій англійській армії. Він доглядав нас, наче рідний брат, не шкодуючи свого дорогого часу і знань, і зробив справжнє чудо, воскресивши нас. Ми були без пам'яті дві доби. А коли опритомніли, побачили, що лежимо поруч у маленькому приміщенні, де дуже пахло йодоформом і карболкою. Мені здалося, що ми плавно рухаємося кудись.

«Санітарний поїзд», подумав я. І я не помилився: нас везли в тому самому поїзді, в якому я колись супроводив місіс Адамс до її вмираючого сина.

Лікар і взагалі весь медичний персонал зворушливо доглядали нас. Наші товариші по нещастю — тяжко поранені англійські солдати — ставилися до нас подружньому.

Санітарний поїзд, як і під час першої моєї подорожі, йшов тим же алюром воєнного часу. Він то мчав уперед, то задкував, щоб тут же знову ринути з розбігу вперед. Увесь цей час обидва ми були у досить

жалюгідному стані. Лікар частенько з'являвся біля наших ліжок: міняв нам пов'язки, очищав рани від гною, міряв температуру і, відзначаючи щось у своєму блокноті, інколи прикро хитав головою, а інколи вдоволено всміхався. Добра душа оцей лікар!

Подорож тривала довго, дуже довго, але ми на це не нарікали: нам було добре!

Ми всім своїм єством віддавалися спокою, що неминуче настає після гострих криз. Ми втішалися хвилюючим відчуттям повернення до життя, з яким попрощалися ще у Ваальській ущелині. Нарешті, нас солодко заколисувало усвідомлення виконаного обов'язку: ми ж зробили все, що могли, в один із найскрутніших моментів боротьби маленьких республік за свою незалежність.

Тільки приїхавши в Капштадт, на восьму добу подорожі, лікар Дуглас заявив нам, що тепер він готовий поручитися за наше життя.

У Капштадті лікар перевіз нас у лікарню, де передав на руки свого співбрата по професії, що доглядає нас і досі.

Ти можеш, звичайно, уявити, як палко дякував я лікареві Дугласу, коли він прийшов попрощатися з нами! На прощання Дуглас попередив нас, що для цілковитого одужання нам потрібний тривалий лікарняний режим.

Я, розуміється, почав палко сперечатися з ним, а Фанфан забурмотів, наче справжній наполеонівський гренадер. Подумай сама: одна лише гадка про те, що ми не можемо повернутися в Трансвааль і зібрати новий батальйон Молокососів, щоб знову взяти участь у війні, кидала нас у розпач!

Признання у наших мріях, що мимоволі вирвалося у мене, дуже потішило любого лікаря.

— Та ви ж полонені, — сказав він.

— Що з того! Полонені тікають!

— Любий Зірвіголово, — м'яко сказав лікар, взявши мене за руку, — облиште цю небезпечну гру. Повірте, з вами говорить зараз не англієць, не патріот своєї країни, а тільки лікар і друг. Вісім місяців ви вели тяжке бойове життя, що вимагало неймовірного напруження всіх ваших фізичних сил і нервової системи. Ви двічі були тяжко поранені.

— Але ж кажуть, що сучасна куля відзначається гуманністю, — глузливо сказав Фанфан.

— Не дуже довіряйте цій балаканині, — заперечив Дуглас. — Як би там не було, але ці кулі разом з перевтомою так розхитали ваші організми, що цілковите одужання настане не раніше, як через п'ять-шість місяців. А до того часу, сподіваюсь, ця клята війна скінчиться.

Передбачення доброго лікаря справдилися лише наполовину. Минуло вже чотири місяці, як ми з ним попрощалися. Ми майже одужали, але війна спалахнула з новою силою. А ми дедалі більше відчуваємо себе полоненими. Справа в тому, що, в міру нашого одужання, милі друзі-англійці стали, як влучно сказав Фанфан, дедалі тугіше нас «загвинчувати».

І от, нарешті, нас так «загвинтили», за нами так стежать, стільки пар очей пильнують кожен наш рух, що втеча майже немислима. Але все-таки ми спробуємо.

Хитрі англійці пропонували нам свободу під слово честі. Дуже вдячні! Це значить бути своїм власним тюремником, з дня на день витратити всю свою бурхливу енергію тільки на те, щоб примушувати себе відмовлятися від найпалкішого свого бажання. Ні, на це ми не згодні!

Не вагаючись ні секунди і підкоряючись одному поривові, ми обидва категорично відмовились. Що ж сталося після цього? Дуже нескладна річ: лазарет перетворився на в'язницю. А через те, що лікарняна клітка здається нашим тюремникам не цілком надійною, нас чекає приваблива перспектива тижнів через два вирушити на понтони. А може, і на острів Цейлон або на мис Доброї Надії.

Та поживемо — побачимо... О! Яку велику силу відчуває в собі той, хто вирішив віддати своє життя священній справі боротьби за свободу! Простіше кажучи, при першій же нагоді ми постараємося втекти.

І нехай навіть я й загину при цьому, але принаймні я вмру з думкою про виконаний обов'язок, з усвідомленням того, що я вмираю як гідний син тієї Франції, яка так часто проливала свою кров за слабких і пригноблених.

Та я не загину...

Якщо передчуття не обманює мене, люба сестро, ти ще почувеш дещо про свого брата, який більше, ніж будь-коли, палає бажанням виправдати своє прізвисько — *капітан Зірвиголова*».

Кінець.

Спасибо, что скачали книгу в [бесплатной электронной библиотеке Royallib.com](#)

[Оставить отзыв о книге](#)

[Все книги автора](#)

Примітки

1

Бюргер — бур-господар, тобто корінний бур, що має права громадянства.

2

Вельд, або **вельдт**, — загальна назва степу у Південній Африці.

3

Людина людині — вовк (*лат.*).

4

Командо — підрозділ трансваальської армії. На початку війни в командо було до 1000 бійців, а наприкінці війни до 500–600 бійців.

5

Чотири сини **Емона** — легендарні мандрівні рицарі, які під час походів Карла Великого проти маврів нібито зробили безліч подвигів. У багатьох переказах розповідалось, як вони мандрують на одному коні, славетному Байярі.

6

Колеж Сен-Барб — один з найстаріших середніх учбових закладів у Парижі.

7

Імперіалістична загарбницька війна (1899–1902) Великобританії проти південноафриканських бурських республік — Оранжевої і Трансваалю, одна з перших воєн епохи імперіалізму.

8

Крюгер Пауль (1825–1904), президент республіки Трансвааль у 1883–1902 рр. Після нападу Англії на бурські республіки очолив оборону республік проти імперіалістичної експансії.

9

Делагоа — затока на південно-східному узбережжі Африки, у португальській колонії Мозамбик, від головного міста якої Лоренцо-Маркес починається трансваальська залізниця.

10

Гаврош — маленький герой роману Віктора Гюго «Знедолені», паризький хлопчик з народу, дотепний, насмішкуватий, сміливий і великодушний, його ім'я стало прозивним.

11

Обок — порт біля входу в Червоне море, у затоці Аден.

12

Іов — біблейський персонаж, прославився своїм благочестям і покірною.

13

Преторія — тоді столиця Трансваальської республіки.

14

Реюньон — острів в Індійському океані, французька колонія.

15

Вождь англійських консерваторів (1836–1914), на початку війни з бурами — міністр закордонних справ.

16

Мається на увазі так звана стара гвардія Наполеона, з найдосвідченіших і найстійкіших солдатів, буркотливість яких стала приказкою.

17

Фанфан, на прізвисько Тюльпан, — створений у французькому фольклорі образ солдата, хороброго і веселого шукача пригод, завжди готового стати на захист діла, яке він вважає справедливим.

18

Річка, на берегах якої відбувались запеклі бої між англійцями під керівництвом генерала Уайта і бурами на чолі з генералами Кронье і Деветом.

19

Англійський генерал, який командував групою військ в обложеному Ледісміті,

20

Порт біля мису Доброї Надії, перейменований англійцями після перемоги над бурами на Кейптаун.

21

Ліддит — вибухова речовина із суміші піроксиліну і пікринової кислоти.

22

Бечуаналенд — країна в Південній Африці, що досі перебуває під англійським протекторатом. Корінне населення — бечуани, з племені кафрів.

23

Північна і Південна Родезія — англійські володіння в Південній Африці, у басейні річки Замбезі,

24

Капська Земля — тоді англійська колонія в Південно-Західній Африці. Тепер провінція Південно-Африканського Союзу.

25

Перебував тоді у спільному управлінні Єгипту і Англії.

26

Сіукси — плем'я північноамериканських індіців.

27

Рицар **д'Ассас**, офіцер Овернського полку, прославився своїм подвигом (деякі джерела приписують цей подвиг простому сержанту Дюбуа). Вночі перед боєм під Клостеркампом (1760 р.) д'Ассас пішов у розвідку в сусідній гай, де його захопили ворожі солдати, які, приставивши до його грудей штики, погрожували смертю, якщо він зніме тривогу. Проте д'Ассас на всю силу легень гукнув: «До мене, овернці, тут вороги!» Його зразу ж закололи. Але французька армія була попереджена про несподіваний напад і в бою, що відбувся на ранок, здобула перемогу над ганноверцями.

28

Break-neck(англ.) — Зірвиголова.

29

Лі-метфорд — назва рушниці, що була на озброєнні тогочасної англійської армії.

30

Центаври, або **кентаври** — у грецькій міфології напівлюди, напівкони.

31

Американські індіанці в поході виступають один за одним, ніби зв'язані, не змінюючи ні на крок заданої в таких випадках відстані.

32

Понтон — старе судно, перетворене на плавучу тюрму, або плоскодонний човен для наведення тимчасових мостів і перевезення вантажів у порту.

33

«**Терор**» — англійською мовою: жах, страх.

34

Хто йде? {англ.}.

35

Потерна у фортечних спорудах — таємний хід, що з'єднує фортецю з зовнішніми, розташованими за кріпосним валом укріпленнями. Потерною називається також галерея,

перекинута над фортечним ровом у фортецю.

36

На добраніч, міс Мод! *(англ.)*.

37

Тости — тонкі скибки хліба, намазані маслом і запечені в духовці. Улюблена їжа в Англії,

38

Тоді, на початку ХХ століття, всі ці народи входили до складу населення Британської імперії.

39

Англійський гімн «Керуй, Британія!»

40

«Боже, охороняй королеву!»

41

«Переможна» і «прославлена» (мається на увазі англійська армія).

42

У бурів не було обов'язкової воїнської повинності.

43

Натяк на війну Червоної і Білої троянди (1455–1485 рр.), що протягом тридцяти років спустошувала Англію. Війна точилася між представниками двох віток англійського королівського роду Плантагенетів, герцогами Йорком і Ланкастером.

44

Крезо — центр металургійної і збройової промисловості Франції.

45

«**Максим**» — станковий і ручний кулемети. Назва за ім'ям винахідника.

46

Імперські волонтери (назва частини).

47

Цапфи — старанно обточені циліндричні частини, переважно кінці вала або осі, якими вал або вісь спираються на підшипники.

48

Командант — начальник командо, підрозділу бурської армії, що складався з жителів одного села, міста або округи. Команданта обирали самі волонтери, як, проте, і всіх інших офіцерів, крім головнокомандуючого, якого призначав президент республіки.

49

Фельд-корнет — перше офіцерське звання.

50

Блумфонтейн — тоді столиця Оранжевої республіки.

51

Маккавеї — семеро братів, убитих, за біблейським переказом, разом із їхньою матір'ю за царювання Антіоха Єпіфанського.

52

Французьке прислів'я. Зірвиголова хоче сказати, що англійці підірвали поїзд у відповідь на пошкодження бронепоїзда.

53

Бой — хлопчик-слуга (*англ.*).

54

Контр-ескарп — зовнішня крута стіна кріпосного валу.

55

Насправді це слова пруського короля Фрідріха Другого після битви під Кунерсдорфом (1759), де російські війська завдали йому нищівної поразки.

56

Автор має на увазі тільки бюргерів, тобто білих голландського походження, які мали громадянські права. Він не враховує корінного африканського населення, що налічувало на той час понад мільйон чоловік і не мало тоді, як, проте, і тепер, ніяких прав.

57

Фактичний бік цієї історичної події передано тут не зовсім точно. Насправді Кроньє, самовпевнено розраховуючи відбитися від англійців, не тільки не чекав допомоги від інших бурських армій, але й відмовився від неї, коли вона підоспіла.

Генералові Девету пощастило розімкнути кільце англійців і дати Кроньє змогу вивести з оточення людей, пожертвувавши, звичайно, обозом. Кроньє відмовився. На допомогу Девету підійшов генерал Бота. Обидва вони послали гінця за гінцем до генерала Кроньє, благаючи його вийти з оточення через прорив, який вони обіцяли утримувати ще добу. Кроньє презирливо відмовився. І невеличкі загони Девета і Бота, марно почекавши виходу Кроньє з оточення, змушені були відійти під натиском англійців.

Здача армії Кроньє англійцям, що сталася незабаром після цього, на деякий час зовсім деморалізувала інші бурські армії. Дезертирство стало таким масовим явищем, що генерал Девет вирішив відпустити додому більшість своїх солдатів. Пізніше бурам довелося перейти до партизанської війни.

58

Канада з XVI століття була французькою колонією до 1763 року, потім перейшла під владу Англії.

59

Баролонги — одне з невеликих африканських племен.

60

Фермопіли — вузька ущелина між Фессалією (Північна Греція) і Елладаю (Центральна Греція). Тут у 480 році до н. е. загинуло триста спартанців у битві під проводом царя Леоніда проти численних полчищ персидського царя Ксеркса.